

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

STUDIA LINGUISTICA

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 1

У збірнику вміщено наукові розвідки професорів, доцентів, викладачів, аспірантів і докторантів, присвячені проблемам загального мовознавства та класичної філології. Збірник створено за підтримки гранту Державного фонду фундаментальних досліджень (ДФФД) № 08ДФ044-01.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І.О. Голубовська, д-р філол. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	М.А. Собуцький, д-р філол. наук, проф. (заст. відп. ред.); Ф.С. Бацевич, д-р філол. наук, проф.; В.В. Жайворонок, д-р філол. наук, проф.; Л.Л. Звонська, д-р філол. наук, доц.; А.Е. Левицький, д-р філол. наук, проф.; Ф.О. Нікітіна, д-р філол. наук, проф.; М.Г. Сенів, д-р філол. наук, проф.; О.С. Снитко, д-р філол. наук, проф.; О.В. Тищенко, д-р філол. наук, проф.; О.І. Чередниченко, д-р філол. наук, проф.; Т.О. Черниш, д-р філол. наук, проф.
Адреса редколегії	01601, м. Київ, 6-р Шевченко, 14, к. 141 ☎ 239 34 15
Рекомендовано	Вченою радою Інституту філології від 21.04.08 (протокол № 9)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України Свідцтво про державну реєстрацію КВ № 13518-2402Р від 09.11.2007 р.
Засновник	Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Відповідальні за випуск	І.Р. Корольов, Ю.О. Письменна

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, відповідної галузевої термінології, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Пропонований збірник наукових праць є насамперед даниною пам'яті двом визначним Ученим та Вчителям – проф. А.О. Білецькому (1911 – 1995) та проф. С.В. Семчинському (1931 – 1999), кожен з яких тривалий час опікувався кафедрою загального мовознавства і класичної філології. Їхня наукова спадщина нерозривно пов'язана як із загальним мовознавством, так і з класичною філологією. Саме тому у збірнику представлено наукові статті, що мають стосунок до цих галузей філологічного знання.

Останнім часом твердження про панівну роль антропологізму, принципів антропоцентричності й антропоморфності у сучасному мовознавстві стало вже своєрідним трюїзмом лінгвістичного дискурсу. Дійсно, ідеї В. Гумбольдта та неогумбольдтіанців відіграють помітну роль в осмисленні мовознавцями сьогодення природи, функцій і навіть структури природної мови. Проте погляд на мову як на систему іманентних взаємозалежностей та взаємозв'язків, притаманний структуралістам, усе ще не застарів і має своїх палких прибічників. Незважаючи на появу новітніх методів дослідження мови, що характеризують культурно-філософську парадигму наукового лінгвістичного знання (концептуального аналізу, прототипічного, аналізу за методикою семантичних примітивів, дискурсивного аналізу), традиційні методи (описовий, зіставний, типологічний) та методи структурної лінгвістики (насамперед компонентний, контекстуальний та функціонально-семантичний аналіз, польове моделювання тощо) продовжують широко застосовуватися у практиці мовознавчого дослідження. Для класичної філології актуальними продовжують залишатися лінгвопоетичний аналіз художнього мовлення та метод культурологічної інтерпретації мовних явищ стосовно того чи того хронотопу. Сучасний стан лінгвістики дозволяє твердити, що слова визначного австралійського культуролога та етнолінгвіста А. Вежбицької про необхідність синтезу структурного та антропоцентричного методологічних підходів у мовознавстві: "нам потрібний синтез двох традицій, а не надавання переваги одній за рахунок іншої"¹, вже втілилися у практиці мовного аналізу.

Розмаїття робіт, представлених у пропонованому збірнику, є яскравим підтвердженням цих слів.

**І.О. Голубовська – відповідальний редактор,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри загального мовознавства та класичної філології**

¹ Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997. – С. 201.

ДИСКУРСИВНА ПРАГМАТИКА: ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ, ДОСЛІДНИЦЬКА ОДИНИЦЯ

Бацевич Флорій Сергійович

доктор філологічних наук, професор

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті висвітлюється коротка історія формування проблемного поля сучасної лінгвістичної прагматики. Обґрунтовується розмежування мікро-, макро- і мегапрагматик (разом з їхніми одиницями і категоріями) в межах дискурсу. Дослідницькою одиницею прагматики дискурсу вважається комунікативний прагматичний смисл.

Ключові слова: дискурс, прагматика, лінгвістична прагматика, мікропрагматика, макропрагматика, мегапрагматика, комунікативний смисл, комунікативний прагматичний смисл.

Однією з найважливіших ознак сучасної функціонально-комунікативно і когнітивно зорієнтованої лінгвістики слід уважати виділення нових типів об'єктів (одиниць, категорій) дослідження та суттєву парадигмальну "переорієнтацію" об'єктів давно (чи відносно давно) відомих у науці про мову. Такими новими об'єктами, без сумніву, є дискурси, мовленнєві акти, мовленнєві жанри, концепти, фрейми, сценарії, реєстри, принципи, максими, стратегії і тактики спілкування та інші. Зокрема, обґрунтування лінгвістичної релевантності найширшої категорії мовного коду – дискурсу – відкрило перед дослідниками мови в процесах комунікації нові перспективи вивчення живої інтеракції людей. Спостереження показали, що дискурс – це не лише специфічно структурована категорія комунікації, а й така одиниця мовного коду, в межах якої особливим чином виявляється взаємодія семантичного, синтаксичного і прагматичного складників. Це помітно актуалізує проблематику мовної прагматики уже стосовно нових об'єктів і сфер мови у спілкуванні. І якщо прагматичні аспекти мовленнєвих актів певною мірою вивчені [Грайс 1985; Франк 1986; Серль 1986; Аллен, Перро 1985 та ін.], то специфіка прагматичного чинника дискурсів і мовленнєвих жанрів залишається, фактично, малодослідженою. У пропонованій статті представлена спроба експлікації прагматичного чинника в межах дискурсу.

Дослідження прагматичних особливостей дискурсу як найважливішої і найзагальнішої категорії мовного коду в спілкуванні тісно пов'язане із загальним розвитком лінгвістичної прагматики (лінгвопрагматики, прагмалінгвістики). В структурі сучасного гуманітарного знання лінгвістична прагматика виформовується поряд з **соціопрагматикою**, яка вивчає соціальні й культурні умови використання мовних засобів для виконання певних функцій, **контрастивною прагматикою**, яка досліджує вияви

прагматичного чинника, перш за все функції і побудову мовленнєвих актів, у різних мовах, *міжкультурною прагматикою*, предметом дослідження якої є схожість, відмінність і варіативність у вираженні прагматичних значень у різних культурах в їх обумовленості культурними цінностями і уявленнями, *інтермовною прагматикою*, що вивчає особливості формування прагматичної компетенції в процесі вивчення іноземної мови, *історичною прагматикою*, яка досліджує мовні явища в межах мовленнєвого акту (чи тексту, дискурсу, мовленнєвого жанру) з позицій виявлення намірів адресанта в діячності. Проблемне поле лінгвістичної прагматики до цього часу залишається значною мірою невизначеним, розмежувальні лінії з названими розділами чітко не проведені. Зокрема, в працях відомих лінгвістів постійно коригуються її межі, зв'язки з семантикою і синтактикою (синтаксисом); залишаються до кінця не проясненими зв'язки зі стилістикою мовлення; кількісні, якісні й ієрархічні аспекти її категорій чітко не окреслені; не можна вважати до кінця вирішеною такою проблему дослідницької одиниці тощо.

Межі проблемного поля лінгвістичної прагматики постійно уточнювались і продовжують уточнюватись. Так, під впливом концепції Л. Вітгенштейна мовних ігор і значення як уживання у 60 – 70-х роках минулого століття прагматична проблематика зводилась до вивчення аспектів індексальності, референції, дослідження мовних значень у контекстах їх уживання [Азнаурова 1988]. У 70-80-х роках ця проблематика визначалася вивченням впливів контексту на функціонування мовних одиниць у комунікації, передовсім мовленнєвих актів [Сусов 1980; Сусов 1983; Богданов 1990; Ыйм 1985], вивченням неконвенціональних засобів мовленнєвої діяльності людей [Булыгина 1981, 341], схем інтерпретаційної діяльності учасників інтеракції [Демьянков 1981, 376] та деякими іншими проблемами. Кінець 80 – початок 90-х років ознаменувався значним розширенням проблематики лінгвістичної прагматики. Остання починає асоціюватися зі студіями над дискурсом у плані вивчення формування і розуміння дискурсивного значення [Cook 1989, 157], зв'язками між мовними формами і їхніми користувачами [Yule 2007, 4], успішністю взаємодії між мовцем і слухачем, зокрема, успішністю інтерпретації індексальних, анафоричних і референційних засобів мовлення, імплікацій та імплікатур живого спілкування [Green 1989]; дещо пізніше – ці ж проблеми, але з залученням широкого соціального контексту [Meu 1993, 5, 42]; використанням мовних засобів у комунікації в межах дискурсу [Dijk 1992]. Надзвичайно широке проблемне поле лінгвістичної прагматики окреслюється редакторами і укладачами широко відомого підручника з прагматики за редакцією Джека Вершуерена, Яна-Оле Остмана і Яна Бьоммерта [Handbook 1995]. Однак найсуттєвішим чинником у розширенні лінгвопрагматичної проблематики стало врахування всіх без винятку складників комунікативного акту. У цьому плані чи не найповніше проблемне

поле лінгвістичної прагматики було окреслено Н.Д. Арутюновою [Арутюнова 1990, 389–390]. У цій праці прагматика постає як міжпредметна сфера досліджень, а також розділ науки про мову, який вивчає функціонування мовних знаків у мовленні, вживання мови мовцями в комунікативних ситуаціях з урахуванням тісної взаємодії комунікантів. Враховуючи сказане, найважливішими напрямками дослідження лінгвістичної прагматики слід уважати сфери, пов'язані з суб'єктом мовлення (ілокутивні сили, мовленнєві тактики, правила ведення діалогу, різноманітні установки, референцію мовця, прагматичні пресупозиції, емпатію тощо), адресатом мовлення (правила виведення непрямих смислів, перлокутивні ефекти, типи мовленнєвого реагування тощо), пов'язані із стосунками між учасниками спілкування (форми мовленнєвого спілкування, соціально-етикетний бік мовлення та ін.), а також пов'язані з ситуацією спілкування (інтерпретація дейктичних знаків, вплив мовленнєвої ситуації на тематику спілкування тощо). Отже, можна твердити, що дослідницьке поле сучасної лінгвістичної прагматики включає в себе всі ті умови, за яких людина використовує мовні засоби в спілкуванні. Це, передовсім, умови адекватного добору й використання одиниць і категорій мови з урахуванням усіх конститутивних чинників з метою досягнення найбільш ефективного впливу на партнера (аудиторію, читачів) по комунікації.

Разом з тим, як засвідчують праці останніх років, до цього часу залишається дискусійною найважливіша проблема: що слід уважати предметом лінгвістичної прагматики. Ця невизначеність не в останню чергу викликана значним розширенням об'єктів дослідження комунікативної лінгвістики, зокрема, дискурсів і мовленнєвих жанрів. Лінгвістична прагматика остаточно не визначила свою фундаментальну категорію, яка могла б лягти в основу окреслення її предмета. На нашу думку, з метою отримання лінгвістичною прагматикою своєї підставової категорії, яка б визначала предмет її дослідження, варто звернутись до думки Ю.С. Степанова, висловленої ще в статті 1984 року [Степанов 1984]. У ній з оперттям на ідеї Е. Бенвеніста вчений сформулював думку: в основу лінгвістичної прагматики повинна бути покладена категорія суб'єктивності в її зв'язках з одиницями і категоріями мови. Ця категорія покриває собою широке проблемне поле, в якому, окрім чинників, сформульованих Н.Д. Арутюновою, повинна ввійти низка інших, пов'язаних із виявом суб'єктивності в мові, наприклад, тональність спілкування, атмосфера спілкування та подібні. Усі вони, в нашому випадку екстрапольовані на дискурс, повинні бути доповнені низкою комунікативних категорій, зокрема контекстних, узагальнено ситуативних, залежних від каналів комунікації тощо, які також значною мірою виявляються небайдужими до суб'єктивного чинника в мові.

Необхідно зазначити, що сформульоване таким чином розуміння основної категорії прагматичного аспекту дискурсів виявляє низку теорети-

чний ризиків, пов'язаних, передусім, із розмежуванням семантичних і прагматичних аспектів одиниць абстрактного модусу існування мови. Так, наприклад, виділення значеннєвих аспектів "свій / чужий", "добре / зле" тощо для низки лексичних одиниць, зафіксованих у системі мови (**розвідник** – 'наш', **шпигун** – 'чужий'; **демократія** – 'добре', **тоталітаризм** – 'зле' тощо), вимагає їх кваліфікації як семантичних, оскільки вони є фактом Мови, а не Мовлення чи Комунікації. Разом з тим чітко виявляється їхня прагматичне "минуле": вони виникли в результаті суб'єктивного ставлення носіїв мови до певної особи, поняття, явища тощо. На нашу думку, подібні неоднозначні випадки можна кваліфікувати так: те, що "народилося" як явище прагматичне, але стало постійною, структурно релевантною значеннєвою рисою конкретної мовної одиниці, слід уважати семантичним. Інакше кажучи, в певному сенсі, сучасна мовна семантика – це, значною мірою, колишня прагматика.

Враховуючи сказане, а також трансформувавши ідею Джекоба Мея щодо можливості членування лінгвопрагматики на мікро-, макро- і метапрагматику зі своїми проблемами і аспектами [Мей 1993], виділяємо такі розділи прагматики дискурсу: мікропрагматику, макропрагматику, мегапрагматику і прагматику комунікативних девіацій. Нижче коротко визначимо коло дослідницьких проблем, яке формують згадані складові в аспекті аналізу дискурсів.

Мікропрагматика як прагматика одиниць мовного коду в спілкуванні включає в своє проблемне поле питання, пов'язані з суб'єктивним чинником лексичних і граматичних одиниць, дискурсивними словами та їх особливостями; імплікаціями та імплікатурами дискурсу; пресуппозиціями у висловленні; інференціями; проблемами референції та анафори; модальністю і сферами її вияву; прагматичними аспектами дейксісу; прагматичними аспектами мовленнєвого жанру і мовленнєвого акту. Щодо останнього із згаданих аспектів, то однією з найактуальніших проблем слід уважати проблему виділення, опису і типології так званих прагматичних перформативів у їх співвідношенні з перформативами семантичними [Бацевич 2008].

Макропрагматика, або прагматика категорій міжособистісного спілкування, звертається до таких понять: інтенціональність, емпатія і прагматика точки зору учасників комунікації; прагматичні аспекти стратегій і тактик спілкування; принципи, максими і постулати спілкування; прагматика ввічливості. До цього розділу лінгвістичної прагматики, на нашу думку, варто також зарахувати прагматику категорій контексту міжособистісного спілкування, зокрема, регістру, тональності, атмосфери і стилю спілкування.

Мегапрагматика, або прагматика соціального контексту, зосереджується на проблемах специфіки соціального контексту і його впливу на всі складові комунікативного акту, зокрема дискурси. До цього типу прагма-

тики варто долучити прагматичні аспекти конверсаційного аналізу, а також прагматику міжкультурної комунікації в її зв'язках з проблемами організації дискурсу.

Особливою сферою прагматичних досліджень дискурсів слід уважати аналіз причин і механізмів комунікативних невдач (девіацій), які виявляються пов'язаними з проблемами мікро,- макро- і мегапрагматик, тобто широким полем проблем, пов'язаних як із прагматичними аспектами одиниць і категорій мовного коду, так і з іншими (регістровими, тональними тощо складниками).

Розглядаючи дискурс як процесуальне явище, тобто категорію комунікативної лінгвістики, можна було б говорити про *комунікативний смисл* як його межову (мінімальну) дослідницьку одиницю. Насправді, мовець, будуючи дискурс або його фрагменти, мовленнєві жанри, мовленнєві акти (висловлення) спирається на свої внутрішні неповторні особистісні комунікативні смисли як складні психо-когнітивно-емотивні утворення. З метою їх трансляції в комунікації адресант поєднує їх з узуалізованими мовними значеннями, виформовуючи відповідні конкретній конситуації спілкування конфігурації смислів, які і є комунікативними смислами. В праці [Бацевич 2004] наявна спроба визначити сфери вияву комунікативних смислів у спілкуванні й відповідні цим сферам підтипи смислів. Комунікативний смисл тут визначається як інформаційний компонент спілкування, який формується як результуюча домінанта комунікативних стратегій всіх учасників кооперативного спілкування в межах певного контексту і ситуації із застосуванням вербальних, невербальних і паравербальних засобів; це явлена інтенція учасників спілкування. Комунікативний смисл може бути апіорним і апостеріорним. Апіорний комунікативний смисл – це смисл, наявний у свідомості учасників спілкування як потенційна складова; апостеріорний – смисл, який безпосередньо виформовується в процесах "тут і тепер" спілкування. Найважливішими сферами втілення обох типів смислів є мовленнєві акти, мовленнєві жанри і дискурси (тексти). Зокрема, в межах дискурсу (тексту) апіорний комунікативний смисл виявляється в умовах побудови (адресант) і звичного сприйняття (адресат) дискурсу (тексту), який відповідає контекстним і ситуативним умовам, тобто очікуваним макростратегіям. Апостеріорний комунікативний смисл у дискурсі (тексті) виникає, як правило, на рівні підтексту, часто супроводжується "вчитуванням" адресатом неіснуючих presupпозицій, опералям його на неіснуючі імплікатури тощо.

Однак, на нашу думку, окрім описаних підтипів комунікативні смисли виявляють неоднорідність також в інших вимірах. Зокрема, в їхній структурі досить виразно простежуються складники, які стосуються зображуваного мовцем стану речей (в широкому сенсі слова) в об'єктивній (чи мислимій як об'єктивна) дійсності, тобто *семантичні*, а також такі, що стосуються власне внутрішнього світу особистостей, тобто "власне"

прагматичні, суб'єктивні. Так, прагматичні аспекти дискурсу лежать в основі, наприклад, "вичитування" адресатом іронічного ставлення до себе або натяків на свою особу у випадках, коли адресант не має подібних макростратегічних намірів, наприклад: *Мій начальник хоче мене задушити! Як тільки я в черговий раз запізнююсь на роботу, він суворо каже: "Ти молилась на ніч, Дездемоно?"*. Інакше кажучи, можемо говорити про *комунікативні семантичні смисли* і *комунікативні прагматичні смисли*. Наприклад, у висловленні *Я повернуся ввечері* можна виділити семантичний комунікативний смисл '*особа X каже, що Р*', комунікативний прагматичний смисл (залежно від конкретної комунікативної ситуації) – '*особа X інформує (обіцяє, погрожує, попереджає тощо), що Р*'. Загальний комунікативний смисл цього висловлення може мати, наприклад, таку "результуючу" залежно від контексту і ситуації спілкування: '*Петро обіцяє повернутись увечері*'. Саме прагматичний комунікативний смисл варто розглядати як дослідницьку одиницю лінгвістичної прагматики та прагматики дискурсу. Однак у реальній комунікації обидва типи смислів як правило нерозривно злиті, так що слід говорити про єдиний комунікативний смисл у спілкуванні, який і лежить в основі загального процесу смислопородження дискурсу, плину комунікації в цілому. Одне із важливих завдань лінгвістичної прагматики якраз і полягає в опрацюванні методів, методик і прийомів розчленування, так би мовити, "сепарування" цих типів комунікативного смислу дискурсів.

1. Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. – Ташкент: Фан, 1988. – 186 с.
2. Аллен Дж. Ф., Перро Р. Выявление коммуникативного намерения, содержащегося в высказывании // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 322–362.
3. Арутюнова Н.Д. Прагматика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 389–390.
4. Бацевич Ф. Смисл: сутність і сфери вияву в мові // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. 2004. – Вип. 34. – Ч.1. – С. 346–353.
5. Бацевич Ф.С. Прагматичні перформативи: спроба обґрунтування // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 31–34.
6. Булыгина Т.В. О границах и содержании прагматики // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 4. – С. 333–342.
7. Богданов В.В. Речевое общение: прагматический и семантический аспекты. – Л., 1990. – 88 с.
8. Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. – М., 1985. – С. 217–237.
9. Демьянков В.З. Прагматические основы интерпретации высказывания // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 4. – С. 368–377.
10. Серль Дж. Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. – М., 1986. – С. 195–222.
11. Степанов Ю.С. В поисках прагматики (проблема субъекта) // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – Т. 40. – 1981. – № 4. – С. 325–332.
12. Сусов И.П. Семантика и прагматика предложения. – Калинин: Изд-во Калининского ун-та, 1980. – 80 с.
13. Сусов И.П. К предмету прагмалингвистики // Содержательные аспекты предложения и текста. – Калинин: Изд-во Калининского гос. ун-та, 1983. – С. 3–15.
14. Франк Д. Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. – М., 1986. – С. 363–373.
15. Ыйм Х.Я. Прагматика речевого общения // Теория и модели знаний: Труды по искусственному интеллекту: Уч. зап. Тартуского ун-та. Вып. 714. – Тарту, 1985. – С. 196–207.
16. Cook Guy. Discourse. – Oxford: Oxford University Press, 1989. – 168 p.
17. Dijk T. A. van. Studies in the Pragmatics of Discourse. – The Hague; P.; N.Y.: Mouton Publishers, 1992. – 331p.
18. Green Georgia M. Pragmatics and Natural Language Understanding. – Hillsdale, New Jersey, L.: Lawrence Erlbaum

Associates Publishers, 1989. – 180 p. 19. Handbook of Pragmatics Manual / Ed. by *Jef Verschueren, Jan-Ola Östman, Jan Blommaert*. – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995. – 498 p. 20. *Mey Jacob L.* Pragmatics: An Introduction. – Cambridge: Massachusetts, 1993. – 357 p. 21. *Yule G.* Pragmatics. – Oxford: Oxford UP / Series Oxford Introductions to Language Study, 2007. – 138 p.

The article touches upon the brief history of formation of the problematic field of modern linguistic pragmatics. The reasons for singling out micro-, macro- and megapragmatics (together with their notions and categories) within the discourse are provided. Communicative pragmatic sense is considered as the unit of research.

Key words: discourse, pragmatics, linguistic pragmatics, micropragmatics, macropragmatics, megapragmatics, communicative sense , communicative pragmatic sense.

РОЛЬ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ФАКТОРІВ У ПРОЦЕСІ ПОШИРЕННЯ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ В АРЕАЛІ SLAVIA LATINA ORIENTALIS СЕРЕДИНИ XII – КІНЦЯ XVII СТОЛІТЬ

Бойко Наталія Василівна

кандидат філологічних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядається процес поширення латинської мови на території східноєвропейських країн у XII-XVII ст., який представлено у вигляді цілісної системи, що відображає основні грані світосприйняття і мовно-культурні потреби тогочасного суспільства.

Ключові слова: антична традиція, латинська мова, латинський напис.

У добу раннього Середньовіччя на долю слов'янських народів все більший вплив справляє Західна Європа: саме західноєвропейська модель була взята за основу розвитку політичного, релігійного й культурного життя. Поширенню латинської мови сприяли численні вироби, оздоблені латинськими написами та алегоричними фігурами. Такі вироби починаючи з XII століття зустрічаються на всій території сучасної України, Росії, Білорусі, Прибалтики, що певним чином пов'язано з прогресом у сфері торгівлі, зі значним економічним і культурним розвитком.

Знайомство з латинською мовою проходило в Україні в декілька етапів, а основними чинниками, які сприяли цьому, були політичні, культурно-релігійні та торговельно-економічні стосунки. За словами відомого дослідника культури Ю. Рождественського, "культура суспільства є складним, постійно змінюваним явищем. Вона живе за своїми внутрішніми законами і водночас відчуває численні зовнішні впливи. Немає жодного суспільства, крім окремих народів-ізолянтів, яке не користувалося б у різних сферах спілкування різними мовами тією чи іншою мірою" [Рождественський 1996, 256]. Мандруючи світом та оселяючись на нових землях, освічені європейці приносили свої звичаї, культуру та, безсумнівно, мову. Але поряд з рідною мовою вони продовжували традиційно користуватися латиною. Численні матеріальні знахідки підтверджують думку, що знайомство з латиною на території України відбувалося на побутовому рівні завдяки різноманітним предметам, прикрашеним латинськомовними написами. Ці речі були привезені з Заходу, захоплені як трофеї або ж виготовлені на замовлення.

Українські землі відвідували як західні рицарі і місіонери, що представляли стару середньовічну Західну Європу та її культуру, наприклад, Й. Шільтбергер, Г. де Ланнуа, О. фон Волькенштайн та ін., так і італійські комерсанти, дипломати, вчені, пов'язані з новою, ренесансною культу-

рою, яка почала розквітати в містах Італії. Україна входила до зон активної торговельної діяльності італійських міст-республік. На північних берегах Чорного й Азовського морів існували тоді італійські колонії, серед яких виділялися генуезька колонія Кафа в Криму й венеційська колонія Тана в гирлі Дону. У XIV–XV ст. і Кафа, і Тана були широко відомі в Італії, сюди здійснювали мандрівки не тільки з Генуї і Венеції, а й з інших міст та регіонів країни, і це сприяло пробудженню інтересу також до земель навколо цих колоній.

Певний контакт із західною цивілізацією здійснювався через посередництво іноземних поселенців, які мали свої церкви й школи, а їх спосіб життя наслідували представники вищих верств суспільства.

На основі багатьох знахідок можна висловити припущення, що спочатку на матеріальні об'єкти наносилися написи латинською мовою саме конфесійного змісту, адже середньовічне суспільство було багате на численні церемонії, які змінювали як людей, так і речі, сповнювали їх нового змісту. Ці ритуали "працювали в найконкретнішому розумінні, впливаючи на внутрішню суть речей і осіб" [Лінч 1994, 35].

Так, на мечях, знайдених при розкопках на Чернігівщині, можна прочитати такі написи:

1) *In nomine domini. In nomine Mariae virginis Christi matris nomine in* [Дрбоглав 1984, 120] – "В ім'я Бога. В ім'я діви Марії, матері Христа в ім'я";

2) *Salvator. Nominis matris altissimi Christi, patris universorum. Nominis dei eterni Regis universorum, Ihesu domini, altissimi Christi, patris universorum nomine. Salvator* [Дрбоглав 1984, 126] – "Спаситель. В ім'я матері всевишнього Христа, батька Всесвіту. В ім'я вічного Бога, царя Всесвіту Ісуса Господа, всевишнього Христа, батька Всесвіту в ім'я. Спаситель".

Написи на дзвонах також спочатку мають переважно релігійний зміст:

1) *Iesus Christus nostra salus* [Szydlowski 1922, 34–35] – "Ісус Христос – наш порятунок";

2) *Gloria in excelsis Patri et Filio et Spiritui* [Szydlowski 1922, 34–35] – "Найвища слава Батькові і Сину і Духові Святому";

3) *Verbum Dni manet in aeternum, Magnificat anima mea Dominum, Te Deum laudamus* [Szydlowski 1922, 34–35] – "Слово Господа залишається навічно, душа моя звеличує Бога, тебе, Боже, ми славимо".

Однак починаючи з XV ст. все частіше можна зустріти і світські написи:

1) *Haec campana est fusa – hoc opus est factum* [Szydlowski 1922, 34–35] – "Цей дзвін відлито – цю працю завершено";

2) *Ecce reformavit me nunc Hermanus et auxit* [Szydlowski 1922, 34–35] – "Ось так переробив мене і збільшив тепер Герман";

3) *Me misit parare Katherina et soror eius* [Szydlowski 1922, 34–35] – "Мене наказала зробити Катерина та сестра її".

Корсунські ворота в Новгороді, привезені 1187 року зі шведського міста Сігтун, прикрашені рельєфними зображеннями біблійних персонажів з

супровідними поясненнями латиною, а в лівому куті вміщено портрет майстра з написом *Riquin me fecit* [Каргер 1966, 110] – "Мене зробив Ріквін".

Російський цар Олексій Михайлович отримав у подарунок алмазний трон від вірменської торговельної компанії в Персії. Спинка цього трону прикрашена латинським написом такого змісту: *Potentissimo et invictissimo Moscovitarum Imperatori Alexio in terris foeliciter regnanti hic tronus summa arte et industria fabrefactus sit futuri in coelis et peremnis faustum foelixque omen anno Xristi 1659* [Государственная 1958, 32] – "Нехай буде щасливим та добрим знаменням небес цей трон, зроблений з великим мистецтвом і старанням, для наймогутнішого і непереможного імператора московитів Олексія, який щасливо царює в своїх землях. Року Христового 1659".

На території України було знайдено також велику кількість бронзових чаш XII–XIII ст. з алегоричними фігурами й відповідними написами: *Superbia* (Гордість), *Idolatria* (Ідолопоклонство), *Invidia* (Заздрість), *Ira* (Гнів), *Luxuria* (Розкіш). У рослинний орнамент вплетені слова: *Odium* (Ненависть), *Peccatum* (Гріх), *Dolus* (Підступ) [Даркевич 1966, 37].

Такі чаші виявлені і в Прибалтиці. Приміром, чаша з Риги прикрашена алегоричною фігурою, що втілює Гордість (*Superbia*) і написом: *Haec radice mala nascitur omne malum* – "З цього поганого кореня зростають усі лиха", далі зображено інші фігури: *Idolatria* (Ідолопоклонство), *Invidia* (Заздрість), *Ira* (Гнів), *Luxuria* (Розкоші), *Libido* (Хіть) [Даркевич 1966, 43].

На срібній італійській чаші XII ст., віднайденій під час розкопок у Києві, можна прочитати напис: *Qui reficis ventrem pauperis esto memor* [Даркевич 1966, 11] – "Той, хто набиває живіт, нехай пам'ятає про бідного", а на бронзовому дзвоні XI–XII ст. з Німеччини, знайденому в Житомирській області, є такий напис: *Godefridus istud vas titulavit* [Даркевич 1966, 14] – "Годфрідом називається ця посудина".

Відомий і латинський напис на мармуровій плиті з місця поховання Якоба Корнаріо, консула м. Тани, яке знаходилося на лівому березі Танаїсу (Дону) і було венеційською колонією: *MCCCLXII die XVIII mensis augusti hic iacet egregius et nobilis vir dominus Iacobus Cornario honorabilis comes Arbensis et de ducali mandato ambasiator et consul in Tana et per totum imperium Guagarie qui pace requiescat* [Скржинская 2000, 122] – "1362 року в 18-й день місяця серпня. Тут лежить видатний і благородний чоловік, пан Яков Корнаріо, вельмишановний граф Арбенський і за мандатом дожа посол та консул у Тані й усій імперії Газарії. Той, який помер, хай спочиває в мирі".

У новгородських культурних нашаруваннях XII ст. було знайдено мідну пластинку з написом: *...t me buris ab...* [Дрбоглав 1988, 10] – "Мене (зробив) Борис".

Існує напис і на Спаській башті Московського кремля з боку Червоної площі. Башту було закладено за наказом Івана III в березні

1491 року. Ось текст цього напису: *Ioannes Vasili Dei gratia magnus dux Volodimeriae Moscoviae Novogradiei Tiferie Plescoviae Veticiae Ongarie Permiie Buolgariae et aliarum totiusque Raxiae Dominus anno 30 imperii sui has turres condere fecit et statuit Petrus Antonius Solarius Mediolanensis anno nativitatís Domini 1491 Kalendis Martiis imposuit* [Дрбоглав 1988, 13] – "Іван Васильович Божою милістю великий князь Володимирський, Московський, Новгородський, Тверський, Псковський, В'ятський, Угорський, Пермський, Булгарський та інших земель і всієї Русі володар, у тридцятий рік свого царювання вирішив і наказав звести ці башти. Спорудив Петро Антоній Соларі, міланець, у рік від Різдва Христового 1491 в березневі календи".

Порівняємо напис на італійському надгробку 1564 року, знайденому в Росії на території Данилового монастиря: *Sancta ergo et salubris est cogitatio pro defunctis exorare ut a peccatis solvantur. Hieronimo filio Guilelmi Parmensi in Italia nato de Mumauritis magni ducis Moscoviae et cetera viro humanitate et benevolentia cum primis spectabili † Vincentius et Alexander Ursini haud immemores factae simul vitae ac fraternae amicitiae moesti posuerunt piisque ac christianis minibus dedicarunt. Obiit anno incarnati Christi 1564 mensis Augusti 20* [Дрбоглав 1988, 25–26] – "Отже свята й рятівна думка благи за померлих, щоб з них зняли гріхи. Ієроніму Пермському, сину Вільгельма, який народився в Італії, в Ітрі, мужу великого князя московського й ін., особливо який відзначився прихильністю до людей, в печалі поклали плиту Вінцентій та Александр Урсіні, не забувши про спільні роки життя й братерську дружбу, й в благочесті по-християнськи присвятили. Помер від воскресіння Христа в 1564 р., 20 серпня".

З приходом ідей доби Відродження освічені люди починають схилитися не просто перед античністю, а перед латинською мовою зокрема. Виходять друком численні літературні пам'ятки. Великою популярністю користується "Бібліотека" Аполлодора, яка знайомить тогочасних читачів з міфологією. Адже "без ґрунтового знайомства з міфологією людині того часу неможливо було зрозуміти зміст творів станкового та настінного живопису, який прикрашав палаци, зрозуміти значення статуї..." [Описания 1955, 20].

Як зазначає дослідниця італійської культури А. Хоментовська, "ставлення гуманістів до пам'яток античності було не тільки цікавістю захоплених любителів старовини перед тим, що їм розкривало завісу над минулим, – вони стали для них стимулом у творчості в тому ж напрямку. Як і давнім, їм знову подобалося прикрашати фасади будинків та палаців, площі, церкви, арки, сади і фонтани написами, аби розповісти про те визначне, що з ними пов'язане, або нав'язати образ, який міг надихнути та викликати естетичну емоцію поєднанням музики слів з чарівністю ліній, фарб, світла й тіней" [Хоментовская 1995, 23]. Крім того, не

останню роль відігравала тут і властивість каменя чи металу надовго зберігати написане.

Латинські написи, емблеми й алегорії, печатки, монети тощо неодмінно потрапляли на очі тим, кому вони, власне, і адресувалися. Така форма пропаганди була досить дієвою. З її допомогою втілювалися ідеї та задуми, прагнення і сподівання правителів. "Виховна функція мистецтва в прямому та переносному значенні цього слова надзвичайно зростає. І в парадній, і в більш діловій, практичній галузі, воно міцно проникає до суспільної свідомості, займає принципово нове місце в житті суспільства, стає світською та загальнодержавною справою" [Русское 1989, 163]. А видатний філософ сучасності Й. Гейзінга зазначив, що "основною особливістю культури пізнього Середньовіччя був її надзвичайно візуальний характер" [Хейзінга 1995, 283].

Переорієнтація на написи латинською мовою й відповідну світську символіку відбивала зміну політичної орієнтації, яка сприяла, передусім, проникненню нових традицій. Це явище було типовим для всіх держав, які входили до складу Литовсько-Польського князівства. Наприклад, литовські князі одночасно користувалися печатками з латинськими й російськими легендами, адекватними були художні образи і мотиви російських, а також литовських, польських та інших західноєвропейських печаток XIV–XV ст. [Соболева 1991, 129].

Традиційною сферою вживання латинської мови стали, наприклад, книжні знаки, або екслібриси, кінця XV – початку XVI ст. Наведемо деякі написи з екслібрисів Франції і Росії:

1) *Dulce desipere in loco cum libro* – "Приємно насолоджуватися книгою в затишному місці";

2) *His me consolor* – "У цьому моя насолода";

3) *Vita sine litteris mors est* – "Життя без науки є смертю";

4) *Naturae et musis* – "Природі та музам" [Верещагин 1902, 30];

5) *Dei gratia et caesaris* – "З божою та царською милістю";

6) *Nunquam retrorsum* – "Ні кроку назад";

7) *Non ignobile otium* – "Гідний відпочинок";

8) *Inter folia fructus* – "Скарби між сторінками";

9) *Amantibus iustitiam pietatem fidem* – "Тим, хто любить справедливість, благочестя, вірність" [Иваск 1905, 9–94].

Часто використовуються також девізи латинською мовою на гербах. Як зазначає В. Лукомський, "поява перших гербів відноситься до XVI – поч. XVII ст., коли дворянство під впливом західноєвропейської геральдики почало вживати в своєму побуті геральдичні зображення" [Лукомський 1915, 1]. Відомі українські роди прикрашали свої герби, зокрема, такими девізами:

1) *Armis et labore* [Лукомский 1993, 39] (Гудовичі) – "Зброєю та працею";

2) *Fieri praestat quam nasci* [Лукомский 1993, 58] (Завадовські) – "Перевершує справами, а не походженням";

3) *Sub igne immotus* [Лукомский 1993, 68] (Капністи) – "Під вогнем незрушній";

4) *Elevor ubi consumor* [Лукомский 1993, 83] (Кочубеї) – "Згорівши, я знову постану";

5) *Deo duce* [Лукомский 1993, 138] (Політковські) – "З Божою поміччю";

6) *Famam extendere factis* [Лукомский 1993, 147] (Розумовські) – "Слава примножується справами".

Часто трапляються латинські написи на книжкових виданнях того часу. Перша сторінка "Рассуждения о метании бомбов и стрельянии из пушек" прикрашена гравіюваною рамкою з двоголовим орлом посередині, а в його лапах замість скіпетра і держави – задимлена бомба й стріла, а на стрічці напис: *Tela Jovis mea sunt* – "Стріли Юпітера – тепер мої" [Описания 1955, 80].

Сфера науки, ясна річ, також послуговувалася латинською мовою. Так, Петербурзька Академія наук оголосила конкурс творів з математики під девізом: *Sic unum quidquid paulatim protrahit actas in medium* [Ученая 1987, 74] – "Так зусиллями кожного дійдемо до суті справи" та з особливостей харчування під девізом: *Natura interrogata respondet* [Ученая 1987, 233] – "А поради запитай у природи".

Тривалий час практичним посібником і джерелом зразків у шанувальників античності було видання "*Selecta emblemata et symbola*" ("Вибрані емблеми і символи"), що містило понад 800 емблем, алегорій, геральдичних знаків з поясненнями латинською і подальшими перекладами іншими мовами (російською, французькою, німецькою), які широко вживалися в літературі, мистецтві й побуті.

Попередниця російського самодержця Петра I Софія, плекаючи думку про корону, вирішує надрукувати свій портрет для поступового приготування умів до задуманого перевороту. На портреті вона – в царському вбранні, в короні й зі скіпетром у руках. Її оточували сім алегоричних постатей – сім її чеснот: *Justitia* (Справедливість), *Liberalitas* (Щедрість), *Magnanimitas* (Великодушність), *Pietas* (Милосердя), *Prudentia* (Розсудливість), *Pudicitia* (Скромність), *Spes Divina* (Надія на Бога). На рамці було зазначено повний титул "правительки" латинською мовою [Богословский 1940, 70–71].

Після подорожі Петра I Європою одразу стає помітним використання європейського досвіду в багатьох сферах російського життя. Цар спостерігав, як "латина своїми різнотипними маніфестаціями пронизувала, насамперед, світські сфери суспільного життя. Прагматика світосприйняття Петра, його ставлення до латини як до живої мови європейської науки, художній смак, пов'язаний з використанням латини в державній емблематиці та офіційних святах, формувалися під впливом суспільно-мовної практики відвідуваних країн" [Воробьев 1999, 34].

Н. Соболева – загальноновизнаний фахівець з дослідження російської геральдики – зазначає: "Як складовий елемент просвіти російського суспільства, здійсненої Петром I на основі західноєвропейського досвіду, слід розглядати значне поширення в Росії в першій чверті XVIII ст. емблем, алегорій, для вираження яких використовувалися образи класичної міфології. Поряд з ними отримали розвиток і символи поперечної епохи, переважно світського характеру. У розвитку символів та емблем у епоху Петра, окрім стимулюючих цей розвиток смаків тогочасного російського суспільства, відчувається їх відкрито пропагандистська спрямованість, яка здійснювалася під безпосереднім керівництвом царя. Символи та емблеми використовуються урядом Петра I як один з найактивніших засобів пропаганди державних ідей – непорушності й сили царської влади, уславлення його особи, ідеї міжнародної значущості Росії, її військової могутності, а також ідеї патріотичного служіння Батьківщині" [Соболева 1981, 31–32].

Свідченням цього можуть бути медалі, серед яких пам'ятна медаль захоплення Азова російськими військами 1696 року. Вона виготовлена наприкінці XVII ст. і має такий вигляд: з одного боку зображення Петра I і напис: *Petrus Alexii filius Russorum Magnus Caesar* – "Петро, син Олексія, великий цар російський", з другого – Нікі з пальмовою гілкою і напис: *Hisce Aenus fiat evxinus* – "Нехай це негостинне море буде гостинним" [Медали 1974, 31].

У 1702 році за наказом царя було виготовлено транспарант, у верхній частині якого алегоричні постаті Сатурна й Суднобудування тримають вінок з написом: *Dignas deo reddemus gratias* – "Богові складаємо ми велику подяку". Унизу зліва – старе дерево з ушкодженим стовбуром, далі від нього – схід сонця і напис: *Spes laeta resurgit* – "Добра надія воскресає" [Ровинский 1903, 181].

І після смерті Петра його наступники продовжували використовувати своєрідний ідеологічний вплив яскравих світських видовищ на народні маси.

28 квітня 1738 року на честь коронації імператриці було запалено феєрверк, вогні якого утворювали написи: *Tuentur et ornant* – "Захищають і прикрашають", *Devicti atque humiles reverterunt* – "Уявлені й знедолені звертаються з благанням", *Laeta Europa extollit in altum* – "Вдячна Європа звеличує" [Ровинский 1903, 219]. А 1739 року, в день народження імператриці, були запалені такі феєрверки: зображення Благочестя і Хоробрості в жіночому образі, над ними є орел, що злітає, і напис: *Inter hos nata cum his regnat* – "Народжена поміж ними – з ними царює"; сонця, що сходить над Російською імперією і напис: *Tuetur et ornat* – "Захищає та прикрашає"; Мінерви і напис: *A primo mirabilis ortu* – "Одразу після здійснення дива" [Ровинский 1903, 221].

Новорічний феєрверк 1748 року являв собою зображення кедрового дерева з написом: *Occulto velut arbor aevo* – "Мов дерево непомітно зростаючи", а також вітвар з написами: *Damnamur votes* – "Молитви наші почуті", *Magnorum operum fructus* – "Плоди великих справ" [Ровинский 1903, 240–241].

Отже, можна стверджувати, що латинське письмо було відоме іншим народам з давніх часів, латину не лише знали, але й користувалися нею для нанесення написів при виготовленні речей, а створення написів, емблем, алегорій, лозунгів і девізів, їх композиція й розміщення були типовими для багатьох європейських країн тієї епохи, вони мали переважно світський характер.

Традиція нанесення латинськомовних написів на матеріальні об'єкти розвивалася в тісному контакті з культурами Західної Європи. Поширення таких реалій зазвичай розглядається як одне із запозичень західно-європейської культури, адже розвиток суспільства відбивається на динаміці змін у мові, отже, розвиток останньої безпосередньо залежить від пізнавально-відображальних і комунікативних потреб соціуму, що в свою чергу визначається його соціо-культурними особливостями.

Рівень матеріального достатку людей, характер їхніх занять, умови проживання, станова приналежність тощо є тими провідними чинниками, які обумовлюють потребу вироблення системи мовних засобів і форм для задоволення особливих потреб суспільства. Характер публічних написів на теренах України починає змінюватися, а їх кількість значно зростає з розквітом міського життя і інтенсифікацією соціальної взаємодії громадян, що знаходило своє відбиття в більшому ступені свободи і суспільної ініціативи.

Латина почала інтенсивно використовуватися в усіх християнських країнах слов'янського світу з метою зміцнення позицій держави і піднесення престижу як країни загалом, так і окремих шляхетських родів чи окремих осіб, а традиційна церковна культура поступається місцем культурі світській, в основі якої лежала антична традиція.

In the article the process of spread of Latin is examined on the territory of East European countries in XII-XVII centuries and presented as an integral system which reflects the basic points of world perception and language/cultural needs of the medieval society.

Key words: antique tradition, Latin inscriptions, Latin language.

1. Богословский М.М. Петр I.: Материалы для биографии. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1940. – Т.1. – 432 с.
2. Вережанин В.А. Русский книжный знак. Издание Р. Голике. – СПб., 1902. – 243 с.
3. Воробьев Ю.К. Латинский язык в русской культуре XVII–XVIII веков. МГУ им. М.В. Ломоносова, Мордовск. гос. ун-т им. Н.П. Огарева. – Саранск: Издательство Мордовского университета, 1999. – 240 с.
4. Государственная Оружейная Палата московского Кремля. – М.: Изогиз, 1958. – 357 с.
5. Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе X–XIV вв. – М.: Наука, 1966. – 148 с.
6. Дрбоглав Д.А. Загадки латинских

клеим на мечах IX-XIV вв. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 137 с. 7. *Дрбоглав Д.А.* Камни рассказывают: Эпиграфические латинские памятники XV – первая половина XVII в. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 80 с. 8. *Иваск У.Г.* Описание русских книжных знаков. (Ex-Libris). – М.: Библиофил, 1905–1918. – Вып. 1. – 1905. – 348 с. 9. *Каргер М.К.* Новгород Великий: Архитектурные памятники. – М.; Л.: Искусство, 1966. – 307 с. 10. *Лінч Джожеф Г.* Середньовічна церква. Коротка історія. – К.: Основи, 1994. – 492 с. 11. *Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. – К.: Лыбидь, 1993. – 301 с. 12. *Лукомский В.К., Типольт Н.А.* Русская геральдика: Руководство к составлению и описанию гербов. – Петроград: Сенатская тип., 1915. – 52 с. 13. *Медали* и монеты петровского времени. – Л.: Аврора, 1974. – 40 с. 14. *Описания* изданий гражданской печати 1708 – январь 1725 гг. / Сост.: Быкова Т.А., Гуревич М.М. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 627 с. 15. *Ровинский Д.А.* Обзорение иконописания в России до конца 17 века. Описание фейерверков и иллюминаций. – СПб.: Изд. А.С. Суворина 1903г. VI. – 330с. 16. *Рождественский Ю.В.* Введение в культуроведение. – М.: ЧеРо, 1996. – 286 с. 17. *Русское искусство X – нач. XX века.*: Архитектура. Скульптура. Живопись. Графика / М.М. Алленов, О.С. Евангулова, Л.И. Лифшиц. – М.: Искусство, 1989. – 480 с. 18. *Скржинская Е.Ч.* Русь, Италия и Византия в Средневековье / М.В. Скржинская (подгот.текста к печати), Н.Ф. Котляр (вступ.ст.), Н.Ф. Котляр (подгот.текста к печати). – СПб. : Алетей, 2000. – 288 с. 19. *Соболева Н.А.* Российская городская и областная геральдика XVIII–XIX вв. – М.: Наука, 1981. – 261 с. 20. *Соболева Н.А.* Русские печати. – М.: Наука, 1991. – 239 с. 21. *Ученая* корреспонденция Академии наук XVIII в.: Научное описание: 1783-1800 гг. / Сост.: Ю.Х. Копелевич и др.; Под ред. Г.К. Михайлова. – Л.: Наука, 1987. – 270 с. 22. *Хейзинга Й.* Осень Средневековья: Соч. в 3-х тт. – М.: Изд. Группа "Прогресс" – "Культура", 1995. – Т. 1. – 416 с. 23. *Хоментовская А.И.* Итальянская гуманистическая эпитафия : Ее судьба и проблематика / Санкт-Петербургский ун-т / А.Н. Немилов (отв.ред.), А.Х. Горфункель (отв.ред.). – СПб., 1995. – 271 с. 24. *Szydłowski T.* Dzwony Starodawne z przed r. 1600 na obszarze bylej Galicyi. – Kraków: Pol. Akad. Umiej., 1922. – X. – 96 s.

Вовк Поліна Самаріївна

доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник

Інститут української мови НАН України

У статті розглядається міжмовна асиметрія звукової будови слова як мовного знака, частотні позиції фонему як найменшої одиниці фонемних мов, аналізуються силабему й тонеми як найменші одиниці кореневих мов.

Ключові слова: мовний знак, міжмовна асиметрія, фонема, силабема, тонама.

В усіх мовах світу слово є мовним знаком, має зміст і форму, а втім формула слова є триповерховою. На верхньому поверсі – лексичне значення плюс граматичне значення плюс конотація. Звукове слово всіх мов має звукову форму. Типологічна відмінність мов виявляється на "серединному" поверсі: у наявності граматичної форми. (Внутрішня форма – образ, на якому ґрунтується лексичне значення – як елемент "серединного" поверху властива всім мовам, проте може "вицвітати").

У мовах світу функціонують щонайменше 15 релевантних одиниць звукової форми мови, якщо враховувати і нуль звука, паузу, то 16.

Найменшою релевантною одиницею звукової форми флективних мов (таких, як українська) є фонема.

За концепцією М.В. Гординої (Санкт-Петербург), найменшою релевантною одиницею звукової форми коренеізолюючих мов (таких, як в'єтнамська, китайська) є силабема (інший термін – складофонема), тобто відрізок довжиною в один склад, який має цілісне, неділиме системне значення звукового засобу мови і сприймається носіями мови як одиниця (а не як послідовність одиниць). Силабема китайської мови завжди оформлена одиницею тону – тоневою. Вважаємо, що коренеізолююча китайська мова має не одну, а дві найменші одиниці звукової форми: силабему й тоневи, які реалізуються в межах складу-слова, мають єдність місця й часу реалізації і вкупі створюють звукову форму первинного однокладового китайського слова.

Такі флективні індоєвропейські мови, як українська, мають не менше одинадцяти одиниць звукового оформлення слова і речення (плюс пауза). До релевантних одиниць належать фонема і морфонема, складама і морфоскладама, акцентема і морфакцентема, ритмема, римема, темперема і нофема, а також інтонема і паузема.

Дамо лаконічні визначення основних звукоформальних одиниць мов світу.

1. Фонема – найменша функціональна релевантна одиниця звукової структури флективних та аглютинативних мов, необхідна для створення й розрізнення матеріальної форми одиниць змісту.

2. Морфонема – одиниця типології фонемного складу морфеми.
3. Складаема – одиниця типологічної структури складу флективної або аглютинативної мови.
4. Морфоскладаема – одиниця складової структури морфеми.
5. Акцентема – одиниця релевантного словесного наголосу флективної або аглютинативної мови, наголос словоформи.
6. Морфакцентема – одиниця типології релевантного словесного наголосу морфеми.
7. Нофема – одиниця типології позицій категорій фонем флективної або аглютинативної мови, типології позиційного розподілу голосних і приголосних елементів силабем коренеізолюючої мови та типології позицій силабем щодо тонею і тонею щодо силабем.
8. Мора – одиниця тривалості короткого складу або половини довгого складу у мовах типу давньогрецької, де існував закон трьох мор: наголос не міг бути далі трьох мор від кінця слова.
9. Темпорема – одиниця середньої тривалості вимовляння слова, типологічно пов'язана із словесною структурою мови. Універсалія¹.
10. Ритмема – одиниця мовного ритму.
11. Римема – одиниця типології рим.
12. Інтонема – релевантна одиниця інтонації речення; слово в реченні оформлене відрізком інтонеми.
13. Паузема – нуль звука у мовленнєвому акті як релевантна одиниця його матеріальної форми, протиставлена звучачим одиницям.
14. Гармоніема – специфічна морфонологічна одиниця матеріальної форми слова аглютинативної мови, що визначає тип гармонії голосних у складі кореневої та службових морфем.
15. Силабема – одна з двох найменших одиниць матеріальної форми коренеізолюючої мови, фізичним корелятом якої є склад. Укупі з тонею формує матеріальну форму первинного слова.
16. Тонема – одна з двох найменших одиниць матеріальної форми коренеізолюючої мови, фізичним корелятом якої є рух тону. Укупі із силабею формує матеріальну форму первинного слова.

Для слова флективної індоєвропейської слов'янської мови (української) актуальні десять одиниць (1–7 та 9–11), а також відрізок інтонеми протягом слова і паузема, яка забезпечує принципову виділимість слова у реченні.

Мови аглютинативні (такі, як турецька) мають додатково свою специфічну одиницю – гармонієму, що виявляється у гармонії голосних кореневих та службових морфем.

Специфікою коренеізолюючих мов є поєднання силабеми й тонеми для звукового оформлення первинних однокорених слів.

¹ Як одиниця існує в усіх мовах світу, проте числові вираження неоднакові, залежать і від середньої довжини слова, характерної для даного типу мов, і від специфіки конкретної мови.

Отже, маємо звукові мовні одиниці універсальні й специфічні.

До універсальних належить темпорема, тобто середня тривалість звучання слова, найменша у коренеізолюючих, найбільша в інкорпуючих мовах; нофема – уведена М.В. Пановим одиниця позиції, бо позиційний критерій важливий для всіх мов; ритмема й римема, бо усім мовам властивий ритм і всіма мовами співають пісні.

Специфічними одиницями є фонема флективних та аглютинативних, мора – одиниця тривалості складу мов з короткими й довгими складами, гармонієми аглютинативних, силабеми й тонеми коренеізолюючих мов.

Акцентема та морфакцентема властива мовам з релевантним словесним наголосом.

Відмінність складеми (одиниці флективної або аглютинативної мови) від силабеми (одиниці коренеізолюючої мови) полягає в тому, що складема – одиниця **не найменша**, проте структурна, має свою парадигматику (типи складів у мові) й синтагматику (сполучуваність складів).

Вважаю, є підстави думати, що зі знаковим характером мови опосередковано пов'язана закономірність існування, протиставлення і взаємодії двох центрів: інформативного й частотного. Ця закономірність по-різному виявляється у мовах різних типів і на різних рівнях мови.

Зокрема, на рівні найменших одиниць звукової будови української мови – фонем найбільшу інформативність мають приголосні, а максимальну частотність – голосні.

Доцільно експліцитно сформулювати характер асиметрії мовного знака.

Слово як знак мови асиметричне за своєю природою, бо має зміст і форму. Це явище властиве всім словам усіх мов світу, є проявом асиметрії мовного знака як **внутрішньомовної і внутрішньознакової універсалії**.

Проте слова різних мов типологічно розрізняються структурою компонентів змісту й форми. Внутрішньомовно українське слово диференціюється за особливістю співвідношення змісту й форми як повнозначне і службове. У типовому повнозначному слові є лексичний компонент змісту, який формально може виявлятися у живій, нестертій внутрішній формі: наприклад, *вікно* – це отвір, куди дивиться *око*; граматичний компонент змісту, що виявляється у граматичній формі слова (*вікно* – іменник середнього роду; саме на це, а також на число і відмінок указує флексія – *о*); слід звернути окрему увагу і на конотацію. Співвідношення лексичного й граматичного значення слова, овіяного конотацією, із внутрішньою та граматичною формою є чисельником щодо знаменника – звукової форми слова.

У словах аглютинативних мов кожний компонент граматичного значення маніфестований окремим елементом граматичної форми (яку може створювати і повтор кореневої морфеми). Наприклад, у турецькій мові слово *oda* – *кімната*; формант множини – *lar* (або *ler*, залежно від

кінцевого голосного кореня); *кімнати* – *odalar*. В аглютинативній індонезійській мові множина утворюється засобом повтору: *anak* – хлопчик, дитина, *anak*² (*anak* – *anak*) – хлоп'ята, діти; *perempuan* – дівчина, жінка; *perempuan* – *perempuan* – дівчата, жінки.

У первинному кореневому слові коренеізолюючої мови формально-граматичний компонент відсутній.

Внутрішньомовна міжзнакова асиметрія виявляється, зокрема, в омонімії та синонімії (*коса*; *дім*, *будинок*, *будівля*, *палац*) і, як уже згадувалося, у протиставленні повнозначних і службових слів. Лексичним значенням службових слів є їх граматичне значення.

Найцікавішою ланкою асиметрії мовного знака є **міжмовна асиметрія**. Оскільки досвід людства глобалізується, існує принципова близькість наукових понять, особливо термінологізованих: синонімія або збіг лексичного значення різномовних слів, що входить до аспекту змісту, при формальній етноспецифічності та мовноспецифічності аспекту вираження.

Гіпотеза Е. Сепіра та Б. Уорфа враховує особливості умов життя, історії, менталітету різних народів, внаслідок чого людство розмовляє не однією, а різними мовами. Міжмовна асиметрія мовних знаків виявляється передусім у семантиці, лексиці, граматиці, досить часто і у конотації, завжди у структурі засобів звукового вираження, пов'язаних з походженням, типом та конкретною історією мови. Специфіка звукової будови мов і характер керування мовленням, процесами породження та сприйняття звукової форми слів з боку мозку мовця й слухача забезпечують високий рівень автоматизму керування цими процесами, які нормально, у носіїв мови не перебувають у світлому полі свідомості. У білінгвів чи полілінгвів мішана двомовність або багатомовність призводять до іноземного акценту у вимові цільової мови.

Проте у цій статті хотілося б наголосити на такому цікавому, важливому і не висвітленому досі у науковій літературі явищі, як **різна кількість типів одиниць** звукової будови мов і, зокрема, звукової будови слова як мовного знака, використовуваних мовами різних типів.

Розглядаються три типи мов: флективні, аглютинативні та коренеізолюючі. Контраст утворюють фонемні мови (флективні та аглютинативні), з одного боку, та коренеізолюючі, з іншого боку.

Коренеізолюючі мови (типу китайської, в'єтнамської) використовують, як правило, до 7 типів одиниць звукового оформлення слова як мовного знака: дві найменші одиниці – силабему й тонему, а також нофему, темпорему, ритмему, римему й паузему.

Можливості фонемних мов ширші. Фонема і морфонема, складама і морфоскладама, нофема, темпорема, ритмема й римема, проекція інтонами на слово й паузема; у мовах з релевантним словесним наголосом – ще акцентема й морфакцентема, у мовах, що враховують мору, – і кількість мор у слові; в аглютинативних мовах – і гармонієма.

Крім того, мови флективні, до яких належить і українська, аналізуємо докладніше. Враховуємо звукові одиниці наступних рівнів звукової будови.

1. Одиниці рівня F–2 – живих чергувань фонем у морфемі.
2. Одиниці рівня F–3 – історичних чергувань фонем у морфемі.
3. Одиниці рівня F–4 – фонемних чергувань близькоспоріднених мов.
4. Одиниці рівня F–5 – фонемних чергувань неблизькоспоріднених мов.
5. Одиниці рівня A–2 – живих чергувань акцентом у морфемі й слові.
6. Одиниці рівня A–3 – історичних чергувань акцентом у морфемі й слові.
7. Одиниці рівня A–4 – чергувань акцентом близькоспоріднених мов.
8. Одиниці рівня A–5 – чергувань акцентом неблизькоспоріднених мов.
9. Одиниці рівня H–2 – живих чергувань нофем у морфемі й слові.
10. Одиниці рівня H–3 – історичних чергувань нофем у морфемі й слові.
11. Одиниці рівня H–4 – чергувань нофем близькоспоріднених мов.
12. Одиниці рівня H–5 – чергувань нофем неблизькоспоріднених мов.
13. Одиниці рівня C–2 – живих чергувань складом у слові.
14. Одиниці рівня C–3 – історичних чергувань складом у слові.
15. Одиниці рівня C–4 – чергувань складом близькоспоріднених мов.
16. Одиниці рівня C–5 – чергувань складом неблизькоспоріднених мов.
17. Одиниці рівня ритмом і ритмом, що чергуються у сучасній мові та історично, у близькоспоріднених та неблизькоспоріднених мовах.

Міжмовна асиметрія звукової будови слова як мовного знака виявляється також у **розташуванні знаково сильної, частотної позиції** фонеми як найменшої одиниці фонемних мов, силабеми й тонеми як найменших одиниць коренеізолюючих мов.

Для коренеізолюючих мов найчастотніша, знаково сильна позиція є кореневою, для флективних – флективною, для аглютинативних – формантною.

Наведений матеріал можна використовувати у курсах загального мовознавства, теоретичному курсі української мови для підготовки викладачів української мови як іноземної, у спецкурсах з фонетики, фонології, звукової будови типологічно різноструктурних мов.

The article observes the interlingual skewness of the sound structure of a word sign, syllabema and tonema as the finest units of the isolated languages are analysed.

Key words: interlingual skewness, language sign, phoneme, syllabema, tonema.

МОВНА ОСОБИСТІСТЬ ЯК ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Голубовська Ірина Олександрівна
доктор філологічних наук, професор

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті узагальнюються існуючі точки зору на поняття "мовна особистість", уточнюється його структура з огляду на участь мовної особистості у комунікативних актах, окреслюються обрії вивчення цього складного феномена як предмета зіставної лінгвокультурології

Ключові слова: мовна особистість, структура мовної особистості, мовленнєва особистість, соціальна роль, соціальний статус, зіставна лінгвокультурологія.

Зміна гуманітарних парадигм у суспільствознавчих науках у цілому і, зокрема, у лінгвістиці зумовила фокусування уваги вчених-філологів на феномені *homo loquens* – людини, що виступає суб'єктом породження та сприйняття мовних повідомлень. Перефразуючи геніального Фердинанда де Сосюра, можна твердити, що інтерес лінгвістів наразі перемістився з дослідження правил гри у шахи (структурно-семантичний підхід) на самих гравців (антропоцентричний підхід). Термін "мовна особистість" набирав все більшої поширеності, його можна зустріти у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених [Богин 1984, Голубовська 2004, Горелов, Седов 2005, Караулов 1987, Красных 2003, Ляпон 1995, Сиротинина 1998], проте, як зазначають дослідники цього явища, поки що не існує "єдиного, прийнятного та визнаного усіма трактування цього поняття" [Красных 2003, 47].

Метою цієї статті є узагальнення існуючих точок зору на цей складний феномен із вирізненням поняття "культурно зумовленої комунікативної особистості" як необхідного терміна опису мовної особистості у рамках лінгвокультурології.

Почнемо з історії питання.

Як відомо, до повсякденного наукового обігу термін "мовна особистість" було впроваджено Ю.М. Карауловим у його славнозвісній монографії "Русский язык и языковая личность" (М., 1989). Нагадаємо, що саме в цій монографії було вперше запропоновано структуру мовної особистості, котра може розглядатися як у лінгводидактичному, так і в теоретико-лінгвістичному аспектах, і яка складається з трьох основних рівнів: 1) нульового – вербально-семантичного (лексикону особистості); 2) першого – лінгво-когнітивного (тезаурусу особистості); 3) другого – мотиваційного (прагматикону особистості). Поняття першого рівня мовної особистості перекується із щербівською "мовною системою" = слов-

ник + грамматика – і передбачає наявність у мовця усталеного фонду лексико-граматичних знань, які й забезпечують володіння природною мовою. За свідченням самого автора, "цей рівень дослідження мови є нульовим для особистості і певною мірою беззмисловим ... Він потрапляє до поля зору дослідника особистості тільки якщо йдеться про другу для неї мову" [Караулов 1989, 36]. Наступний рівень мовної особистості пов'язаний із системою знань про навколишній світ, на ньому закарбований "образ світу" у вигляді понять, ідей, концептів, різномірних одиниць, "... серед яких можуть бути і наукові поняття, і просто слова, що набули статусу узагальнення, символи, ... образи, картини, "уламки фраз" ("фрагменти думок"), стереотипні судження, вербальні та інші формули" [Караулов 1989, 172]. Усі ці елементи утворюють більш-менш цілісну "картину світу" свідомості особистості. Саме на цьому рівні "до гри вступають інтелектуальні сили" [Караулов 1989, 36], значення розширюється до знання, встановлюється ієрархія смислів і цінностей у тезаурусі мовної особистості. Третій (мотиваційний) рівень пов'язаний з діяльнісно-комунікативною іпостасю людини, включаючи цілі, оцінки, мотиви, установки мовної особистості.

Наведена вище трихотомія за майже десять років з моменту її оприлюднення по праву набула хрестоматійно-класичного характеру.

Проте, як видається, наукові потреби сьогодишньої лінгвістики висувають необхідність деякого коригування і доповнення класичної схеми.

Так, проблема співвіднесеності мови й мовлення, що не втратила актуальності ще з часів В. фон Гумбольдта (антиномія $\epsilon\nu\epsilon\rho\upsilon\epsilon\iota\alpha \leftrightarrow \epsilon\lambda\epsilon\gamma\upsilon\omicron\nu$), спонукала деяких дослідників до осмислення феномену мовної особистості на тлі диференційних ознак *langue* і *parole*, що призвело до вирізнення поняття **мовленнєвої особистості** як об'єкта вивчення лінгводидактики та теорії мовленнєвої діяльності [Клобукова 1997].

В.В. Красних у своїй монографії "Свой" среди "чужих": миф или реальность? (М., 2003), порівнюючи концепції мовленнєвої діяльності Ф. де Сосюра та О.О. Леонтьєва [див. Красних 2003, 49–51], доходить висновку про необхідність вирізнення з метою насамперед теоретичного осмислення *homo loquens* чотирьох понять, пов'язаних з різними іпостасями мовної особистості: 1) **"людина, що говорить"** – особистість, одним із видів діяльності якої є мовленнєва діяльність, що включає як процеси породження, так і сприйняття мовленнєвих повідомлень; 2) **мовна особистість** – особистість, що реалізує себе у мовленнєвій діяльності на основі сукупності певних знань та уявлень; 3) **мовленнєва особистість** – особистість, що реалізує себе у комунікації, обираючи та реалізуючи ту або ту стратегію і тактику спілкування, яка обирає та використовує той або інший репертуар засобів (як суто лінгвістичних, так і екстралінгвістичних); 4) **комунікативна особистість** – конкретний учасник конкретного комунікативного акту, що діє у реальній комунікації

[Красных 2003, 50–51]. Віддаючи належне незаперечній логіці і послідовності вирізнення різних ракурсів осмислення такого складного багатомірного явища, яким виступає мовна особистість, хотілося б зазначити, що вищенаведена чотиричленна схема відбиває ті теоретичні уявлення, які склалися у дослідниці внаслідок опрацювання мовних і екстрамовних реалій, пов'язаних з, так би мовити, "одномовною", а точніше – російськомовною особистістю.

В.І. Карасик пропонує п'ятиелементне наповнення поняття **мовленнєвої організації** людини, яке співвідноситься з поняттям **мовленнєвої діяльності** як сутність і прояв¹: 1) **мовна здатність** як органічно закладена в людині можливість вербального спілкування, зумовлена її психосоматичними особливостями; 2) **комунікативна потреба** як адресантність, спрямованість на комунікативні умови, учасників спілкування, певний мовний колектив; 3) **комунікативна компетенція** як набуте вміння здійснювати спілкування у різноманітних реєстрах для здійснення своїх комунікативних цілей; 4) **мовна свідомість** як активне вербальне відображення зовнішнього світу у внутрішньому; 5) **мовленнєва поведінка** як система свідомих та несвідомих вчинків, через які розкривається характер і спосіб життя людини [Карасик 2003, 24].

Порівнюючи схеми В.В. Красних та В.І. Карасика, можна дійти висновку, що використані у них поняття корелюють у такий спосіб: **"людина, що говорить"**, **мовна особистість** (В.В. Красних) ↔ **мовна здатність**, **мовна свідомість** (В.І. Карасик); **мовленнєва особистість** (В.В. Красних) ↔ **комунікативна потреба**, **комунікативна компетенція**, **мовленнєва поведінка** (В.І. Карасик). Як бачимо, поза кореляціями залишилося висунуте В.В. Красних **комунікативна особистість**, оскільки воно, по суті, являє собою конкретний вияв мовленнєвої особистості за тих або інших комунікативних обставин і співвідноситься з останньою як часткове з загальним. Як видається, для потреб етнокультурологічного кроскультурного осмислення homo loquens найприйнятнішим видається поняття **мовленнєвої особистості** через його яскраву культурну маркованість. Виділення ж у рамках мультимовних міжкультурних досліджень поняття **комунікативної особистості** може лише термінологічно ускладнити науковий дискурс і заплутати його реципієнта. Зазначення конкретної комунікативної ситуації ("КС освідчення в кохання", "КС виправдання", "КС умовляння", "КС звинувачення" тощо), у рамках якої діє етнічно маркована мовленнєва особистість, на мій погляд, нейтралізує необхідність використання поняття комунікативна особистість (принаймні у сенсі, що вкладає у цей термін В.В. Красних).

¹ На думку О.О. Залевської, щербівська класична трійка модель мовних явищ (мовленнєва діяльність – мовний матеріал – мовна система) може бути доповненою таким складником, як мовленнєва організація [Залевская 1999, 30].

А зараз звернімося до тих типів мовних / мовленнєвих особистостей¹, що виділяються у сучасній лінгвістиці. Нас будуть цікавити насамперед ті класифікації, що ґрунтуються на психолінгвістичному та соціокультурному му фундаментах.

У цікавій статті М.В. Ляпон "Мовна особистість: пошук домінанти" [Ляпон 1995] на основі класифікації психологічних типів людини швейцарського психолога і філософа К. Юнга² виділяються інтравертовані та екстравертовані мовні особистості. Матеріалом дослідження слугують прозаїчні тексти М.І. Цветаєвої, осмислені як "мовленнєвий автограф інтроверсії" [Ляпон 1995, 263]. Дослідниця доходить висновку про те, що "... "автографом" мовленнєвої інтроверсії є вербалізована корекція свого мовленнєвого вчинку, вставки, що відбивають "блукання" навкруги денотату у пошуках оптимальної мовленнєвої форми" [Ляпон 1995, 275]³. Як видається, юнгівська типологія може стати в нагоді не тільки при дослідженні індивідуального психотипу, а й прислужитися у міжкультурних етнопсихолінгвістичних розвідках, де спостереження над вербальними та невербальними формами рефлексії "Я" етнічної мовної особистості на широкому текстовому тлі може гіпотетично призвести до встановлення переважачого "етнічного психотипу" (інтровертованість або екстравертованість), притаманного лінгвокультурній спільноті у цілому.

Говорячи про мовну особистість, не можна обійти увагою питання про **соціальні ролі** як "... схвалений суспільством еталон поведінки, котрий відповідає конкретній ситуації спілкування і соціальній позиції (статусу) особистості" [Горелов, Седов 2005, 149]. Поняття соціальної ролі пов'язане з поняттям **соціального статусу**, що характеризує місце людини у соціальній ієрархії суспільства. Мовленнєва поведінка як етнічно маркований елемент мовленнєвої організації людини підпорядковується законам статусно-рольової взаємодії. "Класикою жанру" дослідження психо-

¹ Відволікаючись від дихотомії "мова – мовлення", будемо оперувати визначенням мовної особистості як сукупності "здібностей і характеристик людини, що зумовлюють створення нею мовленнєвих витворів (текстів)" [Караулов 1989, 3], у якому синкретично заявлені як її суто мовні, так і мовленнєві іпостасі.

² На думку К. Юнга, на тлі індивідуальних відмінностей психіки людини вирізняються два різних типи, які різко протиставлені одне одному – тип інтроверсії і тип екстраверсії [Юнг 1992, 3].

³ Підхід до вивчення мовної особистості, запропонований М.В. Ляпон, дещо корелює з концепцією В.П. Нерознака, який виділяє два типи мовної особистості: 1) стандартну мовну особистість, мовленнєва діяльність якої відбиває літературну норму мови; 2) нестандартну мовну особистість, яка може уособлювати як "верхи" культури (письменники), так і її "низи" (мовні маргінали, що користуються у своїй мовленнєвій діяльності ненормативною, обценною лексикою) [Нерознак 1996, 114 – 116]. Інтровертовану мовну особистість можна співвіднести з нестандартною, "відцентрованою" мовною особистістю, екстравертовану – із стандартною, "доцентровою". Швидше за все, інтравертований нестандартний мовний особистості укладена егоцентрична, а екстравертований, стандартний – соціоцентрична мовна особистість (детальніше про опозицію егоцентрична ↔ соціоцентрична мовна особистість див. Карасик 2003, 37 – 43.).

логічного компонента рольового спілкування є **трансакційний аналіз**, запропонований свого часу американським психологом Еріком Берном [Берн 1992]. Він запропонував оригінальну модель статусно-рольової інтеракції людей із вирізненням трьох іпостасей мовної особистості – **Батько, Дорослий, Дитина**.

Дитина – носій ірраціонального, стихійного начала. У її мовній поведінці переважають мовленнєві реакції, пов'язані насамперед з емоційним сприйняттям світу. Роль Батька пов'язана з реалізацією авторитарного начала, носій цієї ролі позиціонує себе як уособлення "правильної моралі" та належних норм поведінки, що автоматично надає йому ієрархічно вищого щодо інших людей статусу і, відповідно, право безапеляційно коригувати поведінку інших, робити різкі зауваження та керувати їхньою поведінкою (див. вербальні маніфестації цієї ролі та інших у Горелов, Седов 2005, 152–155). Роль Дорослого характеризується домінуванням раціонального начала і здорового глузду. Носій цієї ролі намагається бути максимально об'єктивним щодо оцінки будь-якої життєвої ситуації, виступаючи своєрідним посередником між Дитиною і Батьком. На російському мовному матеріалі трансакційний аналіз був вдало проведений Г.П. Божко при аналізі комунікативної ситуації "примирення" [Божко 2003] та Кушнір при аналізі комунікативної ситуації "освідчення в коханні" [Кушнір 2005]. В обох дисертаціях трансакції (взаємодії мовців, що складаються з комунікативного стимулу і комунікативної реакції) досліджувалися з метою встановлення відповідностей між вибором певної мовленнєвої тактики та соціальною роллю учасників спілкування. Як видається, застосування трансакційного аналізу у рамках мультимовного дослідження є цілком і повністю прийнятним, а його результати, одержані на матеріалі різних мов і різних комунікативних ситуацій, можуть пролити світло на ментальні особливості етносів, що виводяться вже не на підставі вивчення мовної свідомості **мовної особистості** крізь її концептосферу¹, а через дослідження комунікативної компетенції, комунікативних потреб та мовленнєвої поведінки **мовленнєвої особистості**.

На мою думку, для аналізу національно-мовного вияву мовленнєвої особистості врахування вербально-семантичного рівня "нульового для особистості і певною мірою беззмистовного", рівня "нейтралізації особистості" [Караулов 1989, 36] є, безперечно, релевантним. Згадаймо, що Ю.М. Караулов, вважав цей "ординарно-семантичний рівень" непоказовим щодо експлікації інтелектуальних характеристик, переважно з якими він і пов'язував поняття мовної особистості. З цим можна погодитися лише за умов розрізнення понять мовна особистість ↔ мовленнєва

¹ Поняття концептосфери було впроваджено у науковий обіг акад. Д.Лихачовим і опрацьоване у форматі "концептосфера російської мови" московською дослідницею В.В. Красних у її докторській дисертації "Структура коммуникации в свете лингво-когнитивного подхода (коммуникативный акт, дискурс, текст)".

особистість. Адже при спілкуванні, у конкретних комунікативних актах, мовець у першу чергу виявляє свої вольові та емоційні властивості, інтелектуальні ж, як правило, відступають дещо на задній план. І певна вербаліка "покриття" тих або інших мовленнєвих стратегій і тактик може дати вірогідні свідчення щодо "психосоціологічного" портрету мовця – мовленнєвої особистості. Вочевидь, оперування поняттям "мовна особистість" в її інтелектуальному осмисленні (а у вісімдесяти роки минулого століття саме поняття мовної особистості було новим для радянського мовознавства) і спричинило виключення вербально-семантичного рівня з поля дослідницької уваги, незважаючи на те, що він "...є головним об'єктом вивчення ... і теорії мовленнєвих актів, і теорії розмовного мовлення, і ... багатьох інших теорій, які залишаються байдужими до змісту висловлювань..." [Караулов 1989, 36], адже, на думку автора, мовна особистість починається тоді, коли до гри вступають інтелектуальні сили, "... і перший рівень (після нульового) її вивчення – виявлення, встановлення ієрархії смислів і цінностей в її картині світу, в її тезаурусі" [там само]. Як видається, у дослідницьких цілях шановний Юрій Миколайович дещо редукував поняття мовної особистості, позбавивши його характеристик особистості у цілому: "внутрішній світ кожної людської особистості характеризується різним співвідношенням розуму (*ratio*), з одного боку, і властивостей серця і душі (*emotio*) – з другого. Висловлюючись мовою семантичних примітивів, особистість – це хтось, хто **бажає, відчуває, думає, знає, говорить і діє**" [Голубовська 2004, 93]. Проте запропоноване ним розуміння мовної особистості, безсумнівно, має право на існування за умов доповнення його поняттям мовленнєвої особистості у вище окресленому значеннєвому наповненні.

Вивчення мовленнєвої особистості у соціолінгвістичному аспекті також може дати багатий і перспективний матеріал, опрацювання й узагальнення якого може підвести до висновків відносно ментальних характеристик певних соціальних груп у рамках етнічної спільноти. Тут на перший план висувається поняття **модельної особистості** – типового представника своєї соціальної групи, який ідентифікується за специфічними характеристиками вербальної та невербальної поведінки, пов'язаної з його ціннісними установками. Не можна не погодитися з В.І. Карасиком, який вважає, що модельна особистість, будучи насамперед певним стереотипом поведінки, "... суттєво впливає на культуру у цілому і служить певним символом даної культури для представників інших етнокультур.... Ми можемо говорити про специфіку епохи завдяки таким модельним особистостям". [Карасик 2003, 30]. Як зазначає далі цей автор, для Росії XIX століття одним із таких типів є Гусар – офіцер, який завжди готовий до подвигів, а у вільний час грає в карти, п'є вино, пише вірші, закохується і робить все можливе, щоб заповнити серце своєї коханої. У сучасній Росії пріоритетні позиції у списку соціальних типів, на думку

волгоградських вчених, посідають "Братан", "Новий руський"¹, "Телевізійний ведучий": "телевізійний ведучий сприймається ... як представник чужої західної цивілізації, тимчасом як Братан та Новий руський асоціюються з рідними патріархальними нормами поведінки" [Карасик 2004, Сиротинина 1998]. Кожен з типів має свої власні яскраві вербальні та невербальні характеристики (див. детальніше вищезазначених авторів).

Як видається, такий напрямок етномовних соціологічно орієнтованих досліджень ще не сформувався в Україні ані в рамках конкретного, ні зіставного мовознавства. Тимчасом важко переоцінити значущість вивчення прототипічних (модельних) мовних особистостей певного соціуму, оскільки саме вони визначають ціннісні координати лінгвокультурної спільноти водночас з "престижним" або "непрестижним" способом користування мовою. Спостереження над лексичними та фразеологічними одиницями, характерними для мовлення різних прототипічних моделей людини на матеріалі різних мов (тобто знов-таки опрацювання даних вербально-семантичного рівня мовної особистості) дозволило б виробити як внутрішньомовний, так і міжмовний індекс приналежності до тієї або тієї етносоціальної групи. Перспективним для української соціолінгвістики та контрастивної лінгвокультурології видається дослідження мовної /мовленнєвої особистості в аспекті соціально-статусного підходу, підвалини якого були розроблені російським вченим В.І. Карасіком [Карасик 1992, Карасик 2005]. Оцінка прагматичної функції дискурсивних слів та висловів, фразеологічних одиниць, прецедентних висловлювань, інтонаційних моделей тощо, спостереження над особливостями їхнього існування у рамках статусно-орієнтованого дискурсу української мови створюють необхідну основу для подальших контрастивних розвідок.

Як зазначає проф. А.Д. Белова, у сфері комунікативних досліджень все більш нагальним стає вивчення її етнічної специфіки: "Незважаючи на майже 200-річну історію лінгвістики, фахівці мають незначну інформацію про **етноспецифічні особливості комунікативних ситуацій**, про роль окремих добре відомих груп слів в організації комунікативного простору під час спонтанної комунікації" [Белова 2006, 27]. Зрозуміло, що етноспецифіка комунікації здатна виявитися лише при конфронтативному, зіставному модусі дослідження, за умов порівняння декількох мов, принаймні двох. На жаль, вітчизняній зіставній комунікативістиці тут майже немає чим пишатися (як кажуть англійці, "has nothing to boast of"), більше того, подібних досліджень просто не існує. З-поміж ґрунтовних розвідок на теренах нашого північного сусіда слід відзначити насамперед працю проф. С.Г. Тер-Мінасової "Язык и межкультурная коммуникация" (М., 2004), де зроблено вдалу спробу конфронтативного досліджен-

¹ Я свідомо переклала українською "Новый русский" з відхиленням від літературної норми, у просторічному модусі, щоб акцентувати як кримінальну складову цього соціального типу, так і невміння її представників користуватися нормованою літературною мовою.

ня особливостей ментальності, національного характеру та мовленнєвої поведінки англіїців та росіян у різноманітних комунікативних ситуаціях. Щодо українських відповідних розвідок, помітною подією останнього часу став захист кандидатської дисертації І.Р. Корольова зі спеціальності 10.02.15 – загальне мовознавство під назвою "Комунікативна ситуація "виправдання": функціонально-прагматичний та лінгвокультурний аспекти (на матеріалі української, російської та англійської художньої прози XIX ст.), де автор по суті створює фрейм зіставного міжкультурного дослідження комунікативного акту із урахуванням використовуваних у спілкуванні стратегій і тактик, соціальних ролей адресанта й адресата, специфіки вербальних та невербальних засобів здійснення ілюкції.

Як видається, зіставна лінгвокультурологія у своїх системних та мовленнєвих іпостасях поступово набирає сили, і є надія на те, що сучасне покоління мовознавців стане свідком її перетворення на потужну галузь науково-лінгвістичного знання, що відіграватиме надзвичайно важливу роль у практиці міжетнічного спілкування у глобалізованому світі.

The article summarizes all existing views on the problem of personality which is characterized by linguistic and communicative competence. The structure of this complicated phenomenon is showed from different points of view with the regard of communicative activity of personality. The program of its research as the subject of contrastive linguistic culturology is put forward.

Key words: personality, structure of personality's linguistic competence, social role, social status, contrastive linguistic culturology.

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. – Спб., 1992. 2. Белова А.Д. Лінгвістичні перспективи і прогнози у XXI столітті // Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи. – № 1. – К., 2006. – С.22–31. 3. Богин Г.И. Модель языковой личности в её отношении к разновидностям текстов: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Л., 1984. – 42 с. 4. Божко Г.П. Речевые тактики в репертуаре русской языковой личности (на материале коммуникативной ситуации "примирение": дисс....канд. филол. наук: 10.02.02. / Киевск. нац. ун-т им. Т. Шевченко. – К., 2003. 5. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. – К.: Логос. – 282 с. 6. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолінгвістики: Учебное пособие. – М.: Лабиринт, 2005. – 320 с. 7. Залевская А.А. Введение в психолінгвістику. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1999. – 382 с.; 8. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1992. – 320 с. 9. Карасик В.И. Речевое поведение и типы языковых личностей // Массовая культура на рубеже XX – XXI веков: Человек и его дискурс. Сб. науч. трудов / Под ред. Ю.А. Сорокина, М.Р. Желтухиной. ИЯ РАН. – М.: "Азбуковник", 2003. – 368 с. 10. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с. 11. Клобукова Л.П. Феномен языковой личности в свете лингводидактики // Язык, сознание, коммуникация. – Вып. 1. – М., 1997. – С. 25–31. 12. Красных В.В. Структура коммуникации в свете лингво-когнитивного подхода (коммуникативный акт, дискурс, текст): дисс. ... докт. филол. наук. – М.: МГУ, 1999. 13. Красных В.В. "Свой" среди "чужих": миф или реальность?. – М.: ИТДГК "Гнозис", 2003. – 375 с. 14. Кушнір Н.О. Вербалізація чуттєвих інтенцій у російському діалогічному мовленні (на матеріалі комунікативної ситуації "освідчення в коханні"): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. / Київськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 16 с. 15. Ляпон М.В. Языковая личность: поиск доминанты // Язык – система. Язык – текст. Язык – способность. Сб. статей

/ Институт русского языка РАН. – М., 1995. – С. 260–276. 15. *Нерознак В.П.* Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины // Сб. науч. тр. Моск. гос. лингв. ун-та. Вып. – № 426. Язык. Поэтика. Перевод. – М., 1996. – С. 112–116. 16. *Тер-Минасова С.Г.* Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 352 с. 17. *Юнг К.Г.* Психологические типы. – М., 1992. 18. *Сиротинина О.Б.* Социолингвистический фактор в становлении языковой личности // Языковая личность: социолингвистические и эмотивные аспекты. – Волгоград, Саратов: Перемена, 1998. – С. 3–9.

РОЗВИТОК РЕЗУЛЬТАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ ПЕРФЕКТА У ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ МОВІ

Звонська Леся Леонідівна

доктор філологічних наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена розгляду становлення категоріальної семантики перфекта у давньогрецькій мові та процесів перерозподілу функціонально-семантичного навантаження його форм і закріплення за ними в класичну добу домінанти результативності.

Ключові слова: функціональна семантика, діяхронія, перфект, перфект-презенс, статив, результатив.

За найпоширенішими в науковій літературі визначеннями давньогрецький перфект означає результативний стан суб'єкта, що виник внаслідок його власної минулої дії [Chantraine 1927, 38; Schwyzler 1953, 287; Psaltou-Joycey 1994, 154]. Уперше ж семантична двозначність і двоплановість перфекта була описана ще Прісціаном [Оленич 1973, 77]. Наведене "класичне" визначення стосується насамперед семантики перфекта у текстах класичної доби, що ж до ширшої діяхронії, то в класичній філології традиційно співіснують різні погляди на природу і функціональний розвиток перфектних форм у давньогрецькій мові.

Так, Й. Вакернагель вказував, що у найдавніших грецьких текстах, особливо у гомерівських поемах, темпоральне значення перфектних форм більше стосується сфери теперішнього, ніж минулого [Wackernagel 1953, 166–167], а П. Шантрєн усі перфектні форми у Гомера розглядав як семантичний презенс [Chantraine 1927, 18].

На думку інших, перфект в цілому представляв специфічний лексичний розряд основ на позначення інактивності, фізичного чи психічного стану, не служив для розповіді про минулі події, як зазначав ще К. Бругманн [Brugmann 1913, 84]. На його думку, видове значення перфекта як позначення дієслівної дії після її завершення реалізується по-різному в дієсловах, що можуть виражати певну трансформацію, зміну в суб'єкті чи об'єкті, а також у дієсловах, семантика яких виключає ідею про зміну стану.

Тому й до сьогодні дискусійними залишаються питання розвитку співвідношення перфекта з презентним і результативним значенням та процеси, які призвели до закріплення за ним останнього у класичну добу. Стосовно семантики перфектних форм нам видається найбільш переконливим на сучасному етапі праця І.А. Перельмутера "Общеиндоевропейский и греческий глагол", в якій він досліджує становлення, формотворення і семантику перфектних форм та їх включення в загальну систему індоєвропейського дієвідмінювання [Перельмутер 1977].

У нашій статті ми маємо на меті розглянути зміни функціональної семантики перфектних форм та розвиток у них результативного значення від архаїчної до класичної доби давньогрецької мови.

За даними наших спостережень, у Гомера перфектні форми переважно мають значення стану або презентне значення. Функціональне навантаження граматичних форм перфекта співмірне з категоріальним значенням презенса, і такий перфект визначається нами як *perfectum-praesens*; частка таких форм перфекта у гомерівських поемах є домінуючою (44,4 %). Практично такої ж величини частка перфектно-презентних форм і у класичну добу (49,1 %) і не настільки вирізняється від значно збільшеної частки результативного перфекта (38,1 % проти 27,5 %) [Звонська 2005, 142].

Розмаїття функціонально-семантичних різновидів перфекта представлене у гомерівські часи показниками, значно більшими, ніж у класичну добу. Зате форми із класичною дефініцією "перфект", тобто *perfectum resultativum* справді становлять практично вдвічі меншу питому частку серед перфектних форм, що підтверджує думку про те, що в часи Гомера лише розпочинається процес становлення перфекта як специфічної та самодостатньої часово-видової категорії.

З цього погляду нам видається не цілком виправданим категоричні твердження Л. Берреттоні про гомогенність темпорально-аспектуальної семантики перфектних форм у Гомера та їх різке відмежування від наступного мовного стану [Berrettoni 1972, 38–41]. Як і будь який процес розвитку, функціонально-семантична генеза перфектних форм має свої витoki у мові догомерівських часів, а продовження започаткованих процесів, розвиток набутих часо-видових характеристик з переходом до якісно нового ступеня – у наступний період.

Певну лабільність розвитку, взаємосуперечливі тенденції з перерозподілом функціонально-семантичного навантаження як серед граматичних форм перфекта, так і серед іншочасових форм, його семантичних еквівалентів, підтверджують дані нашого дослідження. Так, у VII ст. картина функціонально-семантичного розподілу поміж формами презентного і результативного перфекта змінюється на користь останнього (47,6 % проти 27 %), проте дані текстового матеріалу VI ст. "повертають" ситуацію до початку процесу семантичної еволюції перфектних форм та, навіть, демонструють збільшення ужитку *perfectum-praesens* до 65 % [Звонська 2005, 142]. Тому післягомерівський період не можна вважати поворотним часом у семантиці перфектних форм, а, швидше, продовженням тривалого процесу функціонально-семантичного розвитку такої неоднозначної і специфічної категорії як перфект.

Власне перфектне значення у "класичному" розумінні та вживанні у Гомера часто виражається аористними формами, що підтверджує тезу про первісно факитивне значення основ аориста без чіткої темпоральної конк-

ретизації: *ψεῦδινῇ δ' ἐπειρήνοθε λάχινῃ* (В 219) *голова*) *його була вкрита ріденьким пухом*; οὐ μὲν τοι θυμὸς κεχαρήσεται οὐδὲ γὰρ αὐτὸς χαίρω, ἐπεὶ μάλα πολλὰ βροτῶν ἐπὶ ἄστε' ἄνωγεν (ψ 267) *твій дух звеселиться, сам я ж не радів, коли (Тиресій) змусив мене покинути місто і зазнати чимало лих*.

Проте й у Гомера часто можна зустріти перфектні форми, значення яких не пов'язане з семантикою стану, а вказує на минулу дію, певним чином співвіднесену з теперішнім часом, тобто форми perfectum resultativum. І.А. Перельмутер наводить приклади такого результативного перфекта та коментує їх семантику: В 134, К 251-253, Θ 355-356, Ζ 123, В 798-799, ν 6, ξ 137, π 284, ψ 53 тощо [Перельмутер 1977, 48-49]. Зв'язок поміж минулою дією та її результатом у теперішньому не стільки об'єктивно фактичний, скільки суб'єктивно залежний від сприйняття цього зв'язку мовцем.

Натомість, у мові класичного періоду, форми транзитивного перфекта є не перфектами стану, а такими, що вказують на минулу дію, яка зберегла свою актуальність для теперішнього часу. Тому значення перфекта як результативного минулого, або актуального теперішнього часу домінує у сприйнятті перфектних форм у класичну добу і стає категоріальним (в ужитку кількісно дещо переважає perfectum-praesens, що не суперечить функціональній специфіці перфекта, оскільки функціональна семантика таких форм практично цілковито обумовлена лексичним значенням ряду відповідних дієслів). Проте, яким би стійким воно не видавалося, з плином часу еволюція семантики форм перфекта призводить до того, що він втрачає свою своєрідність, перетворюється на однозначно претеритальний наративний час [Звонська Історія 2005, 122].

Як очевидно, перфект був історичним результатом системи форм, що мали значення стану, а презенс і аорист – форм із значенням дії. Таким чином, форми дійсного способу поділилися на форми стану і дії, з яких беруть витоки абсолютні та відносні часові значення пізнішої формально-граматичної та функціонально-семантичної категорії темпоральності в давньогрецькій мові.

Певна часова кон'юнкція форм перфекта, імпліцитна двоїстість цих форм дає змогу виражати результат, наявний в теперішньому, як наслідок минулої дії. З іншого боку, реальне здійснення у минулому дії та її реальний результат, що позначається перфектною формою, робить її формою результативного теперішнього. Досягнення цього результату можливе в будь-який момент минулого, але конкретизоване самою дієслівною формою, тому навіть сфокусованість на плані минулого не може повністю перевести значення в його площину. Наприклад, наведений фрагмент демонструє акцент на претеритальності завдяки лексичному індикаторові *τότε*, а перфектна граматична форма і контекстна ситуація розширює темпоральний діапазон до теперішності: *ἐν δὲ τότε ἴδιον νεομίκας καὶ οὐδαμοῖσι ἄλλοις συμφέρονται ἀνθρώπων* (Нр. 1.173) *вони встановили тоді один своєрідний звичай, несхожий із звичаями жодного іншого народу*.

Особливістю форм результативного перфекта є те, що перфектні форми легко сполучаються з презентними, оскільки семантика перфекта і презенса має багато спільного. Поєднання результативного перфекта з формами презенса, що репрезентують його категоріальне навантаження, зміщує семантичний акцент на презентну часову площину, зате сполучення перфекта з перфектним презентом експлікує претеритальний характер останніх, як напр.: δέδυκε *perf.* μὲν ἂ σελάννα καὶ πλῆριάδες' μέσαι δὲ νύκτες, παρὰ δ' ἔρχεται ὥρα' ἔγω δὲ μόνα κατεύδω *praesens perfectum* (Σαπφ. 94) *місяць і Плеяди сховались, настала північ, проходить час, а я все сплю одна*.

Різниця поміж власне перфектним значенням і результативом полягає в тому, що "наслідки дії, яка позначається перфектом, мають дуже загальний характер і не прив'язані до одного предмета" [Типологія 1989, 12]. Теперішній час результатива зазвичай співвідноситься із значенням перфекта, а минулий час – з плюсквамперфектом [Haspelmath 1992, 188]. У грецькій мові присутній і третій морфологічний різновид результатива – футурум третій, що позначає майбутній стан, який виникне внаслідок попередньої майбутньої дії, тому майбутній час результатива співвіднесений із семантикою футурума третього. З категоріально-функціональної точки зору результатив і статив семантично різняться, оскільки статив є лише констатацією стану, а результатив імпліцитно містить в собі деякий попередній стан, але в широкому розумінні об'єднує власне поняття результатива і статива. Оскільки ми не ставили метою дослідження акціонального аспекту, в ракурсі якого актуальною є дихотомічна опозиція результатив /статив, то терміни "перфект" і "результатив" живані у власне темпоральному значенні як синонімічні.

Науковці практично однастайні в тому, що для давньогрецького активного перфекта дописемної доби характерним є відсутність результативного значення [Бондаренко 1967, 29; Перельмутер 1977, 30; Isebaert 1991, 102]. Загальною ж тенденцією граматичної та семантичної еволюції перфектних форм від архаїчної до класичної доби став перехід від позначення стану до позначення дії, результатом якої став цей стан.

Дослідження історії розвитку перфектних форм та їх функціонально-семантичного навантаження у найдавніший період давньогрецької мови, проведене І.А. Перельмутером [Перельмутер 1977], переконливо довели гіпотезу, про те, що давній перфект – це своєрідна категорія стану, або статив. У подальшому, з перенесенням акценту на попередній часовий план статальний перфект перетворюється у власне перфект. Інтеграція перфекта у систему дієвідмінювання, яка розпочинається вже у часи Гомера, в подальшому призводить до утвердження його в статусі корелята тричленної опозиції презенс / аорист / перфект.

У післягомерівську добу перфект у якості результативного минулого часу все активніше входить в систему дієслівного відмінювання [Гринба-

ум 1970, 115]. Як засвідчують тексти VII ст., функція перфекта як результати стає його основною функціональною специфікою, для прикладу: δεκάτη δ' ἐπὶ μοῖρα δέδασται ('Нс. Θ. 789) *за жеребом виділена десята частина*; Ζεὺς Ἡρακλείδαις τήνδε δέδωκε πόλιν (Турт. 2.2) *Зевс передав Гераклідам це місто*; αἱ δὲ μευ φρένες ἐκκεκωφέαται ('Ανακρ. 94) *на душі мені стало легко*; πεπτάγαισιν δ' ὕδατων ροαὶ ('Αλκ. 90) *ріки скуті кригою*.

Частими є перфектні форми у Саффо для передачі фізичного і душевного стану, стану закоханого, опису природи, що семантично найдоцільніше відтворюються формами перфекта з їх навантаженням результативного виду: ἔρος δ' ἐπ' ἰμέρῳ κέχυται προσώπῳ (Σαπφ. 128.4) *любов розливається по ніжному обличчю*; ἅ δ' ἔέρσα κάλα κέχυται (Σαпф. 98.12) *все залито прекрасною росою*; ἀλλὰ κάμ μὲν γλώσσα ἔαγε, λέπτον δ' αὔτικα χρῶ πῦρ ὑπαδεδρόμηκεν (Σαпф. 2.9) *німіє мій язик, під шкірою пробігає жар*; ὦμ' ὥς δεῖνα πεπόνθαμεν (Σαпф. 96.5) *як тяжко я страждаю*.

У класичну добу вживання перфекта у значенні результативного минулого стає категоріальним. Широкий ужиток перфектних форм можна простежити на матеріалі різножанрових текстів:

1) історичної прози: τὸ μὲν δὴ ἱρὸν τοῦτο οὕτω κεκόσμηται ('Нр. 1.183) *отже, цей храм прикрашений такими скарбами*; ἡ γὰρ Βαβυλωνίη χώρα πᾶσα, κατὰ пер ἡ Αἰγυπτία, κατατέτμηται διώρυγας ('Нр. 1.193) *уся Вавилонія, як і Єгипет, перерізана каналами*; κατανόησον πόσῳ μέρει αὐτῶν μαχεσάμενοι νενικήκαμεν (Ξ. Κυρ. 4.1.16) *поміркуй, яку частину з них поборовши, ми перемогли*;

2) ораторської прози: ὁ ταῦτα πράττων, ὃς οὐ μόνον τὴν σὴν γυναῖκα διέφθαρκεν ἀλλὰ καὶ ἄλλαςπολλάς (Λυσ. 1.16) *людина, яка це робить, спокусила не лише твою жінку, а й багатьох інших*; οἱ Ἕλληνες καὶ βασιλεὺς ὁ Περσῶν ἐψηφίσαντο καὶ ὠμολογήκασιν ὑμετέραν εἶναι τὴν χώραν (Δημ. 7.29) *греки і цар вирішили і визнали, що це – ваша країна*;

3) філософської прози: πεποίηκα ἐμὲ τὰ νῦν αὐτὸν ἐμαυτῷ ἐπιπλήττειν (Πл. Νομ. 805 В) *я вчинив таке, що зараз сам собі дорікаю*; τί τῆνικάδε ἀφίξει, ὦ Κρίτων; (Πл. Крит. 43 А) *чому ти прийшов о такій порі, Критоне?*

4) драматичної поезії: ὁ τάχιστος τῶν λόγων, τέθηκε θεῖον Ἰοκάστης ἄρα (Соф. Оід. Т. 1234) *нагальна звістка – померла Іокаста*; λόγος λέλεκται πᾶς (Соф. Філ. 389) *я все сказав*; аналогічно з іншою перфектною лексемою: εἴρηκα μὲν νῦν ταῦτα (Соф. Ἑл. 73) *ось я все сказав*.

Граматичні форми перфекта, на відміну від інших часових форм, демонструють різні типи формотворення: за допомогою приєднання морфологічних ознак до дієслівної основи, тобто синтетичний, та описовий за допомогою дієприкметникових форм і допоміжного дієслова *бути*. Форми індикатива у категоріальному визначенні послугувувалися виключно синтетичними формами, інші способові форми для *verba finita* (кон'юнктив та оптатив) утворювалися як синтетично, так і аналітично.

Опосередкованим підтвердженням думки про вторинність і більш пізній витвір значення результативності перфекта є те, що розвиток в аналітичних перфектних формах семантики акціонального перфекта для давньогрецької мови характерним був не у формах індикатива, а кон'юнктива та опатива [Hermann 1943, Harry 1905, 348]. Твердження Дж. Харрі про те, що перифрастичне вираження в індикативі мало характер лише емоційного результатива [Harry 1905, 350], підтверджують і дослідження Ф. Гартмана [Hartmann 1956, 249].

Таким чином, лише у класичну добу остаточно викристалізувалася категоріальна семантика перфектних форм як минулого результативного часу, усталився лексично-обумовлений ужиток форм perfectum-praesens, звузилася сфера ітеративного перфекта та перфекта-імперфекта як форм, видові характеристики яких певною мірою суперечать результативності перфекта.

The article focuses on the study of genesis of perfect's semantics in ancient Greek language, dynamic processes of functional and semantic shifts of its forms and developing by them the semantics of result in the frames of Classical period in the development of Latin language.

Key words: functional semantics, diachronic changes, perfect, perfect-present, stative, resultative.

1. Бондаренко А.В. К проблематике функционально-семантических категорий // Вопросы языкознания. – 1967. – №2. – С. 18–31. 2. Гринбаум Н.С. Ранние формы литературного языка (древнегреческий). – Л.: Наука, 1970. – 128 с. 3. Звонська Л.Л. Генеза парадигми темпоральності у давньогрецькій мові. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2005. – 256 с. 4. Звонська Л.Л. Історія грецької мови. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2005. – 302 с. 5. Оленіч Р.М. Присціан і антична грамматика. – Л.: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1973. – 212 с. 6. Перельмутер И.А. Общеиндоевропейский и греческий глагол. – Л.: Наука, ЛО, 1977. – 208 с. 7. Типология итеративных конструкций: Сб. науч. тр. / Отв. ред. А.В.Десницкая. – Л.: Наука, 1989. – 312 с. 8. Berrettoni L. L'uso del perfetto del Greco omerico // Studi e Saggi Linguistici. – 1972. – №12. – P. 30–162. 9. Brugmann K., Thumb A. Griechische Grammatik. – 4-te Aufl. – München: C.H. Beck, 1913. – VII, 571 S. 10. Chantraine P. Historire du parfait grec. – Paris: Champion H., 1927. – 260p. 11. Harry J.E. The Perfect Subjunctive, Optative and Imperative in Greek // Classical Review. – 1905. – №19. – P. 347–352. 12. Hartmann H. Zur Funktion des Perfekts: eine strukturelle Betrachtung // Festschrift Bruno Snell: Zum 60. Geburtstag am 18. Juni 1956 von Freunden und Schülern Überreicht. – München: C.H. Beck, 1956. – S. 243–250. 13. Haspel-math M. From Resultative to Perfect in Ancient Greek // Nuevos estudios sobre construcciones resultativas. – Guadalajara: Universidad de Guadalajara, Centro de Investigación de Lenguas Indígenas, 1992. – P. 187–224. 14. Hermann E. Die Altgriechischen Tempora: Ein strukturanalytischer Versuch // NGG. – 1943. – №15. – S. 583–649. 15. Isebaert L. L'aspect en grec à la lumière des recherches recentes: le cas du parfait // Études de syntaxe du grec classique: Recherches linguistiques et applications didactiques. – P.: Publications de la Faculte des Lettres et Sciences humaines de Nice 7. – 1991. – P. 99–112. 16. Psaltou-Joycey A. Specification of Temporal Intervals and Situations in the Perfect // Themes in Greek Linguistics: Papers from the First International Conference on Greek Linguistics, Reading, September 1993. – Amsterdam: John Benjamins, 1994. – P. 153–160. 17. Schwyzler E. Griechische Grammatik: Bd. II. – München: C.H. Beck, 1953. – XII. – 714 s. 18. Wackernagel J. Vorlesungen über Syntax (mit besonderen Berücksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch. – 2-te Aufl. – Basel, 1926. – XIV. – 403 s.

АКАФІСТ ДО ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ І ХЕРЕТИЗМИ ЯК ХАРАКТЕРНА РИСА ЦЬОГО ГІМНОГРАФІЧНОГО ЖАНРУ

Кожушний Олег Володимирович

аспірант

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядається найбільш відома й унікальна форма візантійської гімнографії – "Акафіст до Пресвятої Богородиці". Головною метою статті є структурний аналіз поеми і визначення характерної риси цього гімнографічного жанру. Унікальність тексту полягає у приєднанні до дванадцяти із двадцяти чотирьох строф-ікосів так званих "херетизмів"- привітань, котрі починаються з грец. хайре, завершуються спільним рефреном: "Радуйся, Невісто Неневісна" і є вельми складними найменуваннями Божої Матері, які в традиціях риторичної поетики презентують її докладне метафоричне описання.

Ключові слова: акафіст, кондак, проімії, гімн, візантійський, рефрен, акростих, херетизми, унікальність, ізосилабічна тотожність, синтаксичний паралелізм, гомеотелевти, синоніми, теонімо-поетоніми

Серед скарбів візантійської гімнографії можна виділити один унікальний текст, який привертав увагу не одного покоління науковців. Це – переможна і подячна пісня Богородиці за визволення її міста, Константинополя, від аварської і перської облоги у 626 році, коли місто було ледве врятоване від загибелі [Острогорський 2002, 96]. Відповідно до давньої синаксарної замітки (синаксар Тріоді Пісної на суботу 5-ої седмиці) ["Триодь Постная" 1992, 330-331], цей гімн уперше слухали наставляючи 7 серпня 626 року. Мова йде про "Ὕμνος ἀκάθιστος" – буквально "гімн, під час виконання котрого не сидять", у церковно-слов'янському перекладі – "не-сідальний", а у звичайному вжитку – "Акафіст до Пресвятої Богородиці".

Актуальність запропонованої статті полягає майже у цілковитій відсутності праць сучасних вітчизняних науковців, які були б присвячені дослідженню як окремих гімнографічних об'єктів, так і суцільної системи християнської гімнографії.

Метою дослідження є виконання структурного аналізу "Акафіста до Пресвятої Богородиці" і визначення характерних ознак цього гімнографічного жанру.

Предметом дослідження є сутність і форми вираження жанрових і лексико-стилістичних особливостей "Акафіста до Пресвятої Богородиці".

Отже, словом "акафіст" мова православних богослужбових книг називає або похвально-догматичний піснеспів "Акафіст до Пресвятої Богородиці", який виконується в сучасній богослужбовій практиці на утрєні свята Похвали Пресвятої Богородиці (субота 5-ої седмиці Великого посту), або жанр церковних піснеспівів, які присвячені Ісусу Христу, Богоматері,

святим, і є досить пізніми наслідуваннями Акафіста до Пресвятої Богородиці. Дійсно, "Акафіст до Пресвятої Богородиці" – як єдиний у своєму роді – називався просто "Акафіст", і лише через 7-8 століть, коли з'явилися інші подібні піснеспіви, за ним закріпилась сучасна назва. Таким чином, саме слово "акафіст" із позначення конкретного тексту перетворилось на позначення жанру.

Форма і зміст аналізованої поеми наступні: напис, кукулій та 24 ікоси. З них:

1) напис, який зазначає тему і мелодію (глас), на котрий співався "несідальний гімн", до форми не входить;

2) кукулій (нагадаємо, що це – початкова строфа, написана відмінним від усього твору розміром, вона називається також *κουκούλιον* (букв. "капюшон") або *προοίμιον* – "зачало", "вступ" і слугує для ознайомлення читача зі змістом твору);

3) наступні 23 ікоси – творчий переспів історико-догматичного матеріалу;

4) 24-й ікос – урочиста піднесена молитва.

Тема Акафіста звучить прозоро і не викликає запитань – це "несідальний (тобто особливо піднесений й урочистий) гімн Богородиці", в оригіналі – *ἁκάθιστος ὕμνος τῆς θεοτόκου*. Далі зазначається особлива мелодія, на яку співали твір. Не вдаючись до докладного музичного екскурсу, нагадаємо за 4 "основні" гласи і 4 "побічні, непрямі" [Уилсон-Диксон 2001, 41]. Кожному "основному" відповідав "непрямий." Отже, *ῥῆχος πλάγιος δ'* – це глас 8-й.

Кукулій акафіста "Взбранній Воеводі" – це не богословсько-поетичний центр поеми, що характерно для творчої манери Романа Мелода, а швидше за все – програмний додаток до раніше створеного тексту, який співвідносять з облогою Константинополя влітку 626 року, коли патріарх Сергій з іконою Пресвятої Богородиці обійшов міські стіни, і небезпека минула. Дійсно, проімії не пов'язаний зі змістом гімну та має іншу метричну структуру. Він являє собою переможно-подячний гімн Богородиці від особи "її міста, визволеного від жаків" вкрай небезпечної війни – *ἡ πόλις σου λυτρωθεῖσα τῶν δεινῶν...* Цікаво, що в церковнослов'янському перекладі "місто Твоє" замінили на "раби Твої" [Канонник 1994, 88]. Численні науковці (наприклад, академік С. Аверінцев) наголошують, що загальновідомий тепер кукулій просто надставили або талановито "пристегнули" до основного тексту поеми. "Між іншим, - зауважує Аверінцев, - у традиційному акафістному чині зберігся невеликий поетичний текст, який займає відокремлене від самого Акафіста місце тропаря, але, найімовірніше, являє собою первісний кукулій гімна" [Аверінцев 1997, 246]. Він починається словами *Τὸ προοταχθ'ν μυστικῶς λαβὼν ἐν γνῶσει* (у слов'янському перекладі "Повеленная тайно прием в разу-

ме...") ["Триодь Постная" 1992, 323]. Дійсно, тема цього тропаря – Благовіщення і, що важливіше, його рефрен – "Радуйся, Невісто Неневісная!" – ідентичні з темою і рефреном Акафіста, а його метричний малюнок наближений до метричного малюнку акафістних строф. Як зазначають інші дослідники, Акафіст і використовували в якості кондака на Благовіщення, про що говорять як сам текст поеми, так і деякі уставні зауваження, які дозволяють стверджувати, що в Акафістному чині ми маємо справу з перенесенням пам'яті Благовіщення. Слід пам'ятати, що лише Трулльський Собор (692 року) дозволив святкувати Благовіщення у будь-який день Святої Чотиридесятниці [Никодим 1996, 537]. До цього воно переносилося на неділю, а субота Акафіста була немов би передсвятком. У цей же ж день тривалий час святкували також визволення Константинополя, внаслідок чого згодом, коли Благовіщення почало святкуватися 25 березня, за суботою Акафіста збереглася пам'ять про вічну 626 року [Козлов 1992, 48].

Після кукулія способом чергування автор подає 12 великих і 12 малих строф – всього 24 строфи, які утворюють вже відому нам акростишну грецьку абетку. Дванадцять з них (великі) зберегли назву "ікоси", інші дванадцять (малі) почали називатися "кондаками". (Не плутаймо їх із повною жанровою формою кондака!) Малі строфи закінчуються рефреном "Аллїлуйя", а великі – рефреном "Радуйся, Невісто Неневісная". Роль акростиха і рефрена в "Акафісті Богородиці" подібна до тієї, яку ці деталі поетичної майстерності відіграють у кондаках Романа Мелода. Лише деякі зауваги щодо рефрену, вірніше, його перекладу в нашому виконанні, який наслідують стародавній церковно-слов'янський зразок: "Радуйся, Невісто Неневісная". На наш погляд, перекласти українською мовою *Χαῖρε, ὑμῖν ἡ ἀνύμνευτε* більш точно і поетично, ніж це зробили наші далекі попередники, просто неможливо. Хіба що описово, на зразок: "Радуйся, що Ти стала одруженою невістою, але подружжя не знала, залишившись невістою-дівою-незайманою" [Прийдіте, поклонімся 1991, 224]. Або російською мовою: "Радуйся, невесто, в брак не вступившая" [Нахимов 2003, 279]. Якщо з акафістними кондаками все зрозуміло – це звичайні ікоси кондакарної поеми, то з акафістними ікосами пов'язана найістотніша характерна риса аналізованого тексту і цього гімнографічного жанру взагалі.

Ікоси складаються з двох частин: розповідної й уславлювальної. Після першої з них, яка окреслює певний момент священної історії, догматичного врівнення або образу Пресвятої Богородиці, йдуть пов'язані з цією частиною так звані "херетизми"- привітання, котрі починаються з грец. *χαῖρε* – вельми складні найменування Божої Матері, які в традиціях риторичної поезики презентують її обширно-докладне метафоричне описання. Саме херетизми є характерною рисою акафістного жанру! Число таких херетизмів незмінне – шість пар, тобто 12. Вони об'єднані

ізосилабічною тотожністю, синтаксичним паралелізмом, численними співзвучностями – гомеотелевтами, які С.Аверінцев та інші дослідники називають регулярною парною римою, оскільки в кожній парі один рядок дзеркально відображає інший, а кожне слово в одному рядку заримоване з відповідним до нього в наступному. Тільки іноді рима може бути відсутньою. Варто зазначити, що всі ікоси мають однаковий ритмічний малюнок, також заснований на ізосилабізмі та чергуванні наголошених і ненаголошених складів. Також слід наголосити, що в кожному ікосі (!) перша пара херетизмів являє собою десятискладники, друга – тринадцятискладники, третя – шістнадцятискладники, четверта – чотирнадцятискладники, п'ята і шоста – одинадцятискладники. Ось, наприклад, перша пара херетизмів шести перших ікосів.

χαῖρε, δι' ἧς ἡ χαρὰ ἐκλάμψει·
χαῖρε, δι' ἧς ἡ ἀρὰ ἐκλείψει·

Радуйся, бо через Тебе радість засяє;
Радуйся, бо через Тебе прокляття щезне.

χαῖρε, βουλῆς ἀπορρήτου μύστις·
χαῖρε, σιγῆς δεομένων πίστις·

Радуйся, у таємну постанову Божу посвячена;
Радуйся, віро в те, що потребує мовчання.

χαῖρε, βλαστοῦ ἀμαράντου κλῆμα·
χαῖρε, καρποῦ ἀκηράτου κτῆμα·

Радуйся, паросток молодий нев'янучого гілля;
Радуйся, плоду безсмертного надбання.

χαῖρε, ἀμνοῦ καὶ ποιμένος μήτηρ·
χαῖρε, αὐλῇ λογικῶν προβάτων·

Радуйся, Агнця і Пастиря Мати;
Радуйся, розумним вівцям пристановище (кошаро).

χαῖρε, ἀστéρος ἀδύτου μήτηρ·
χαῖρε, αὐγῇ μυστικῆς ἡμέρας·
Радуйся, зірки незаходимої Мати;
Радуйся, Зоре таємничого дня.

χαῖρε, ἀνóρθωσις τῶν ἀνθρώπων·
χαῖρε, κατáπτωσις τῶν δαιμόνων·
Радуйся, піднесення людей;
Радуйся, поверження демонів.

Окрім ритмічної співвіднесеності більшості херетизмів, синтаксичний і семантичний малюнок Акафіста характеризує регулярне **застосування принципу** вітхозавітної поетики – рагаеїзтиз тетготіт – **антитези** логічної і семантичної [Олесницький, 108-111]. Власне кажучи, назвати цей принцип лише вітхозавітним неможливо, оскільки поетичний паралелізм членів – parallelismus membrorum – властивий єгипетським написам, ведійським текстам, китайській поезії і присутній також мало не в кожній нашій народній пісні або билині. Як зазначає О.Олесницький, дослідник вітхозавітної поезії, паралельні рядки – це одиниці первісного способу мислення, які завжди складаються з двох суперечливих явищ, нерозривно пов'язаних між собою [Олесницький, 549].

χαῖρε, τὸ τῶν ἀγγέλων πολυθρύλλητον θαῦμα·
χαῖρε, τὸ τῶν δαιμόνων πολυθρήνητον τραῦμα·

Радуйся, чудо для ангелів велемовне;
Радуйся, поразко для демонів велеспізна.

χαῖρε, θεοῦ πρὸς θνητοὺς εὐδοκία·
χαῖρε, θνητῶν πρὸς θεὸν παρρησία·

Радуйся, Боже до смертних благовоління;
Радуйся, смертних перед Богом повна відвертість.

χαῖρε, θάλασσα ποντίσσα Φαραῶ τὸν νοητόν·
χαῖρε, πέτρα ἢ ποτίσσα τοὺς διψῶντας τὴν ζωήν·
Радуйся, море, що фараона духовного потопило;
Радуйся, скеле, що спраглих до життя напоїла.

Антитези криються також в окремих рядках ("Радуйся, бо Ти дівство і материнство поєднала"), а в одному херетизмі говориться прямо: "Радуйся, бо Ти супротивності погодила". З аналогічного приводу П.Флоренський колись висловлювався "о кипящем остроумии антитетических сопоставлений и антиномических утверждений" [Флоренський 1990, 158]. Що ж, нам залишається тільки погодитись і ще раз пригадати Романові антитези, до яких так подібні антитези Акафіста.

Властивий херетизмам і прийом паралелізму:

χαῖρε, τίμιον διάδημα βασιλέων εὐσεβῶν·
χαῖρε, καύχημα σεβάσμιον ἱερέων εὐλαβῶν·

Радуйся, діадемо дорогоцінна царів благовестивих;
Радуйся, похвало священна ієреїв благоговійних.

χαῖρε, τοῦ πεσόντος Ἀδὰμ ἡ ἀνάκλησις·
χαῖρε, τῶν δακρύων τῆς Εὐας ἡ λύτρωσις·

Радуйся, падшого Адама відкликання;
Радуйся, Євиних сліз відкуплення.

χαῖρε, χρωτὸς τοῦ ἐμοῦ θεραπείᾳ·
χαῖρε, ψυχῆς τῆς ἐμῆς σωτηρίᾳ·
Радуйся, тіла мого зцілення;
Радуйся, душі моєї спасіння.

χαῖρε, τῆς ἐκκλησίας ὁ ἀσάλευτος πύργος·
χαῖρε, τῆς βασιλείας τὸ ἀπόρθητον τεῖχος·
Радуйся, Церкви непохитна вежа;
Радуйся, царства непорушна стіна.

Знаходимо також застосування **прийому синонимії**:

χαῖρε, τῆς ἀπάτης τὴν πλάνην πατήσασα·
χαῖρε, τὴν εἰδώλων τὸν δόλον ἐλέγξασα·
Радуйся, Ти, що силу омани потоптала;
Радуйся, Ти, що підступність ідолів викрила.

χαῖρε, ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας·
χαῖρε, ἐξ ἧς ῥέει μέλι καὶ γάλα·
Радуйся, земле обітована;
Радуйся, (земле), що з Неї тече мед і молоко.

χαῖρε, ἄρουρα βλαστάνουσα εὐφορίαν ἱκτιρμῶν·
χαῖρε, τράπεζα βαστάζουσα εὐθηνίαν ἰλασμῶν·
Радуйся, ниво, яка зрощує рясні плоди милосердя;
Радуйся, трапезо, яка носить багату умилоствлювальну Жертву.

χαῖρε, δένδρον ἀγλαόκαρπον, ἐξ οὗ τρέφονται πιστοί·
χαῖρε, ξύλον εὐσκίοφυλλον, ὑφ' οὗ σκέπονται ποιοί·
Радуйся, дерево доброплідне, від якого віруючі годуються;
Радуйся, деревино ряснолиста, якою численні покриваються.

χαῖρε, ἀκτὶς νοητοῦ ἡλίου·
χαῖρε, βολὴς τοῦ ἀδύτου φέγγους·
Радуйся, промене духовного Сонця;
Радуйся, сяйво незаходимого Світила.

Неможливо не згадати також про наступну стилістичну фігуру, яка досить часто зустрічається в акафістних рядках і робить перекладача неспроможним адекватно передати віршоване мовлення оригіналу –

парономазію. Нагадаємо, що парономазія (грец. παρονομασία – біля і ὀνομάζω – називаю) – це стилістична фігура, утворена зіставленням слів, різних за значенням, але подібних за звучанням. Найчастіше парономазія використовується у віршових творах, з причини того, що вони більшою мірою, ніж проза, орієнтовані на звукову відчутність слова, на вияв звукової значущості художнього мовлення [Галич 2001, 235]. По-правді, ця гра слів просто втрачається у перекладах: ἐκλάμψει - ἐκλείψει; κτίσις - κτίστης; μύστις - πίστις; θαῦμα - τραῦμα; κλῆμα - κτήμα; διάδοχε - διάκονε; τύπον - ῥύπον; εὐωδίας - εὐωχίας; ποντίσασα - ποτίσασα.

Отже, саме херитизми є характеристичною рисою акафістного жанру. Основна їхня функція виявляється саме в тому, щоб закарбувати в чітких і піднесених образах-уподібненнях значення тих або інших подій Священної або церковної історії, зберегти догматичну правильність їхнього розуміння [Козлов 1992, 4]. Не слід забувати, що концентрична структура уподібнень в Акафісті (тобто така, коли вони розташовуються довкола однієї центральної особи або події) бере свій початок у Священному Писанні Нового Завіту. Досить назвати цикл притч тринадцятої глави Євангелія від Матфія [Біблія 1998, 1027-1029], де Царство Небесне послідовно уподібнюється людині, яка посіяла добре сім'я на своєму полі; гірчичному насінню; скарбу, прихованому в полі; розчині; купцю, який шукає добрих перлин; неводу, закинутому в море. Також і святоотцівська екзегетика, яка систематично наповняє на єдності змісту для багатьох символів (коли, наприклад, всі вітхозавітні образи невинної жертви були прообразом Хрестної Жертви Спасителя), стимулювала розвиток формальної структури концентричних уподібнень, яка так послідовно знайшла своє застосування в Акафісті Богородиці, де Пресвятії Богородиці надано загалом 145 (!) уподібнень. Проте, ці уподібнення ми назвемо синонімічними теонімопоетонімами і розглянемо їх у наступній статті.

The article deals with the most famous hymn of the Byzantine Church, the Akathistos Hymnos. The Akathistos has a unique form in Byzantine hymnography. The main aim of this article is to make a structural analysis of the form of the Akathistos and to define the characteristic feature of this genre of hymnography. The Akathistos is a Kontakion of twenty-four stanzas, forming an acrostic of the letters of the alphabet. It is divided into two main sections, each of twelve stanzas. The poem begins with the Prooemium and ends with a prayer to the Mother of God. The formal uniqueness of the Akathistos consists in the blending of the Kontakion with a garland of Salutations (χαίρετισμοί), which are appended to the odd stanzas. These odd stanzas have the same refrain: "Hail, Bride unwedded". After the thorough analysis of the Salutations the author confirms they are not only the characteristic traits of the genre. Their main function is to imprint the meaning of the events of the sacred and church history in clear images, to keep dogmatic correctness of their understanding. The salutations, combined by isosyllabical equality, syntactical parallelism and

numerous consonances, are at the same time the developed synonymous theonyms which present such detailed poetic and theologically meaningful description of Virgin Mary.

Key words: akathistos, kontakion, prooemion, hymn, byzantine, refrain, acrostic, salutations, uniqueness, isosyllabical equality, syntactical parallelism, consonances, synonymous.

1. *Аверинцев С.* Поэтика ранневизантийской литературы. – М.: CODA, 1997. – 343 с.
2. Библия. – М.: Российское библейское общество, 1998. – 1376 с.
3. *Галич О., Назарец В., Васильев Е.* Теорія літератури. – К.: Либідь, 2001. – 487 с.
4. *Канонник М.* Московская Патриархия, 1994. – 592 с.
5. *Козлов Максим*, священник Акафист как жанр церковных песнопений // Акафистник. М.: Московская Патриархия, 1992. – Т.1. – 255 с.
6. *Нахимов Николай* Православный молитвослов с переводом на русский язык, объяснениями и примечаниями. К.: Пролог, 2003. – 483 с.
7. *Никодим*, епископ Далматинско-Истрийский Правила Православной Церкви с толкованиями. Троице-Сергиева Лавра, 1996. – Т.1. – 650 с.
8. *Олесницкий А.* Рифм и метр Ветхозаветной поэзии. Без вих. від. – 592 с.
9. *Острогорський Г.* История Византии. Львів: Літопис, 2002. – 587 с.
10. *Прийдіте поклонімся.* Молитовник. – Рим, 1991. – 1023 с.
11. *"Триодь Постная".* – М.: Московская Патриархия, 1992. – 420 с.
12. *Уилсон-Диксон Эндрю.* История христианской музыки. – СПб., 2001. – 428 с.
13. *Флоренский П.* Столп и утверждение истины. – М.: Правда, 1990. – 490 с.

СТРАТЕГІЇ І ТАКТИКИ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧАСНИКІВ СПІЛКУВАННЯ В СИТУАЦІЯХ КОНФЛІКТУ

Корольова Алла Валер'янівна

доктор філологічних наук, професор

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті аналізуються погляди дослідників на онтологію різних конфліктів: соціальних, культурних і, звичайно, комунікативних; виділяються три стратегічні лінії комунікативної поведінки учасників спілкування в ситуаціях конфлікту: 1) конфронтаційна, 2) нейтральна, 3) кооперативна, зокрема пропонується вибір тієї стратегії, яка сприяє зняттю напруги, зближенню партнерів, а також запобіганню сильніших конфліктів.

Ключові слова: конфронтаційна (нейтральна, кооперативна) стратегія, тактика, конфліктна ситуація, комунікативна (мовленнєва) поведінка, учасники спілкування (комуніканти).

Комунікативна лінгвістика на сучасному етапі її розвитку розширює об'єкти своїх досліджень шляхом вивчення особливостей мовленнєвої поведінки комунікантів [Верещагин, Костомаров 1999] у різних ситуаціях спілкування: як у сприятливих [Алексеева 1995], так і в аномальних [Арутюнова 1990, 3–8], зокрема і конфліктних [Бородкин 1989, Гулакова 2004, Корольова 2006 та ін.].

Остання теза пов'язана перш за все з такими проблемами, як соціальний конфлікт, культурний конфлікт, міжнародний конфлікт і, звичайно, комунікативний конфлікт, які так чи інакше стосуються мовленнєвої та комунікативної поведінки учасників конфлікту.

Щодо причин соціального конфлікту, то тут варто звернутися до первісного осмислення специфіки розвитку суспільства, яке базувалося на припущенні про характерні абсолютно для кожного соціуму стани гармонії, рівноваги, функціональної єдності. Така позиція сприяла формуванню "теорії функціоналізму", або "рівноважної" моделі устрою суспільства. Основні положення цього напрямку ґрунтувалися на функціональній єдності, тобто на гармонічній відповідності й внутрішній погодженості різних верств соціальної системи. При цьому соціальний конфлікт розглядався як певна патологія в існуванні соціальних систем. Виходячи з цього будь-який конфлікт тривалий час, та і сьогодні, розглядається як деструктивний та руйнівний. Однак соціологи-функціоналісти, зорієнтовані на забезпечення підтримки порядку, "рівноваги", "співробітництва" не могли пояснити, чому так звані "відхилення" у соціальному житті (ворожнеча, міжусобиці, збройні конфлікти та ін.) є досить частими і повторюваними. Настільки висока частота виникнення конфліктів не дозволяла розглядати їх як винятки з правил або "ненормальність" і спонукала

до перегляду пояснювальної теорії. Насамперед під критику потрапила ідея "функціональної єдності суспільства" – було висунуте припущення, що не однорідність і єдність, а конфлікт цінностей та зіткнення мов і культур є типовими для будь-якого сучасного суспільства.

В аспекті нашої статті більш перспективними видаються ідеї С. Поварніна [Поварнин 1990], який описував конфлікти між етнічними групами, між різними поколіннями людей і культурами, між чоловіками й жінками тощо. Головна ж відмінність його соціології конфлікту – це віра в те, що саме конфлікт сприяє соціальній інтеграції і забезпечує розряд ворожості. На його думку, конфлікт не завжди й не обов'язково призводить до руйнації, а, навпаки, він виконує найважливіші функції збереження соціальних відносин і соціальних систем.

А тому однією з позитивних функцій конфлікту є зняття напруги між опонентами, забезпечення вільного виходу почуттів ворожнечі та підтримка взаємин. Конфлікти можуть впливати й на те соціальне ціле, у рамках якого розвиваються: зокрема, можуть сприяти інтеграції, позитивним змінам і нововведенням, виконувати сигнальну функцію, привертаючи увагу до необхідності змін. Але найголовнішою позитивною функцією конфлікту є його власна здатність стримати ситуацію конфлікту або ж запобігти йому, чи загалом уникнути.

Саме цю позитивну функцію забезпечує конфліктам процес комунікації, який може бути ефективним у разі чіткого планування діяльності комунікантів, тобто адекватного вибору стратегій і тактик спілкування [Арутюнова 1983, 37– 56, Борисова 1996, 21–48]. Розглянемо докладніше сутність стратегій і тактик комунікативної поведінки учасників спілкування загалом та в ситуаціях конфлікту зокрема.

Традиційно стратегії розглядають [Германова 1993, 27–39] як мистецтво керівництва, що засновується на правильних прогнозах мети спілкування, а тактики – як прийоми або способи досягнення цієї мети [Верещагин, Костомаров 1999].

У семантичному плані під стратегією розуміють [Иссерс 2002] ідею планування дій, пов'язаних із соціальною конфронтацією, суперечностями. У тлумачному словнику В. Даля знаходимо таке пояснення лексеми **стратегія** – "походить від грецьк. і означає *наука війни*; вчення про найкраще розташування всіх військових сил і знаряддя. Стратегема, військова хитрість, обман. Стратиг і стратилат, воїн, воєначальник, вождь, воєвода" [Даль 1989, Т.4, 166]. Психологічна інтерпретація [Гришина 2002] цього поняття зберігає ідею прогнозу ситуації і поведінки комунікантів.

У міжкультурному вимірі [Тарасова 1992, 108–110] стратегія передбачає планування процесу мовленнєвої взаємодії залежно від конкретних умов спілкування й особистостей комунікантів, а також реалізацію плану бесіди. Щоб планувати будь-які мовленнєві дії, вважає Т. Касенкова, комуніканти повинні бути обізнаними з майбутньою ситуацією спілкуван-

ня, мати відомості про адресата, а також елементарний досвід аналізу мовленнєвих дій [Касенкова 2000, 47]. Інакше кажучи, прогноз майбутньої вербальної комунікації будується на епістемологічній основі про мовленнєвий акт, комунікативну взаємодію (з урахуванням мотивів і мети мовця і слухача, їхніх вербальних і невербальних дій), а також всієї ситуації в цілому [Іссерс 2002, 95].

Отже, мовленнєва стратегія в функціональному аспекті становить певну схему дій у рамках комунікативного процесу, що визначає вибір мовних засобів і способів вираження змісту, безпосередньо пов'язаного з досягненням мети.

Когнітивна лінгвістика теж пропонує своє бачення стратегії, зокрема як плану комплексного мовленнєвого впливу, спрямованого на зміну моделі світу партнера, на трансформацію його концептуальної свідомості. Когнітивний аспект докладно аналізується ван Дейком [Т. ван Дейк 1988, 153–212] з позицій способів обробки складної інформації в пам'яті, когнітивних процесів у мисленні. Особливу увагу зосереджено на діалогових стратегіях – специфічних способах мовленнєвої поведінки, здійснюваних під контролем "глобального наміру". Такої ж точки зору щодо розуміння стратегії дотримується й О. Іссерс [Іссерс 2002, 100], називаючи основними її складниками прогнозування і контроль над здійсненням плану.

Комунікативні стратегії в деяких концепціях [Клюев 2002, 18–19] співвіднесені з теоретичними ходами, запланованими завчасно і реалізованими мовцем, а тактики – із практичними цілями спілкування.

Отже, синтезуючи різні погляди науковців щодо розуміння поняття **стратегії**, визначаємо **комунікативну стратегію** як комплекс певних мовленнєвих дій, спрямованих на досягнення комунікативної мети. Тимчасом психологи говорять про **стратегію мовленнєвої поведінки** як установку на певні форми поведінки, в тому числі і в конфліктній ситуації спілкування. Звідси, впливає власний погляд на визначення комунікативної стратегії, що спирається як на план поведінки комунікантів (їх мовленнєві й немовленнєві дії), так і на комунікативні цілі з урахуванням певних психологічних установок.

План спілкування допускає різні способи або тактики його реалізації – "мовленнєві уміння для побудови діалогу в рамках тієї або іншої стратегії" [Борисова 1996, 25]. Якщо комунікативні стратегії передбачають загальний розвиток діалогу, то тактики демонструють реалізацію цієї стратегії на кожному етапі перебігу ситуації спілкування.

Комунікативні тактики можуть складатися як з одного, так і з кількох висловлень, мовець може контролювати успіх/невдачу конкретного мовленнєвого акту на окремих етапах діалогу і коригувати свої мовленнєві дії з огляду на перлокутивний ефект. При цьому слід зважати на те, що специфікою комунікативних стратегій загалом і тактик зокрема є комплексність у використанні мовних засобів для досягнення ко-

мунікативної мети. З одного боку, сама послідовність мовленнєвих актів може бути тактично вмотивованою, а з іншого, – в одному й тому ж висловленні можуть бути наявні різні стратегічні смисли [див. про це докладніше Гулакова 2004].

Виходячи з наведених тверджень, можна говорити про те, що планування мовленнєвої поведінки – це не проста будова мовних висловлень, а найважливіший етап процесу взаємодії, в якому слухач не завжди пасивно сприймає текст-повідомлення мовця, а активно інтерпретує його мовленнєві дії, реалізуючи власну стратегічну лінію.

Щодо конфліктних ситуацій спілкування, то в цьому разі стратегія, на мою думку, не завжди включає планування дій комуніканта. Особливо це стосується випадкових або ненавмисних конфліктних ситуацій, в яких дії адресата не мають навмисного характеру або адресат не знає про можливі наслідки від своїх дій.

У конфліктній ситуації спілкування комуніканти дотримуються різних комунікативних стратегій. Вибір стратегії спілкування здійснюється під впливом психологічної установки на досягнення своїх власних цілей і/або цілей партнера. Психологи під поняттям установки розуміють [Гришина 2002] комплекс когнітивних і мотиваційних орієнтацій в певній ситуації. Когнітивна орієнтація – уявлення комуніканта про конкретну ситуацію, на позначення якої застосовуються поняття схеми, сценарію, фрейму. Мотиваційні орієнтації пов'язані з різними типами соціальних відносин, оскільки можуть задовольняти/ не задовольняти потреби комунікантів, відбиваючи систему цілей, мотивів та їх інтенції [там само]. А відтак, у конфліктній ситуації наявні такі різновиди психологічних установок: 1) проти партнера, 2) ігнорування партнера та 3) конструктивність партнера. З огляду на ці різновиди в конфліктній ситуації спілкування виділяються три типи стратегічної лінії мовленнєвої поведінки:

- 1) конфронтаційна;
- 2) нейтральна;
- 3) кооперативна.

Конфронтаційна стратегія мовленнєвої поведінки демонструє установку проти партнера по комунікації. Вона зорієнтована на те, щоб активно і самостійно домагатися власних цілей/інтересів, не звертаючи уваги на інтереси партнера/партнерів, що беруть участь у конфлікті, і відбиває прагнення одного з учасників спілкування взяти перевагу, самоутвердитися, нав'язати своє бачення і рішення проблеми, не прагнучи до спільних дій.

У психології [Гришина 2002] така стратегія визначається як "боротьба" – тиск на партнера, спрямована на послаблення його позиції і посилення власної поведінки.

Концепт БОРОТЬБА, проаналізований Дж. Лакоффом і М.Джонсоном в аналізі концептуальної метафори "*Суперечка – це війна*". В результаті

цього аналізу дослідники зробили такі узагальнення: "Ми сприймаємо особу, з якою сперечаємося, як супротивника. Ми атакуємо її позиції і захищаємо власні. Ми захоплюємо територію. Ми виробляємо й використовуємо стратегії. Якщо ми переконані, що позицію не можна захистити, то її слід лишити й обрати новий напрям нападу. Чимало з того, що ми робимо в суперечці, частково узгоджується з поняттям війни [Лакофф, Джонсон 2004, 127–128]. Незалежно від характеру сварки (приватний чи дискусійний), зазначають Дж. Лакофф і М. Джонсон, суперечка триває в термінах війни, адже таке її розуміння вбудоване в концептуальну систему культури, в якій ми існуємо.

У рамках міркувань цих науковців суперечку в цьому разі можна ототожнити з поняттям конфлікту, а поведінку комунікантів – **стратегічно конфронтаційною**. (Тут варто навести деякі застереження, що суперечка – це не завжди конфлікт. За твердженнями С. Поварніна, суперечка, з логічного погляду, складається з доказів [Поварнин 1990], а не всякий доказ наводиться в конфронтаційній формі).

Спираючись на наведені аргументи, можна стверджувати, що конфронтаційна стратегія обирається комунікантами здебільшого в навмисно створюваних конфліктних і деструктивних ситуаціях, коли партнер/партнери свідомо йдуть на конфлікт і дотримуються несприятливого сценарію розвитку комунікативної ситуації.

Нейтральна стратегія мовленнєвої поведінки характеризується наявністю в одного з учасників спілкування (або в кожного з них) установки на ігнорування партнера по комунікації, прагнення уникнути спілкування з людиною, яка потенційно налаштована заподіяти комунікативну незручність співрозмовникові.

Дослідники [Дудченко 2001, 46] розглядають таку стратегічну лінію поведінки як **стратегію уникнення** – відмову брати участь у конфлікті. Уникнення ситуації виявляється у відсутності бажання комуніканта або активно взаємодіяти з партнером щодо виниклих розбіжностей, або докласти зусилля для здійснення власних комунікативних цілей і інтересів на користь цілей і інтересів партнера.

Кооперативна стратегія мовленнєвої поведінки відрізняється установкою в спілкуванні на партнера по комунікації. Один (або обидва) з учасників спілкування бажають спрямувати конфліктну ситуацію в сприятливе русло, використовуючи різні регулятивні засоби. Кооперативна стратегія передбачає максимальну реалізацію власних інтересів в разі створеного конфлікту, але кооперативним, мирним шляхом. Така лінія поведінки термінологічно йменується як **конструктивна** і реалізується через переговори, та спрямування конфлікту в раціональний формат [Дудченко 2001, 52].

Отож, на підставі психологічних установок у конфліктній ситуації виділяються три стратегічні лінії комунікативної поведінки учасників спілкування: 1) конфронтаційна, 2) нейтральна, 3) кооперативна.

Проте в разі вибору кооперативної стратегії комунікативної поведінки учасників спілкування конфлікт починає виконувати позитивні функції, які можуть бути зведені до стимулювання змін, розрядки напруги, зближення партнерів, а також запобіганню сильніших конфліктів. Кооперативна стратегія комунікативної поведінки учасників спілкування змінює погляд на конфлікт як на патологію або аномалію, сприяючи розумінню того, що конфлікт не завжди й не обов'язково призводить до руйнації.

This article reveals the reseachers' views on ontology of different conflicts: social, cultural and, of course, communicative; three strategic aspects of interlocutors' communicative behaviour in conflict situations: 1) confrontational; 2) neutral; 3) cooperative. A new strategy is presented as the key to release the tension for better mutual understanding as well to prevent deeper conflicts.

Key words: confrontational (neutral, cooperative) strategy, tactic, conflict situation, communicative behaviour, interlocutors (speakers).

1. Алексеева С.В. Правильность и успешность коммуникации с точки зрения прагматики и дериватологии. – Пермь: Пермск. гос. ун-т, 1995. – 14 с. 2. Арутюнова Н.Д. Стратегия и тактика речевого поведения // Прагматические аспекты изучения предложения и текста. – К., 1983. – С. 37–56. 3. Арутюнова Н.Д. От редактора // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста. – М.: Наука, 1990. – С. 3–8. 4. Арутюнова Н.Д. Феномен второй реплики или о пользе спора // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста. – М.: Наука, 1990. – С. 175–189. 5. Борисова Н. Дискурсивные стратегии в разговорном диалоге // Русская разговорная речь как явление городской культуры. – Екатеринбург, 1996. – С.21–48. 6. Бородин Ф.М., Коряк Н.М. Внимание – конфликт! – Новосибирск: Наука, 1989. – 190 с. 7. Гулакова И.И. Коммуникативные стратегии и тактики речевого поведения в конфликтной ситуации общения: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01, 10.02.19 / Орел, 2004. – 152 с. 8. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция рече-поведенческих тактик. – М.: Прогресс, 1999. – 84 с. 9. Германова Н.Н. Коммуникативная стратегия комплимента и проблемы типологии речевых этикетов // Язык и модель мира: Сб. науч. тр. – Вып. 416. – М., 1993. – С. 27–39. 10. Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб: Питер, 2002. – 464 с. 11. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. – М.: Русский язык, 1989. – Т.4. – 686 с. 12. Дёйк Т.А. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1978. – С.259–336. 13. Дудченко В.С. Трансформация конфликта // В контексте конфликтологии: диагностика и методология управления конфликтной ситуацией. – М.: Изд-во Института социологии РАН, 2001. – №3. – 176 с. 14. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 284 с. 15. Касенкова Т.Н. Речевые стратегии как модуляции перспективы языкового отображения мира: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19/ Краснодар, 2000. – 164 с. 16. Ключев Е.В. Речевая коммуникация. Успешность речевого общения. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – 320 с. 17. Корольова А.В. Типология коммуникативных стратегий моленневої поведінки в ситуація конфлікту // Слов'янський вісник: Зб. наук. пр. Серія "Філологічні науки" Рівненськ. ін-ту слов'ян. Київськ. славістичн. ун-ту. – Вип. 6. – Рівне: РІСКСУ, 2006. – С. 119–122. 18. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 256 с. 19. Поварнин С. Спор: О теории и практике спора. – Вопросы философии. – №3. – 1990. – С. 45–69. 19. Сухих С.А., Зеленская В.В. Прагматическое моделирование коммуникативного процесса. – Краснодар: Краснодарск. гос. ун-т, 1998. – 159 с.

МАРКЕРИ РОЗМОВНОСТІ В КОМУНІКАТИВНІЙ СИТУАЦІЇ "ВИПРАВДАННЯ" В УКРАЇНСЬКОМУ, РОСІЙСЬКОМУ ТА АНГЛІЙСЬКОМУ ХУДОЖНІХ ДИСКУРСАХ

Корольов Ігор Русланович
аспірант

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються маркери розмовного мовлення в комунікативній ситуації "виправдання" в українському, російському та англійському художніх дискурсах. Виділяються перебивки думки і мовлення, зв'язки вільного поєднання та повтори як стилізовані елементи розмовного мовлення; уточнюються функції їх використання в українському, російському та англійському художніх дискурсах.

Ключові слова: художній діалог, розмовне мовлення, маркери розмовності (перебивки думки та мовлення, зв'язки вільного поєднання, повтори), комунікативна ситуація "виправдання".

Вербальні сценарії комунікативної ситуації "виправдання" об'єктивуються в комунікативно-функціональних стилях мовлення. Різновид дискурсу, який ми розглядаємо як типовий для сімейно-побутової сфери міжособистісного спілкування (аналіз судово-правового дискурсу не є предметом нашого дослідження), досить часто інтерпретується в художньому мовленні. При описі лексико-синтаксичних особливостей мовленнєвих актів "виправдання" маємо враховувати те, що матеріал дослідження представлений епізодами, вилученими з художніх творів, зокрема, аналізуються побутові діалоги, котрі є результатом творчої діяльності письменника, а не приклади живого розмовного мовлення. Погоджуємося з Г.П. Божко, що ефект розмовності досягається автором тексту, який використовує різноманітні мовні засоби, моделює спонтанний за своєю природою діалог [Божко 2003, 80]. Серед існуючих варіантів художнього мовлення (внутрішній монолог персонажа, діалоги героїв, авторський коментар та ін.) у рамках нашої розвідки особливої уваги заслуговує розмовне мовлення героїв твору, що включене в контекст комунікативної ситуації "виправдання".

Мета статті – розглянути маркери розмовності в комунікативній ситуації "виправдання" в українському, російському та англійському художньому дискурсі.

Завдання: – проаналізувати перебивки думки та форми мовлення, зв'язки вільного поєднання та повтори як стилізовані елементи розмовного мовлення; – уточнити функції використання маркерів розмовності в українському, російському та англійському художніх дискурсах.

Оскільки автори літературних творів засобами письмового мовлення створюють враження мовлення усного, спонтанного, діалогічного, що відбувається в умовах безпосереднього спілкування, художній діалог за багатьма рисами наближений до розмовного мовлення: "Точки перетинання мовних особливостей художнього діалогу і розмовного мовлення забезпечуються єдиною мовною системою, а також однотипністю форми вираження думки (діалог)" [Полищук, Сиротинина 1979, 198]. "Діалог, – зауважує В.В. Бузаров, – як універсальна природна форма людського спілкування являє собою сукупність реплік, що доповнюють одна одну ... корелюють між собою в структурному, семантичному і функціональному планах" [Бузаров 2002, 149]. Виступаючи органічною частиною художнього твору, що залежить від його загальних завдань, написаною автором цього твору, художній діалог є частиною художнього тексту. Художній діалог – це різновид художнього мовлення, естетично маркована версія розмовного мовлення [Полищук, Сиротинина 1979, 180].

Авторські стилі письменників, як зауважує Г.П. Божко, можуть різнитися принципами створення враження розмовності [Божко 2003, 83]. Наприклад, у Л.М. Толстого, за спостереженнями О.Б. Сиротиніної [Сиротинина 1988, 77], "сигнали розмовності тісно пов'язані з соціально-мовленнєвою характеристикою, а в мовленні некультурних персонажів дуже багато діалектно-просторічних слів і форм", він "дуже широко використовує в якості сигналів розмовності порядок слів", "неповноту реплік", "передачу інтонування слів їх розтяжністю". "Тургенєв розширює склад сигналів розмовності за рахунок широкого використання перезапитів, перебивів... емоційних перебоїв мовлення" [там само].

Створені тексти віддзеркалюють мовну компетенцію авторів-носіїв російської, української та англійської мов, яка, на думку Н.П. Шумарової, "тісно пов'язана з комунікативно-пізнавальною діяльністю індивіда, формами та засобами вираження його світогляду, власного "я", з його зануреністю в культуру того або іншого етносу" [Шумарова 1994, 15].

Сигналами розмовності слугують лінгвістичні явища розмовного мовлення, що є характерними для певної з трьох досліджуваних мов (особливий порядок слів, відсутність дієприкметникових та дієприслівникових зворотів і т.д.), проте саме сигнали, які створюють враження розмовного мовлення, а не його буквальне відображення. Таким чином, у структурі діалогів досліджуваних художніх творів в галузі лексики та синтаксису звертають на себе увагу такі стилізовані елементи розмовного мовлення:

1. Перебиви думки та мовлення. Ввічлива поведінка в мовленнєвому спілкуванні зумовлює дослуховувати репліки співрозмовника до кінця. Проте високий ступінь емоційності учасників спілкування, демонстрація своєї солідарності, згоди, введення власних оцінок – рядове явище діалогів [Культура русской речи 1998, 92]. Виникають так звані перебиви в мовленні. В комунікативній ситуації "виправдання" таке явище є наслідком

різноманітних інтенцій, залежних від загального надзавдання "виправдання". У наступному прикладі комуніканти одночасно виступають суб'єктами виправдання, проте містер Каркер перебиває містера Домбі, оскільки прагне якомога скоріше продемонструвати відсутність будь-яких образ на співрозмовника, застосовуючи мовленнєву тактику "Декларація щирості" ("*Oh! I degraded!.. I shall be proud, delighted to execute your trust.*"). Подібна мовленнєва поведінка об'єкта виправдання (містера Каркера) перетворює його на суб'єкта виправдання, тим самим нівелюючи репліки співрозмовника (містера Домбі): англ.: "*But I have not supposed, I confess, that any confidence I could entrust to you, would be likely to degrade you... – Oh! I degraded! – exclaimed Carker. – In your service! – Or to place you, – pursued Mr. Dombey, – in a false position... – I in a false position! – exclaimed Carker. – I shall be proud, delighted to execute your trust.*" [Dickens 1994, 598].

Подібний тип перебивання в мовленні наявний також як в українській, так і російській мовах: укр.: "*Боже! І ви не вірите мені! – скрикнула вона. – Недаром ті гаспидські гроші наче огнем пекли мене, недаром я [Христя] не хотіла їх брати... – Та я... вірю... Я – вірю... тільки... дитино моя! – з плачем уже почала Пріська.*" [Мирний 1971, 161–162]. У представленому прикладі комуніканти також одночасно виступають суб'єктами виправдання. З одного боку, Христя намагається виправдатись перед матір'ю за вчинок, в якому не винна, а з іншого – мати (Пріська), перебиваючи дочку прагне якомога швидше висловити свою довіру і впевненість у невинності власної дитини, використовуючи мовленнєву тактику "Декларація щирості" ("*Та я... вірю... Я – вірю... тільки... дитино моя!*"); рос.: "*...[Федор Иванович] и если вам мало вашей пенсии... – Ах, не говорите таких ужасных слов, – перебила его Варвара Павловна.*" [Тургенев 1987, 258]. Суб'єкт виправдання (Варвара Павлівна), перебивши Федора Івановича, квапиться продемонструвати йому, що в неї відсутні будь-які претензії, вона ні на що не претендує, їй потрібне тільки його прощення.

Іншим цілям слугує використання прийому перебивання співрозмовника в діалозі, в якому суб'єкт виправдання (містер Домбі) перебиває містера Каркера, оскільки, на думку першого, він має право на подібну мовленнєву поведінку і може висловити власну думку об'єкту виправдання щодо подій, що відбуваються: англ.: "*How little I have suspected this, – said John Carker, – when I have seen you every day, Sir! If Harriet could have guessed your name... – Why, to tell you the truth, John, – interposed the visitor, – I kept it to myself for two reasons. I don't know that the first might have been binding alone; but one has no business to take credit for good intentions, and I made up my mind, at all events, not to disclose myself until I should be able to do you some real service or other.*" [Dickens 1994, 747].

Подібні приклади перебивання співрозмовника у діалогах наявні як в українському, так і в російському художньому мовленні: укр.: *"О-ох! Всі проти мене, всі... тільки ти одна... Господь віддячить тобі. Одарка похопилася щось казати. – Постій... – перебила її Пріська, – Я хочу тобі усе сказати... усе... Бо вдруге, може, й не доведеться... Слухай... Я швидко умру... Коли... коли побачиш дочку... Христю... скажи їй... Скажи: я прощаю їй... Я не вірю... щоб вона таке зробила... Благо..."* [Мирний 1971, 175]. У наведеному прикладі Пріська виконує соціальну роль Батька, оскільки перебиває співрозмовника (Одарку) задля вербалізації власних переживань з метою виправдання перед дочкою Христею, не залишаючи можливості Одарці завершити власне висловлення; рос.: *"Однако денег вам порядочно прислали, – сказал Берг, глядя на тяжелый, вдавившийся в диван кошелек. – Вот мы так и жалованьем, граф, пробиваемся. Я вам скажу про себя... – Вот что, Берг, милый мой, – сказал Ростов. – Когда вы получите из дома письмо и встретитесь с своим человеком, у которого вам захочется расспросить про все, и я буду тут, – я сейчас уйду, чтобы не мешать вам."* [Толстой 1951, 295]. Прийом перебивання співрозмовника в діалозі, в якому некоректний, з точки зору Миколи Ростова, вчинок Берга надає графу право, знову ж таки з точки зору самого графа Ростова, перебити шурину й висловити йому власну думку з приводу подій, що відбуваються.

Перший тип з вищенаведених прикладів перебивів у комунікативній ситуації "виправдання" є найпродуктивнішим, оскільки імператив ввічливості, котрий вимагає вислуховувати співрозмовника до кінця, не перебиваючи його, може бути порушеним тільки із бажання висловити ще більш уважне, поважне, шанобливе і под. ставлення, а в іншому разі – комунікант виконує соціальну роль Батька, який дозволяє собі перебивати співрозмовника задля вербалізації власних міркувань і настанов.

Одним з наслідків нервового стану людини в комунікативній ситуації "виправдання" може бути спонтанність її мовлення. Якщо комунікант дійсно щиро бажає виправдатись, можливо, від усвідомлення власної провини або відчуття виновності хвилюється з приводу наслідків припущеної ним помилки, що закономірно відображається не тільки в жестах, міміці, а й у мовленні. Для української і російської мовних особистостей характерною є емоційність у спілкуванні. В комунікативній ситуації "виправдання" емоційність може виявлятися у вигляді спонтанного мовлення та формалізується через *зв'язки вільного поєднання* в структурі висловлення. Н.Д. Арутюнова [Арутюнова 1998, 482] визначає таке явище як дезінтеграцію речення, коли "ієрархічно організований ланцюг розпадається на сегменти, кожен з яких має завершену інтонацію".

Матеріал із творів українських і російських письменників XIX століття демонструє приклади зв'язків вільного поєднання в структурі висловлення: рос.: *"Впрочем, ты, конечно, будешь вправе осудить меня. В мои ле-*

та... Словом, эта... эта девушка, про которую ты, вероятно, уже слышал... Не называй ее, пожалуйста, громко... Ну, да... она теперь живет у меня. Я [Николай Петрович] ее поместил в доме... там были две небольшие комнатки. Впрочем, это все можно переменить... Аркадий, – начал он, – сделай одолжение... как же можно... там... Я тебя не предвещал..." [Тургенев 1987, 447]. У наведеному прикладі Микола Петрович виправдовується перед сином Аркадієм за свій зв'язок із молодістю дівчиною Фенечкою, намагаючись попередити про те, що в них вже народилася дитина. Зв'язки вільного поєднання утворюються внаслідок емоційності суб'єкта виправдання, проте кожний з сегментів висловлення є інтонаційно завершеним; укр.: *"Вибачайте, будьте ласкаві, що я знехотя... незумисне... розсипав ваші вишні... – промовив Радюк, запикуючись перед старими."* [Нечуй-Левицький 1968, 255]. Суб'єкт виправдання (Радюк) використовує мовленнєву тактику *"Пошук суттєвого аргументу виправдання"*, виконуючи соціальну роль *Дитини*. Він намагається якомога швидше передати інформацію, не встигаючи певним чином сформулювати думку. Як підсумок – аграматичність синтаксичних конструкцій, безсполучниковість, наявність зв'язків вільного поєднання усередині висловлень, що й є відображенням розмовності.

У наступному прикладі комунікативної ситуації "виправдання", що репрезентована художнім діалогом з роману Джейн Остін "Емма", ми спостерігаємо як суб'єкт виправдання (Джейн), застосовуючи мовленнєві тактики *"Вербалізація позитивного ставлення до співрозмовника / об'єкта виправдання"* і *"Визнання провини комунікантом"*, перебиває мовлення Емми, а у власних репліках використовує зв'язки вільного поєднання (*"You are very kind, but I [Jane] know what my manners were to you... So cold and artificial!... I had always a part to act... It was a life of deceit!..."*), які утворюються внаслідок емоційного збудження Джейн: англ.: *"Oh! you are too scrupulous, – indeed you are, cried Emma warmly, and taking her hand. – You owe me no apologies; and every body to whom you might be supposed to owe them, is so perfectly satisfied, so delighted even... – You are very kind, but I [Jane] know what my manners were to you... So cold and artificial!... I had always a part to act... It was a life of deceit!... I know that I must have disgusted you."* [Austen 1994, 339].

2. Ще одним стилізованим елементом розмовного мовлення в художньому дискурсі є **повтори**. Повтори є однією з характерних синтаксичних особливостей діалогів з комунікативно-прагматичною настановою "виправдання". На думку І.М. Прожогіної походження цього явища неоднорідне: "Повтори як результат мовленнєвої інерції відмінні від повторів іншого генезису, насамперед, своєю "нерелевантністю" в певному контексті, відсутністю семантичного та прагматичного навантаження в висловленні" [Прожогіна 1997, 37]. В комунікативній ситуації "виправдання" повтори сигналізують про напружений емоційний стан мовця, спри-

чинений його хвилюванням. Саме тому суб'єкту виправдання досить важко підібрати потрібне слово. Процес цього пошуку виникає "на етапі формування і розвитку думки за рахунок перекодування особистісних смислів в конвенційні мовні значення" [Прохожина 1997, 21]. Повтор, виступаючи структурним елементом діалогу, характеризує розмовне мовлення, його відображення в художніх текстах орієнтоване на створення ефекту розмовності. В комунікативній ситуації "виправдання" повтор виконує підсилювально-виокремлюючу функцію, за допомогою якої мовець звертає увагу слухача на певний відрізок висловлення: укр.: *"Так це я? Я?"* [Пріська] *Мату?! Це дяка така матері, що тебе на розум наводила? Я її вигризла?!"*. [Мирний 1971, 154]; *"Не буду! Не буду! – О, нещастя, нещастя! – замовив він* [Загнибіда]." [Мирний 1971, 158]; рос.: *"Тогда я мог быть откровенным, тогда мне скрывать было нечего; а теперь... А теперь... А теперь я должен удалиться. Прощайте."* [Тургенев 1987, 384]; *"Долли, что я* [Степан Аркадьич] *могу сказать?.. Одно: прости, прости..."* [Толстой 1951, 17]; *"И не из одной пошлой вежливости это говорю, а потому... потому..."* Если же я [Разумихин] *так поносил его вчера, то это потому, что вчера я был грязно пьян и еще... безумен; да, безумен, без головы, сошел с ума, совершенно... и сегодня стыжусь того!.."* [Достоевский 1970, 217]; англ.: *"No, no, sir, – sobbed Oliver, clinging to the hand which held the well-known cane; – no, no, sir; I will be good indeed; indeed, indeed I will, sir! I am a very little boy, sir; and it is so...so..."* [Dickens 1992, 26]; *"I beg your pardon* [Mrs. Smith], *my dear Miss Elliot... I beg your pardon for the short answers I have been giving you, but I have been uncertain what I ought to do."* [Austen, Persuasion, 205]; *"It's a lie! – said Oliver. – It's a lie!"* [Dickens 1992, 47].

У наступному прикладі комунікативної ситуації "виправдання" з роману Ф.М. Достоевського "Злочин та покарання", репліки суб'єкта виправдання (Дуні) представлені елементами повтору, характерною особливістю якого є повторення частини висловлення ("*...я не вийду за него, не був убеждена...*"), оскільки відбулася зміна соціальної ролі Дитини ("*Неправда, не лгу!.. – вскричала Дунечка, теряя все хладнокровие...*") на Дорослого. Повтором репліки Дуня підкреслює, на наш погляд, своє обурення у зв'язку з тим, що її брат (Раскольников) не розуміє морального стану сестри і змушує виправдовуватись: рос.: *"Неправда, не лгу!.. – вскричала Дунечка, теряя все хладнокровие, – я не вийду за него, не был убеждена, что он ценит меня и дорожит мной; не вийду за него, не был твердо убеждена, что сама могу уважать его."* [Достоевский 1970, 231].

Повтор репліки *"It's a lie..."* у наступному прикладі комунікативної ситуації "виправдання" ілюструє момент затримки (замешательства) відповіді суб'єкта виправдання (Артура) і вимушений в такому випадку, "рятувальний" повтор: англ.: *"Of course it's a lie... It's a lie! – Arthur repeated*

the words in a quick, breathless whisper." [Voinich 1964, 79]. Артур використовує мовленнєву тактику "Спростування твердження співрозмовника", спростовуючи звинувачення у свій бік повтором висловлення *"It's a lie..."*. За допомогою повтору суб'єкт виправдання затримує темп діалогу для роздумів над реплікою співрозмовника і відповіддю на неї.

Проаналізований матеріал свідчить про те, що повторюватись можуть не тільки окремі лексеми, частини висловлення, а й мовленнєві тактики. У наступному прикладі комунікативної ситуації "виправдання" суб'єкт виправдання (Чіпка) в кожній власній репліці вдається до використання мовленнєвої тактики "Декларація щирості": укр.: *"Хіба я [Чіпка] не знаю, хіба я не чую, що про мене кажуть, думають?.. Знаю... добре знаю!.. Та хай кажуть, хай думають... кожному вільно, що хоче казати й думати!.. Кажу вам, багато казати, а трохи слухати... Хай я гульвіса, бо мої руки до роботи не здіймаються; хай я п'яниця, бо в горілі тільки мені й душу одвести... На чому я її одведу, скажіть ви мені?.."* [Мирний 1989, 481]. Неодноразово використовуючи мовленнєву тактику "Декларація щирості", Чіпка намагається викликати співчуття в співрозмовника, ніби змушуючи адресата бути активним співучасником подій, що відбуваються, закликає не залишатися стороннім і бездушним. Повтор дієслівних форм *знати казати, думати* відображає процес мовної інерції, викликаній сильним душевним хвилюванням суб'єкта виправдання. Перезапитання *"скажіть ви мені?.."* є зручним, оскільки дозволяє Чіпці "пригальмувати" комунікацію і змушує адресата звернутися до пресупозиції.

Різноманітні типи повторів, виникаючи в комунікативній ситуації "виправдання", певним чином реалізують іллокуцію: свідчать про напружений емоційний стан учасників комунікації, що в українській, російській та англійській мовленнєвій поведінці у представленій ситуації відображає щирість мовця, акцентуючи увагу на необхідних сегментах мовлення.

Таким чином, перебиви форми мовлення, подібно до зв'язків вільного поєднання та повторів в вербальній тканині комунікативної ситуації "виправдання" є ланками в ланцюгу засобів досягнення єдиного надзавдання, що однаковою мірою широко представлені в українських, російських та англійських художніх діалогах.

The article observes the markers of oral speech in the communicative situation of "justification" in Ukrainian, Russian and English literary discourse, defines the transitions of thoughts and forms of speech, the connections of free combination and the reiterations as stylized elements of oral speech, specifies function of their using in Ukrainian, Russian and English literary discourse.

Key words: literary dialogue, oral speech, markers of oral speech (the transitions of thoughts and forms of speech, the connections of free combination, the reiterations), the communicative situation of "justification".

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
2. Божко Г.П. Речевые тактики в репертуаре русской языковой личности (на материале коммуникативной ситуации "примирение"): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Киевск. нац. ун-т им. Т. Шевченко – К., 2003. – 164 с.
3. Бузаров В.В. Изучение диалогической коммуникации – основная задача коммуникативной грамматики // Вестник Моск. ун-та. – Серия 9. Филология. – 2002. – №1. – С. 148-152.
4. Достоевский Ф.М. Преступление и наказание. – М.: Худож. лит., 1970. – 527 с.
5. Культура русской речи. Учебник для вузов / Под ред. Граудиной Л.К. и Ширяева Е.Н. – М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М, 1998. – 560 с.
6. Мирний Панас. Повія. – К.: Дніпро, 1971. – 525 с.
7. Мирний Панас. Твори в 2 т. – К.: Наукова думка, 1989. – Т.1: Оповідання. Повісті. Роман. – 747 с.
8. Нечуй-Левицький І. Твори в 2 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.1: Повісті та оповідання. П'єса. – 638 с.
9. Нечуй-Левицький І. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1968. – 543 с.
10. Полищук Г.Г., Сиротинина О.Б. Разговорная речь и художественный диалог // Лингвистика и поэтика. М.: Наука, 1979. – С. 204–219.
11. Прожогина И.М. Возникновение речевой инерции в процессе порождения речи. К.: Киевский университет им. Т. Шевченко, 1997. – 44 с.
12. Сиротинина О.Б., Максимова М.Н. Сигналы разговорности в истории художественной речи // Вопросы стилистики. Вып. 22. Саратов, 1988. – С. 73–78.
13. Толстой Л.Н. Собрание сочинений: В 14 т. / Гос. изд-во худож. лит-ры. – М., 1951. – Т.8: Анна Каренина. – 464 с.
14. Толстой Л.Н. Собрание сочинений: В 14 т. / Гос. изд-во худож. лит-ры. – М., 1951. – Т.4: Война и мир. – 364 с.
15. Тургенев И.С. Избранные произведения. – М.: Худож. лит., 1987. – 671 с.
16. Шумарова Н.П. Мовна компетенція особистості: соціопсихолінгвістичний аспект. Автореф. дис. д-ра філол. наук: 10.02.02; 10.02.01 / НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 1994. – 48 с.
17. Austen J. Emma. – Ware: Wordsworth Classics, 1994. – 362 p.
18. Austen J. Persuasion. – L.: Penguin Classics, 1985. – 400p.
19. Dickens Ch. Oliver Twist. – L.: Campbell Publishers, 1992. – 427 p.
20. Dickens Ch. Dombey and Son. – L.: Campbell Publishers, 1994. – 890p.
20. Voinich L.E. The Gadfly. – М.: Progress Publishers, 1964. – 344 p.

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРМІНА ЯК ОСНОВНОЇ ОДИНИЦІ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

Крижко Олена Анатоліївна

кандидат філологічних наук, доцент

Бердянський державний педагогічний університет

У статті проаналізовано особливості терміна як основної одиниці терміносистеми, розглянуто проблему взаємодії термінів і лексики загальнолітературної мови. Зокрема, визначено основні поняття функціональної системології (мерони, функсони, таксони).

Ключові слова: термін, терміносистема, номенклатура, термінологія, мерон, функсон, таксон.

Як відомо, більшість нових лексичних одиниць у будь-якій мові становлять терміни, оскільки людство постійно зіштовхується з проблемою позначення того чи іншого поняття, явища чи феномена. Тому проблеми, пов'язані із вивченням термінології, завжди були в центрі уваги вчених. Ця лінгвістична одиниця глибоко і всебічно була проаналізована в працях Д.С. Лотте, В.П. Даниленко, Т.Л. Канделаки, А.С. Дякова, Т.Р. Кияка та ін.

Мета нашого дослідження – проаналізувати особливості термінів як основних одиниць терміносистеми.

У процесі аналізу розв'язуються такі завдання: 1) проаналізувати особливості терміна як основної одиниці терміносистеми; 2) розглянути проблему взаємодії термінів і лексики загальнолітературної мови.

Термін (лат. *terminus* 'кордон', 'межа') – це спеціальне слово чи словосполучення, прийняте у певній професійній сфері й уживане в особливих умовах [ЛЭС 2002, 508]. Термін є членом певної термінологічної системи, що відноситься до тієї чи іншої галузі науки, техніки, виробництва, концептуальний зміст терміна визначається його місцем у терміносистемі. Кожен термін має свою дефініцію (точне наукове визначення) разом з іншими термінами тієї ж галузі знання. Терміни, на відміну від загальноновживаних слів, усередині свого термінологічного поля, як правило, однозначні. Те саме слово може бути терміном різних галузей знання, тобто вступати в омонімічні відношення. Терміни протиставлені загальній лексиці тим, що вони зв'язані з певною науковою концепцією: у терміні відбиваються результати наукових досліджень і їхнє теоретичне осмислення. Терміном може бути будь-яке слово, що має чітку дефініцію, яка визначає іменоване поняття і жорстко обмежуючу понятійну сферу, забезпечуючи ізоляцію від повсякденних змістів омонімічного слова загальної лексики. Терміном може стати й штучно створене слово. Дефініція терміна дає загальне уявлення про іменований об'єкт (який

може бути як конкретним, так і абстрактним розумовим конструктом), одночасно усуваючи можливу неоднозначність, властиву однойменному слову загальної мови. У нових галузях знання для підбору вдалого однослівного терміна замість нього може вживатися коротка дефініція.

Терміни входять до загальної лексичної системи мови. Вони є свідченням взаємопроникнення термінологічної і нетермінологічної лексики, віддзеркалюючи процеси термінологізації та детермінологізації.

Під термінологізацією розуміється процес переходу загальновживаного слова літературної мови в терміни, що проходить двома шляхами: 1) полягає у тому, що у загальновживаному слові ніби відтинають його лексичне значення і надають йому строге, точне визначення – дефініцію. Часто наукове поняття зовсім не містить у собі ті ознаки, що становлять значення загальновживаного слова. Тому в науково-популярній літературі особливо пояснюються саме такі терміни, що є омонімами до загальновживаних слів; 2) полягає в тому, що при створенні терміна використовується подібність одного предмета чи явища до іншого (запозичення слів із літературної мови). У цьому випадку в основі термінологізації лежить метафора, зокрема відбувається перенос найменування, і термін виступає як метафора по відношенню до слова літературної мови. В окремих випадках терміни запозичуються з просторіччя, навіть жаргону; 3) одним із найважливіших способів утворення термінів є запозичення з іноземних мов, оскільки цей шлях забезпечує однозначність і визначеність цих слів, а також відповідає сучасній тенденції щодо міжнародної стандартизації термінології.

Питому вагу в науковій термінології мають слова, побудовані на базі греко-латинських елементів. Крім того, для всіх сучасних термінологічних систем характерним є прагнення до створення розчленованих, семантично прозорих і мотивованих найменувань. Так, науково-технічна термінологія не тільки запозичує слова загальнонаціональної лексики, але й впливає на неї і збагачує її. Різноманітно використовується науково-технічна термінологія в науковій фантастиці. У рамках цього популярного жанру літератури не тільки засвоюється величезна кількість термінів, особливо з галузі фізики, астрономії, ракетної техніки, але і створюються цілі серії нових "фантастичних" термінів, сконструйованих, як правило, за зразком існуючих. В інших же жанрах художньої літератури терміни виконують стилістичну функцію.

Інше явище, що спостерігається у мові, – це переосмислення термінів. Відбувається так званий процес детермінологізації, коли термін втрачає строгу концептуальність, системність, однозначність, відбувається опрощення поняття, що містилося в ньому, термін пристосовується до розуміння у повсякденній мові. Такі слова з термінологічним значенням вимагають не дефініції, а тлумачення, подібно до інших слів загальновживаної лексики.

Термінологія визначається як сукупність термінів певної галузі науки або виробництва, а також вчення про утворення, склад і функціонування термінів [УМЕ 2000, 631]. Предмет загальної теорії термінології складають: вивчення формування і вживання спеціальних слів, за допомогою яких акумулюються і передаються накопичені людством знання; удосконалення існуючих термінологічних систем; пошуки оптимальних шляхів створення нових термінів і їхніх систем; пошуки універсальних рис, властивих термінологіям різних галузей знання.

Від термінології варто відрізнати номенклатуру. Номенклатура (лат. *nomenclatura* 'список', 'перелік') – категорія більш нова у порівнянні з термінологією. Як особливий лексичний клас вона виникла лише у 18 ст., спочатку у сфері природничих наук. Проте номенклатура не може існувати там, де ще немає чітко сформованої термінології: термінологія – це інструмент, що фіксує номенклатуру. Номенклатура будь-якої галузі знання – це зібрання імен усіх її видів (підвидів). Коли вони стають занадто численними, то мають потребу в спеціальному упорядкуванні з метою їх правильного застосування.

Російський філософ Г.Г. Шпет [Шпет 2003] вважав, що ізольоване слово позбавлене змісту. Воно не є словом повідомлення, хоча вже є засобом спілкування. Це лексис – інструмент, за допомогою якого передача змісту може відбуватися в найрізноманітніших напрямках. Як номінативна можливість слово входить до лексикону. Слово повідомлення називається логос. Номен, за визначенням Шпета, є емпірична, почуттєво сприймана річ, знак, зв'язаний з річчю, що називається не в акті думки, а в акті сприйняття і представлення. Отже, номен – це лексична одиниця, за допомогою якої ми іменуємо видимий предмет і сприймаємо предмет без реалізації його точного місця в системі класифікацій і без співвідношення з іншими предметами. Номени відносяться до категорії лексису, внаслідок чого в них ослаблений зв'язок з поняттями. На відміну від них терміни, які відбивають пізнавальний процес і займають певне місце в системі, відносяться до категорії логосу.

Термінологія кожної науки кінцева, тому що словесно відбиває систему її понять. Номенклатура, слабо пов'язана з поняттями, більш номінативна й може зовсім не відбивати сутності іменованих речей, спираючись на суто зовнішню подібність. Для терміна важливим є термінологічне поле або термінологічний контекст. Номени вільно вживаються поза контекстом, оскільки властивості іменованих речей не змінюються від уживання їхніх назв у науковій чи побутовій сфері спілкування. Номени поза номенклатурними системами легко переходять у побутові слова, зберігаючи свою речовинність чи предметність.

Термін є невід'ємним елементом терміносистеми. Узагальнення визначень терміносистеми, які подають лінгвісти, на нашу думку, має виглядати таким чином: терміносистема – це сукупність термінів, які адек-

ватно виражають систему понять теорії спеціальної сфери людських знань або діяльності та співвідносяться один із одним на понятійному, дери́ваційному, семантичному та граматичному рівнях.

Взагалі характеризуючи термінологічну систему як сукупність слів та словосполучень, що вживаються для вираження спеціальних понять та для найменування типових об'єктів певної наукової галузі, можна стверджувати, що їй притаманні такі ж самі властивості, як і лексичній системі [Куликова, Салмина 2002, 47]. Для термінологічної системи характерні такі шляхи поповнення: 1) морфологічний спосіб, тобто афіксальний за існуючими словотвірними моделями; 2) семантичний, що реалізується за допомогою розвитку спеціальних значень у словах природної мови; 3) різні типи запозичень (словотвірне та семантичне калькування).

Наука може існувати тільки при наявності мови. Поняття не стає надбанням наукової думки, доки воно не виражене словесно за допомогою терміна та його дефініції. Термін – це словесне позначення поняття, що входить до системи понять певної галузі професійних знань і потребує для установлення свого значення побудови дефініції. Термінологічні одиниці зв'язані таким чином: як члени системи понять – визначення наукового поняття (концепту), і як члени конкретної мовної системи (слово) – назва, ім'я поняття, його словесне позначення. Дефініція є другою формою словесного вираження поняття. Визначення – це логічна операція, у процесі якої розкривається зміст поняття, у той час як дефініція – це словесне вираження тих специфічних особливостей (істотних ознак), що відрізняють певне поняття від суміжних з ним і репрезентують його. Це лише аналітичне вираження поняття. Дефініції становлять невід'ємну частину будь-якої наукової теорії і значною мірою зумовлюють її зміст. Дефініції понять у будь-якій науці тимчасові і в залежності від розвитку останньої можуть трансформуватися. Зв'язок терміна з дефініцією неоднозначний, адже існують терміни-омоніми. Хоча в науці вважається неприпустимим наявність омонімів в одному термінологічному полі. Крім того, те саме поняття може бути визначене за допомогою різних дефініцій. Проблема утворення і застосування дефініцій ускладнюється тим, що можуть бути дефініції понять, слів і речей. М.Х.Попов пропонує для розв'язання цього питання застосовувати сосюрівське поняття **семантими**, яке розглядається як найпростіший елемент знання, окреме значення слова, термін, що займає певне місце в системній класифікації понять. Це, на його думку, допоможе й при наявності терміна-омоніма використати дефініції як семантими. У свою чергу такий семантемний аналіз дозволить установлювати багатозначність деяких термінів [Попов].

Цікавою є також думка про розмежування термінологічного поля та термінологічної системи. Термінологічне поле – це штучно окреслена і спеціально збережена від сторонніх проникнень галузь існування термі-

на, усередині якої він знаходиться з усіма ознаками, що його характеризують та відрізняють від звичайних слів. Термінологічне поле – це склад, список, своєрідна номенклатура термінів, що утворюють термінологічну систему. У термінологічному полі на відміну від термінологічної системи термін не має чітко визначеного місця, а тільки входить до його складу. Термінологічна система визначається за допомогою загальноновизнаної дефініції системи – це сукупність елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність [ЛЭС 2002, 452]. Термінологічна система віддзеркалює систему понять певної науки. У свою чергу ці поняття характеризуються певною кількістю ознак, що пов'язано з формулюванням відповідних дефініцій, семантем. Одночасно між поняттями спостерігаються і різні відношення залежно від позиції спостерігача, що так само є факторами формування і розмежування понять, а звідси і семантем. Тому часто окреме наукове поняття розкривається декількома дефініціями. Поняття і відношення між ними утворюють систему понять, понятійну систему конкретної науки.

Номенклатура не входить до терміносистеми, тому що номені займають проміжне положення між термінами як іменами понять і власними іменами. З першими їх зближує наукова спрямованість, із другими – предметна закріпленість. Проблема розмежування термінів і номенів для матеріальних об'єктів фактично вирішена С.М. Бреховських [Бреховских 1986] шляхом створення функціональної системології матеріальних об'єктів, у яку включені об'єкти з їхніми властивостями і функціональні процеси. У функціональну системологію не включена тільки категорія величин. Тому можна вважати, що номенами є імена об'єктів, що можуть бути включені в функціональну системологію.

Важливим моментом при побудові терміносистеми є уточнення видів відношень між поняттями і їхньою систематизацією, тому існує потреба у функціональній системології – це функціональна метасистема об'єктів матеріального виробництва, що включає безліч функціональних цілей, процесів і об'єктів виробництва, документів функціональної інформації, розглянута як єдине ціле. Основними поняттями цієї системології є мерони, функсони і таксони.

Мерони – система матеріальних об'єктів, що відносяться до певних морфологічних архісистем (речовинні об'єкти і поля), які характеризуються спільністю морфологічних категорій. Меронами є вихідні і перетворені об'єкти (вироблені вироби – операнди), об'єкти-фактори зовнішнього середовища й об'єкти-функціонали (оператори).

Функсони – це ієрархічна система функціональних цілей матеріального виробництва, що характеризуються спільністю елементного складу. Системами-компонентами складу функсонів є критерії впливу (на ознаки і на об'єкти), функціональні ознаки (при впливі на ознаки), норми суміс-

ності з факторами зовнішнього середовища і мерони (об'єкти виробництва й об'єкти-фактори зовнішнього середовища).

Таксони – ієрархічні функціональні системи матеріальних об'єктів-функціоналів, стосовних до певних функціональних архетипів (речовинні об'єкти і поля), які характеризуються спільністю функсонів. При необхідності враховують і мерони об'єктів-функціоналів – тоді утворюються підтаксони.

Поняття "мерон" зародилося в біології, а "мерон-таксон" – у філософії, але розробка системи "мерон-функсон-таксон" відбулася тільки у функціональній системології. Такий підхід дає можливість поняття "вид" замінити на поняття "мерон", "функсон" і "таксон", що використовуються у функціональній системології.

Таким чином, подальше виявлення особливостей терміна як основної одиниці терміносистеми шляхом поєднання теоретичного обґрунтування та практичного використання підходів дослідження дозволить розширити діапазон вирішення наявних проблем сучасного мовознавства.

The article deals with the features of the term as basic unit of term system, considers the problem of interaction of terms and lexics of common-literary language. In particular, basic concepts of functional systemology (merons, funxons, taxons) are defined and looked upon.

Keywords: term, system of terms, nomenclature, terminology, meron, funxon, taxon.

1. Бреховских С.М. Основы системологии материальных объектов. – М.: Наука, 1986. – 194 с.
2. Куликова И.С., Салмина Д.В. Введение в металингвистику (системный, лексикографический и коммуникативно-прагматический аспекты лингвистической терминологии). – СПб.: "САГА", 2002. – 352 с.
3. *Лингвистический энциклопедический словарь* / за ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Научное изд-во "Большая Российская энциклопедия", 2002. – 708 с.
4. Попов М.Х. Некоторые вопросы терминологической системы технетики. – www.kudrinbi.ru/public/402/index.htm.
5. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 46–54.
6. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы // Проблемы структурной лингвистики, 1967. – М.: Наука, 1968. – С. 103–126.
7. *Українська мова. Енциклопедія*. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
8. Шпет Г.Г. Внутренняя форма слова: Этюды и вариации на темы Гумбольдта. – М.: УРСС (ОО Рохос), 2003. – 127 с.

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО СИНТАКСИСУ
ВІДМІНКІВ ГРЕЦЬКОЇ МОВИ
ЕЛЛІНІСТИЧНО-РИМСЬКОГО ПЕРІОДУ
(на матеріалі твору Арріана "Анабазис Александра")**

Лазер-Паньків Олеся Василівна

кандидат філологічних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються питання історичного синтаксису грецької мови елліністичного періоду. Увага зосереджується на особливостях функціонального використання відмінків у літературній мові, пов'язаних із загальними архаїзаторськими тенденціями епохи. Зокрема, розглядаються випадки використання відмінкових форм і прийменникових конструкцій, характерних для класичного аттичного діалекту. Викладений матеріал ілюструється результатами кількісного аналізу мови твору Арріана "Анабазис Александра".

Ключові слова: елліністично-римський період, функціональний синтаксис відмінків, архаїзація мови, класичний аттичний діалект, непрямі відмінки, прийменникові конструкції.

Проблеми історичного синтаксису грецької мови є одним з найменше досліджених аспектів історичного розвитку грецької мови. Окремі його аспекти розглядаються у працях Г. Нана ("A short Syntax of New Testament Greek" [Nunn 1913], де аналізуються особливості синтаксису мови Нового Завіту порівняно з класичними нормами вживання), У. Рутерфорда [Rutherford 1912], А. Сіджвіка [Sidgwick 1883, 1987], С.Я. Шарипкіна [Шарыпкин 1989], Е. Швіцера [Schwyzer 1940] та С. Ушера (в своїй статті "Some observations on Greek historical narrative from 400 to 1 B. C." [Usher 1960] він подає деякі кількісні дані результатів дослідження мови істориків IV–I ст. до н. е.). Аналізу особливостей функціонального синтаксису грецького дієслова присвячені праці У. Гудвіна [Goodwin 1896], Л.Л. Звонської [Звонська 1999, 2005], М.М. Славятинської [Славятинская 1976], С.І. Соболевського [Соболевский 1891], Д.Д. Шмідта [Schmidt 1993]. Синтаксичні особливості грецької мови у різні періоди її розвитку у порівнянні з класичним аттичним діалектом побіжно окреслюються також у вітчизняних та зарубіжних нормативних граматиках давньогрецької мови.

Якщо особливості синтаксису розмовної грецької мови елліністично-римського періоду хоча б частково висвітлені у дослідженнях мови Нового Завіту, то синтаксис літературної мови зазначеного періоду залишається поза увагою дослідників. Тому важливим є дослідження синтаксичних особливостей літературної грецької мови елліністично-римського періоду, а саме синтаксичних засобів архаїзації (зокрема, у системі фун-

кціонального синтаксису відмінків), які використовувались у літературній койне для наближення її до норм класичного аттичного діалекту.

При морфологічній усталеності мови в койне спостерігається, за визначенням І. А. Любарського, тенденція до вирівнювання та спрощення через зменшення великої кількості форм окремих повнозначних частин мови й збільшення числа синтаксичних одиниць та їх комбінацій. Таким чином, у грецькій мові з часом, під впливом зазначеної тенденції, виникли зміни у відмінах та дієвідмінах [Любарський 1927, 43]. В койне відбувся процес зменшення кількості відмінкових форм у вигляді спрощення морфологічного запасу через витіснення окремих відмінків та через уніфікацію зразків відміни.

Іменна парадигма в койне залишилась, головним чином, без змін з класичної епохи. Але певною мірою змінилось саме використання відмінків. Зокрема, часто замість форми *vocativus* використовується форма *nominativus*. Безприйменникове керування у багатьох випадках замінюється прийменниковим: різноманітні відмінкові значення активно виражаються за допомогою прийменників. Так, значення знаряддя дії, яке позначалось давальним відмінком, виражається конструкціями *ἐν* + *dativus*, *διὰ* + *genetivus*, *μετά* + *genetivus* (пізніше – *με* + *accusativus*). Замість *dativus loci* широко використовуються прийменникові конструкції.

Для визначення особливостей функціонального синтаксису відмінків літературної грецької мови елліністично-римського періоду слід зупинитися на аналізі специфіки використання кожного відмінка.

Граматична семантика родового відмінка об'єднує значення двох індоєвропейських відмінків. Власне родовий маркував відношення дії чи ознаки до особи чи предмета, а також відношення між особами чи предметами. Тим самим родовий відмінок означав зв'язок дії та об'єкта, а також конкретизував значення імені. Індоевропейський аблятив, навпаки, позначав роз'єднання дії та її об'єкта, відмінність осіб чи предметів за якоюсь ознакою. Тенденція до синкретизації відмінків у грецькій мові призвела до об'єднання цих відмінків, що маркували співвідношення дії (ознаки) та об'єкта.

У період койне стає поширеним використання прийменникової конструкції у партитивному значенні замість класичного безприйменникового генетива. Однак, у Аппіана використання прийменникової конструкції замість *genetivus partitivus* зустрічається лише у 4,4 % випадках (25 прикладів, е. г. VI.25.3. ἀπὸ πολλῶν, VI.15.2. ἐκ τῶν τοξέων, VI.15.1. παρὰ Ὀσσαδίῳ). Для вираження *genetivus partitivus* в описових прийменникових конструкціях використовується у 60 % випадків прийменник *ἐξ* (15 випадків), значно рідше – прийменник *ἀπό* (7 випадків – це 28 %) та досить спорадично прийменники *παρά* (2 випадки – це 8 %) та *ἐν* (1 випадок – це 4 %). У решті ж 95,6 % використовується класична безприйменникова конструкція для вираження партитивного значення генетива (I.1.12.

τῶν Ὁρκῶν, IV.29.4. τῶν Ἰνδῶν, VI.6.1. τῶν ἱππέων τῶν ἑταίρων тощо) (тенденція до відродження класичного безприйменникового датива була досить потужною; так, в мові Геродіана прийменникові конструкції у паритивному значенні не використовуються).

Безприйменниковому генетиву надається перевага також при вираженні сепаративного значення. Дієслова, які сполучаються з генетивом у значенні *genetivus separationis*, вже у класичний період допускають конструкцію з прийменником *ἀπό* [Звонська-Денисюк 1997, 383], хоча нормативним було використання безприйменникового генетива. Арріан у 62,97 % випадків (51 випадок) використовує нормативний для класичної грецької мови безприйменниковий генетив (е. г. I.1.6. τοῦ πρόσω, IV.23.5. τῆς πόλεως, VII.21.1. τῆς Βαβυλῶνος), а також у 23,46 % випадків (19 випадків) прийменникову конструкцію *ἀπό* + *genetivus*, використання якої було можливим вже у класичний період (е. г. I.1.4. μακρὰν ἀπὸ τῆς οἰκείας, VI.23.2. πόρρω ἀπὸ θαλάσσης). Значно рідше зустрічаються конструкції з іншими прийменниками на позначення віддалення (ἐξ – 10 випадків (12,34 %), е. г. VI.8.4. ἐκ τῶν ἄλλων πόλεων, VII.14.10. ἐκ τῆς τάξεως, παρά – 1 випадок (1,23 %): IV.8.9. παρά τινος).

Щодо *genetivus possessivus* слід звернути увагу не на засоби вираження (традиційним засобом вираження посесивного значення залишається класичний безприйменниковий генетив), а на функціональні особливості цього різновиду генетива. Як відомо, у класичний період існувало чітке розмежування *genetivus possessivus* (родовий відмінок власника – вказує на річ чи особу, якій щось належить) та *dativus possessivus* (цей відмінок, поєднуючись лише з назвами осіб залежно від дієслів εἶμι, ὑπάρχω, πέφυκα, γίγνομαι тощо, використовується у тих випадках, коли йдеться про констатацію факту наявності чи відсутності у особи того чи іншого предмета). Однак у період коїне відчуття тонкої функціональної відмінності між цими різновидами генетива та датива поступово нівелюється, що призводить до частого плутання їх у використанні. Зокрема, у Арріана зустрічається 47 випадків використання давального відмінка замість родового для вираження власника, однак це лише 10,03 % випадків (е. г. II.20.4. τὸ ναυτικὸν αὐτῶ, III.11.7. Ἀλεξάνδρῳ ἡ στρατιά, VII.7.2. αἱ ἄλλαι αὐτῶ νῆες); у решті ж 89,97 % розглянутих прикладів для позначення власника Арріан використовує класичний родовий відмінок (е. г. I.15.6. τὸ αὐτοῦ δόρυ, II.12.3. τῆς μητρὸς τῆς Δαρείου, III.14.3. τὰ πρόσωπα τῶν Περσῶν, VI.27.3. Φραταφέρνου παῖς тощо). Незначне відхилення від класичної норми спостерігається і у вживанні давального відмінка власника. У більшості випадків (264, е. г. I.11.3. ἣν αὐτῶ ὁ στόλος, II.10.1. γενέσθαι αὐτῶ ἡ πρόσδος, III.15.7. Ἀριστάνδρῳ ξυνέβη ἡ μαντεία, VI.27.4. τοῖς ἄλλοις δέος εἶναι) давальний відмінок власника вживається з таким значенням, яке поширене у класичний період, однак у деяких досить нечисленних випадках вживається родовий відмінок, де у класичному аттичному діалекті було

би використано датив (3, е. г. I.18.5. ἦσαν τῶν βαρβάρων αἱ νῆες, II.25.1. τὴν χῶραν Ἀλεξάνδρου εἶναι, III.25.8. τὰ βασίλεια τῶν Ζαραγγαίων ἦν).

У пасивній конструкції виконавець дії виражається родовим відмінком з прийменниками віддалення: ἀπό, ἐκ, παρά. В аттичному діалекті нормою стало використання genetivus auctoris з прийменником ὑπό, що підкреслює причину дії. У період койне поширеним стає використання також інших прийменникових конструкцій з родовим відмінком на позначення виконавця дії. У мові Арріана спостерігається певне коливання між класичною нормою та нормою койне у вживанні прийменників з генетивом на позначення виконавця дії. Класична конструкція ὑπό + genetivus зустрічається у 21,34 % випадків (38 випадків, е. г. IV.25.3. ὑπὸ τῶν Μακεδόνων, VII.9.6. ὑπὸ Φιλίππου). Більш поширеним є використання прийменникової конструкції πρὸς + genetivus, яка вживається у 57,3 % випадків для позначення виконавця дії (102 випадки, е. г. Praef. 3 πρὸς ἄλλων, VI.1.3. πρὸς Αἰγυπτίων, VII.8.2. πρὸς Ἀλεξάνδρου). У такому значенні бачимо також вживання прийменникової конструкції ἐξ + genetivus (32 випадки – це 17,97 %, е. г. IV.17.4. ἐκ τῶν Μακεδόνων, V.12.4. ἐκ Πάριου, VII.4.2. ἐκ τῶν κατεχόντων). Крім того зустрічаються поодинокі конструкції з прийменниками παρά, ἀπό, μετά, ἐπί + genetivus (відповідно 3, 1, 1, 1 випадок, е. г. IV.11.7. παρ' Ἑλλήνων, IV.5.1. ἀπὸ τοῦ Κοίνου, IV.17.3. μετὰ Ἀμύντου, IV.20.2. ἐπὶ Δαρείου).

У класичній грецькій мові безприйменниковий генетив міг позначати причину дії (genetivus causae). У період койне для позначення причини дії надається перевага прийменниковим конструкціям. У творі Арріана безприйменниковий генетив на позначення причини використовується лише у 6 випадках (27,28 %), е. г. IV.9.1. τῆς συμφορᾶς, VII.23.3. τῆς προθυμίας. Більшого поширення набуває прийменникова конструкція ὑπό + genetivus (9 випадків – це 40,9 %, е. г. VI.8.8. ὑπὸ πορείας, VII.3.3. ὑπὸ τῆς νόσου). Меншою мірою використовувались конструкції з прийменниками ἐκ (3 випадки: VI.12.1. ἐκ τοῦ τραύματος, VI.25.6. ἐκ καύματος, VI.25.6. ἐκ δίψου), πρὸς (3 випадки: VI.24.4. πρὸς τῆς θερμῆς, VI.24.4. πρὸς βάρους, VI.24.6. πρὸς τοῦ καύματος), διὰ (1 випадок: IV.17.3. διὰ γῆρας).

Найбільш загальне значення давального відмінка – вираження близькості, співучасті, визначеності у просторі і часі. Ця обставина стала основою для об'єднання у давальному відмінку трьох індоєвропейських відмінків: давального, інструментального та місцевого. У грецькій мові у писемну літературну епоху (тобто після VIII ст. до н. е.) принаймні в аттичному та іонійських діалектах не протиставлялись за граматичним значенням форми давального та місцевого відмінків (у другій відміні почала використовуватись лише форма давального, у решті – форма місцевого відмінку; у Гомера та пізніше, в інших діалектах сліди цих відмінностей ще зберігалися).

Отже, давньогрецький dativus поєднував у собі функції трьох відмінків: власне давального, інструментального та локатива. Але локативні

функції датива починають поступово втрачатися, чому сприяє обов'язкове використання прийменників *παρά*, *ὑπό*, *ἐν* та *σύν* з підсилювальною функцією. Крім того, відбувається перерозподіл у керуванні: якщо Гомер досить часто використовує прийменник *μετά* з давальним відмінком (*μετὰ Μυρμιδονέσσιν*), то у аттичному діалекті таке вживання стає вкрай рідкісним. Те саме стосується прийменника *ἀνά*.

Цей "злитий" відмінок, який мав настільки невизначене, дифузне значення, почав з елліністично-римської епохи поступово все частіше замінюватися прийменниковими конструкціями (зі знахідним, рідше – з родовим відмінком), що призвело (у візантійську епоху) до відмирання форм давального відмінка та переходу до тривідмінкової системи відмінювання у новогрецькій мові (називний / родовий / знахідний).

Яскравим прикладом наслідування Арріаном аттичних норм всупереч тенденціям койне є використання безприйменникового датива на позначення знаряддя дії. Тенденція до заміни в койне датива прийменниковою конструкцією простежується у поширенні використання конструкції *ἐν + dativus* замість *dativus instrumenti* (який у класичну епоху використовувався безприйменниково на позначення знаряддя чи засобів, за допомогою яких відбувається дія), е. г. *ἐν ἀκοντίῳ φονεύειν*. Натомість, у Арріана не зустрічається жодного випадку використання прийменникової конструкції з дативом у такому значенні: у всіх 78 випадках використовується класичний безприйменниковий датив, е. г. I.1.7. *ταῖς ἀμάξαις*, IV.27.2. *βέλει*, VI.29.8. *Περσικοῖς ὑράμμασι*.

Отже, грецька мова елліністично-римського періоду розвивалась під впливом двох протилежних тенденцій. З одного боку, загальна архаїзаторська спрямованість культури Греції елліністично-римського періоду призводила до потужних архаїзаторських тенденцій в літературній мові (наслідком чого стає використання фонетичних варіантів, граматичних форм, синтаксичних конструкцій, лексичних засобів, характерних для класичного аттичного діалекту, однак не поширених у грецькій мові елліністично-римського періоду). З іншого боку, природний розвиток грецької мови, який не міг бути призупинений чи регламентований прагненнями пуристів чи граматичними вченнями епохи, проявлявся у тенденціях до спрощення граматичної системи, до її уніфікації (у результаті поширенням стає використання розмовних фонетичних варіантів, уніфікованих парадигм та спрощених синтаксичних конструкцій у літературних творах).

Як показав кількісний аналіз особливостей функціонального синтаксису відмінків мови твору Арріана, на синтаксичному рівні прояв архаїзації бачимо, зокрема, у ригористичному використанні певних відмінкових форм і прийменникових конструкцій, уживання яких було поширеним у класичному аттичному діалекті, однак не було характерним для койне. Показовим у цьому аспекті є відновлення у використанні класичних безприйменникових відмінкових форм (як-от *genetivus partitivus*, *causae*, *dativus instrumenti*)

усупереч панівній в елліністично-римський період тенденції до поширення використання у такому значенні прийменикових конструкцій, а також дотримання консервативних норм у вживанні деяких функціональних різновидів генетива (*genetivus possessivus* та *auctoris*).

The article deals with the research of historical syntax questions of ancient Greek of Hellenic-Roman period. The accent is made on the peculiarities of functional usage of cases in literary Koine, which are due to the common archaisating tendencies of the epoch. In particular, the examples of classical Attic case and prepositional constructions usage are being analyzed. The material is illustrated by the results of quantitative analysis of the language of Arrians "Anabasis of Alexander".

Key words: Hellenic-Roman period, functional syntax of the cases, archaisation of the language, classical Attic dialect, oblique cases, prepositional constructions.

1. Звонська Л.Л. Внутрішня структура давньогрецької мови. Особливості функціонального синтаксису системи дієслова. – К.: Українські енциклопедичні знання, 1999. – 84 с.
2. Звонська Л.Л. Генеза парадигми темпоральності у давньогрецькій мові. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2005. – 256 с.
3. Звонська-Денисюк Л.Л. Внутрішня структура давньогрецької мови: особливості функціональної морфології системи дієслова. – К.: Українські енциклопедичні знання, 1999. – 74 с.
4. Звонська-Денисюк Л.Л. Давньогрецька мова. – К.: Томіріс, 1997. – 590 с.
5. Любарський І.А. Сучасно-язикознавче висвітлення *koine*. – Кам.-Под.: Друкарня ім. В.І. Леніна, 1927. – 119 с.
6. Славятинская М.Н. О становлении категории времени в греческом языке // Вопросы классической филологии. – М., 1976. – № 6. – С. 115–145.
7. Соболевский С.И. Синтаксическое деление времен греческого глагола // Филологическое обозрение. – 1891. – Т. 1. – С. 280–311.
8. Шарыпкин С. Я. К реконструкции древнейшего этапа развития древнегреческой падежной системы // Сравнительно-историческое изучение языков: Проблемы реконструкции. – М.: Наука, 1989. – С. 50–54.
9. *Arrianus Flavius*. *Alexandri anabasis*. – Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1907. – 426 p.
10. *Goodwin W.W.* *Syntax of the Moods and Tenses of the Greek verb*. – Boston; N.Y.; Chicago; London: Ginn & Company, 1896. – 472 p.
11. *Nunn H.P.V.* *A short Syntax of New Testament Greek*. – London: Cambridge University Press, 1913. – 171 p.
12. *Rutherford W.G.* *First Greek Grammar syntax*. – London: MacMillan Co., 1912. – 183 p.
13. *Schmidt D.D.* *Verbal Aspect in Greek: Two Approaches* // *Biblical Greek Language and Linguistics: Open Questions in Current Research*. – Guildford: Sheffield Academic Press, 1993. – P. 63–73.
14. *Schwyzler E.* *Syntaktische Archaismen des Attischen*. – B.: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1940. – 16 p.
15. *Sidgwick A.* *A first Greek writer*. – L.: Rivingtons, 1883. – 227 p.
16. *Sidgwick A.* *Lectures on Greek prose composition*. – L.: Rivingtons, 1887. – 170p.
17. *Usher S.* *Some observations on Greek historical narrative from 400 to 1 B. C.* // *American journal of philology*. – 1960. – Vol. 81. – № 4. – P. 358–372.

**ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ КОНЦЕПТІВ
СОН, МРІЯ ТА DREAM
ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ Й АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ**

Левицький Андрій Едуардович
доктор філологічних наук, професор
Боровинський Ілля Миколайович
аспірант

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті зіставляються особливості вербалізації концептів СОН, МРІЯ та DREAM засобами української й англійської мов. У результаті проведеного зіставного аналізу виявлено ізоморфні та аломорфні риси семантичного змісту наведених вище концептів.

Ключові слова: зіставна лінгвістика, мовна картина світу, концептуальна картина світу, концепт, вербалізація, семантичний зміст, лексична одиниця, ізоморфізм, аломорфізм.

Останнім часом науковці усе частіше говорять про існування "мовної картини світу" [див., напр., Брутян 1973; Вежицкая 1996; Голубовська 2004; Караулов 1987; Потебня 1993; Серебренников 1988]. Мовна картина світу як об'єкт лінгвістичних досліджень постійно приваблює лінгвістів [див., напр., Вежицкая 2001; Голубовська 2004; Колесник 2003; Межжеріна 2006; Постовалова 1988; Потебня 2001]. Однак надзвичайна багатогранність цього феномену зумовлює розбіжності у поглядах науковців. Продуктивним є підхід до її розуміння як "системи ціннісної орієнтації, задоволеної в асоціативно-образних комплексах мовних одиниць і відтвореної через інтерпретацію цих образних основ за допомогою звернення до еталонів і стереотипів світосприймання лінгвокультурної спільноти, які їх зумовили" [Опарина, Сандомирская 1998, 374].

Саме питання вербалізації світу, тобто виявлення шляхів "ословлення" позамовної дійсності, зумовлює пошук особливостей відображення сприйняття оточуючого середовища у мовних одиницях. Спроби реконструкції концептуальної та мовної картин світу, зіставлення їхніх окремих фрагментів наразі є чисельними та надзвичайно перспективними [див., напр., Голубовська 2005; Денисова 2005; Кислицина 2002; Кочерган 2004; Кривенко 2006; Панасенко 2002; Тищенко 2001]. Закономірно, що й зіставлення окремих концептів також відзначається продуктивністю [див., напр., Манакин 2004; Старко 2004; Бондаренко 2005; Пальчевська 2006]. Таким чином, актуальність обраної теми зумовлена загальною тенденцією низки сучасних досліджень у галузі зіставного мовознавства на детальне вивчення особливостей певних мовних і концептуальних картин світу, а також вербалізації окремих концептів.

Мета дослідження – виявлення спільних та відмінних рис мовного втілення концептів DREAM, SON і MPIA в англійській та українській картинах світу.

Об'єкт дослідження – лексичні одиниці сучасної англійської та української мов, що вербалізують концепти DREAM, SON і MPIA.

Предметом вивчення є семантико-когнітивні аспекти засобів вербалізації концептів DREAM, SON і MPIA в англійській та українській мовах.

Матеріалом дослідження є англомовні та україномовні лексикографічні джерела.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше комплексно досліджуються концепти DREAM, SON і MPIA та особливості їхнього відтворення в англійській та українській мовних картинах світу; у лінгво-когнітивному та зіставному аспектах вперше розглянуто семантичні особливості зазначених вище концептів.

Встановлення семантичного обсягу лексем, що вербалізують концепти SON, MPIA і DREAM, полягає у виявленні диференційних сем, які відзначаються різними конотативними відтінками значення. Для аналізу даних, отриманих під час дослідження вищезазначених концептів, було використано концепцію базових фреймів, запропоновану С.А. Жаботинською [Жаботинская 2004, 83]. У результаті інтеграції базових фреймів виникає міжфреймова сітка, яка відображає структуру лексичного значення [Жаботинская 2004, 84]. У такий спосіб базові фрейми як свого роду "будівельні блоки" для ментальної репрезентації тієї чи іншої області людського досвіду [Жаботинская 2004, 88]. Базові фрейми можуть бути використані в якості універсального інструментарію для структуризації інформації, що стоїть як за окремою лексичною одиницею [Жаботинская 2004, 91]. Такий підхід дозволяє подати кожний концепт у вигляді структури із ядерними та периферійними елементами.

Концепт SON посідає чільне місце в українській картині світу. Сон визначається як: 1) фізіологічний стан спокою організму людини і тварини, що настає періодично і супроводжується повною, або частковою втратою свідомості й ослабленням ряду фізіологічних процесів; 2) те, що сниться, сновидіння; те, про що мріє людина; те, що сприймається як нереальне, оманливе [BTC]. Цілком очевидно, якщо у першому випадку міститься визначення певного фізіологічного процесу, то у другому – лише описово подається те, що відбувається із людиною під час цього фізіологічного процесу.

Неоднозначність та багатовекторність концепту SON проявляється і в наявності широкого синонімічного ряду іменників-номінативів, які використовуються на його позначення в сучасній українській мові: *сон, сновиддя, видіння, марення, примара, дрема, дрімка, дрімливиці, дрімля, дрімнивиці, дрімниці, сонливиці, сонливиця, сон-непробуда, сонниці, соннота, забуття, напівдрімота, напівзабуття, напівсон, передрімка,*

сон-дрімота, сон-сонце [АРСС; ВТС; СУС; СУМ; ЕСУМ; ПСС; НРУС; ССМ; ССАА; СТПС].

До ядерних номінацій концепту СОН належать лексеми *сон, видіння і марення*, оскільки вони характеризуються високою частотністю і концентрують його центрові ідейно-сміслові особливості. Регулярними периферійними номінаціями можна вважати лексеми *соннота, напівдрімота, напівсон і передрімка*, які використовуються на позначення певної якості чи особливості сну.

Значна кількість лексем сприяє використанню різноманітних прикметників, які багатогранно відображають семантичний зміст концепту СОН. Проаналізувавши лексикографічні джерела [CAO; CCC; ССМ; СДК], ми розподілили найбільш вживані прикметники, що сполучуються з лексемою *сон*, за такими критеріями: **за якісною оцінкою**: *смішний, солодкий, милий, радісний, здоровий, цікавий, чутливий, хороший, веселий, красивий, кольоровий, чудовий, прекрасний, добрий, ніжний, рожевий, голубий, казковий, щасливий, ясний, безтурботний, дивовижний, життєвий, кумедний, лагідний, мрійливий, найприємніший, романтичний, світлий, теплий, алегоричний, спокійний, дивний / страшний, поганий, сумний, мертвий, чорний, жадливий, неприємний, нервозний, жорсткий, злий, лихий, напружений, нудний, тривожний, неспокійний, прикрий*; **за часовою ознакою**: *вчорашній, нічний, вечірній, сьогоднішній, літній, обідній, денний, післяобідній, давній, останній, минулий*; **за суб'єктом**: *дитячий, людський, молодецький, богатырський*; **за інтенсивністю**: *глибокий, міцний, стрімкий, твердий, непробудний / легкий*; **за тривалістю**: *довгий, вічний, тривалий, неперервний / короткий, швидкий, перебитий, перерваний, великий / маленький*; **за рівнем важливості**: *догоданий, потрібний, необхідний, бажаний, жаданий, найдорожчий, цінний*; **за рівнем очікуваності**: *раптовий, несподіваний, невимушений, непередбачений, підступний*; **за рівнем правдивості сну**: *переконливий, віщий, правдивий / видуманий, незрозумілий*; **за рівнем запам'ятовування сну**: *особливий, незабутній, пам'ятний, неповторний / забутий*.

У сучасній українській мові вербалізація концепту СОН активно відбувається і за допомогою фразеологічних засобів. Аналіз фразеографічних джерел [АУФС; ССУМ; ФСУ] дозволив виокремити одиниці: *сон мов хто зняв рукою* – швидко прокинутися, отямитися; *сон не йде на очі* – важко заснути, заспокоїтися; *сон не йде в голову* – важко заснути, заспокоїтися; *ні (і) сном, ні (і) духом* – нічого не знати, не відати; *сном праведника* – спати міцно, безтурботно; *сон у руку* – те, що наснилося, збудеться; *як у сні* – не усвідомлюючи, підсвідомо. У наведених фразеологічних одиницях *сон* максимально зберігає свою семантику, що свідчить про домінування одного базового значення над іншими.

Структура концепту СОН зображено на рис. 1.

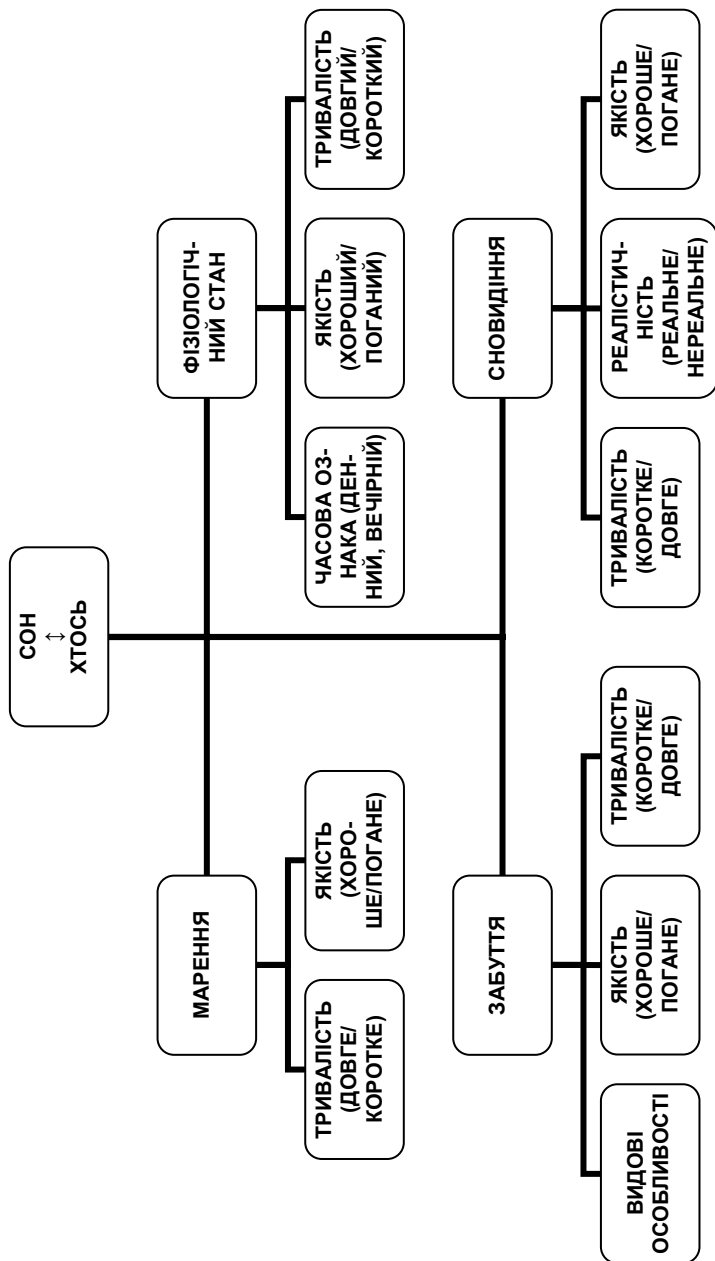

Рис. 1. Семантичний зміст концепту сон

Слот ХТОСЬ взаємодіє із слотом СОН і позначає індивіда, який виконує функцію реципієнта, – є об'єктом впливу слотів МАРЕННЯ, ФІЗІОЛОГІЧНИЙ СТАН, СНОВИДІННЯ та ЗАБУТТЯ.

Периферію концепту СОН утворюють слоти ПРИМАРА та ЗАБУТТЯ. Вони репрезентують особливий вид сну, коли активізується ідейно-психологічна площина підсвідомого. Сон перетворюється на своєрідний паралельний світ, який відтворює сферу підсвідомих чуттів та інстинктів індивіда. У ньому накопичуються певні спогади. Цей паралельний світ відзначається розмитими і нечіткими межами. Сон перетворюється на певну примару минулого чи майбутнього, індивід поринає у забуття. Важко розмежувати реальність від сну. Події розгортаються не на фізичній, а на психологічно-емоційній і духовній площинах. Індивід керується не здоровим глуздом, а підсвідомими чуттями, почуттями та інстинктами.

Аналіз лексики *мрія* в україномовних лексикографічних джерелах [ВТС; СУМ; ЛСД; ЕСУМ; НРУ; НРУС; ССМ; СДК; УЖ; СТПС; СТС; ТСУ], дозволив виділити його п'ять значень: це те, що створене уявою (фантазією), витвір уяви; думка про щось бажане, приємне; думка про щось нереальне, недосяжне; предмет бажань, прагнень; це певний привид, примара (застаріле).

Концепт МРІЯ в українській мовній картині світу вербалізується за допомогою широкого синонімічного ряду: *мрія, бажання, сон, думка (про щось бажане), вимрійка, марення, мріяння, надія, прагнення, привид, примара, уява, утопія, фантазія, ілюзія, візія*.

В українській мовній картині світу в семантичній структурі багатозначної лексики *мрія* знаходиться смисловий компонент "бажане, приємне". Коли говорять, що людина мріє про що-небудь, бачить щось в мріях, то це значить, що вона, принаймні, не заперечує, щоб мрії здійснились, а можливо, робить певні кроки для їхньої реалізації. Мріяти можна про щось приємне і прагнути, щоб мрії здійснилися. У сучасній українській мові *мрія* може використовуватися на позначення бажання, яке людина може чітко сформулювати [ВТС; СУМ; ЛСД; ЕСУМ; НРУ; НРУС; ССМ; СДК; УЖ; СТПС; СТС; ТСУ]. У формі множини лексема *мрія* набуває певної смислової дифузності та розмитості.

Аналіз лексичної валентності одиниць на позначення концепту МРІЯ свідчить про те, що в сучасній українській мові її ядерні елементи сполучуються переважно із лексемами, які відрізняються позитивними конотаціями. Це є свідченням того, що в сучасній українській мовній картині світу диференційна семантична ознака "позитивне" є ядерним елементом смислової структури цього концепту.

Широкий синонімічний ряд мовних реалізацій концепту МРІЯ доповнюється прикметниками, які більш глибоко розкривають і увиразнюють якості наведених вище іменників. Вищезазначені лексеми репрезентують різноманітні прояви відтінків значення концепту МРІЯ і розкривають

його основні якості [CAO; CCC; CCM; СДК]: **за якісною оцінкою мрії (позитивна / негативна)**: захоплююча, гарна, рожева, солодка, чудова, світла, щаслива, казкова, цікава, кришталева, радісна, улюблена, квітуча, чарівна, гаряча, неповторна, золота, ніжна, палка, ясна, весняна, душевна, голуба, блакитна, найкраща, хороша, приваблива, зваблива, заманлива, крилата, життєва, справжня, незвичайна, благородна, грайлива / сумна, страшна; **за носієм (суб'єктом)**: людська, хлоп'яча, синівська, юнацька, дівоча, студентська, дитяча, поетична; **за можливістю реалізації**: здійснена, близька, доступна / нездійсненна, далека, недосяжна, безнадійна, недоступна, втрачена, неможлива, неспроможна, фантастична, нерозділена; **за ступенем очікуваності здійснення**: бажана, довгождана, заповітна, вічна, вікова, жадана, споконвічна, багаторічна, виплекана, неємируща, очікувана; **за інтенсивністю**: велика, нестримна, сильна, безмежна, велична, гаряча, найбільша, прудка, смілива, швидка / дрібна, мала; **за часом виникнення**: нова, сучасна, остання, майбутня / стара, минула, попередня, давня, забута; **за рівнем важливості**: серйозна, важлива, висока, далекоглядна / легка, легковажна, пуста, безкрила; **за рівнем таємничості**: знайома, розгадана / потаємна, таємнича, інтригуючи, несподівана; **за кількісною ознакою носіїв**: власна / колективна.

Структуру концепту МРІЯ зображено на рис. 2.

Слот ХТОСЬ містить інформацію про індивіда, який є суб'єктом дії і безпосередньо впливає на особливості вербалізації слотів ПРЕДМЕТ БАЖАНЬ, ВИТВІР УЯВИ і ПРАГНЕННЯ.

Центральним смисловим компонентом концепту МРІЯ є щось бажане і приємне. Номінації концепту відображають якості та особливості цієї мрії. Ядерна номінація концепту МРІЯ подається лексемами: *мрія, мрі-яння, витвір уяви*.

Вищезазначені іменники є ключовими для розуміння концепту МРІЯ, адже вони розкривають його головний зміст. Периферію утворюють слоти ПРАГНЕННЯ, НАДІЯ, ПРИВИД, УЯВА та ФАНТАЗІЯ. У багатьох випадках вони супроводжуються специфічними номінативними одиницями, перетворюючись таким чином на повноцінні концепти, які не залежать від концепту МРІЯ.

Англійська лексема *dream* вживається на позначення певних об'єктів і явищ, про що свідчать дані лексикографічних джерел [CCAA; DS; CIDE; CCEL; CCSD; LDEI; LDE; MWC; OAL; TA; CD; OC; ODCI; ODEE; OED; ORD]. Вона позначає, почуття, образи чи фантазії, що приходять до нас у сні; сам процес, коли це відбувається; відіння, мрія, образ, який ми бачимо чи відчуваємо свідомо чи підсвідомо, коли не спимо; дуже гарна, дивовижна чи приємна річ або особа; щось, чого ми дуже хочемо і чого прагнемо; об'єкт, який ми бачимо у видінні.

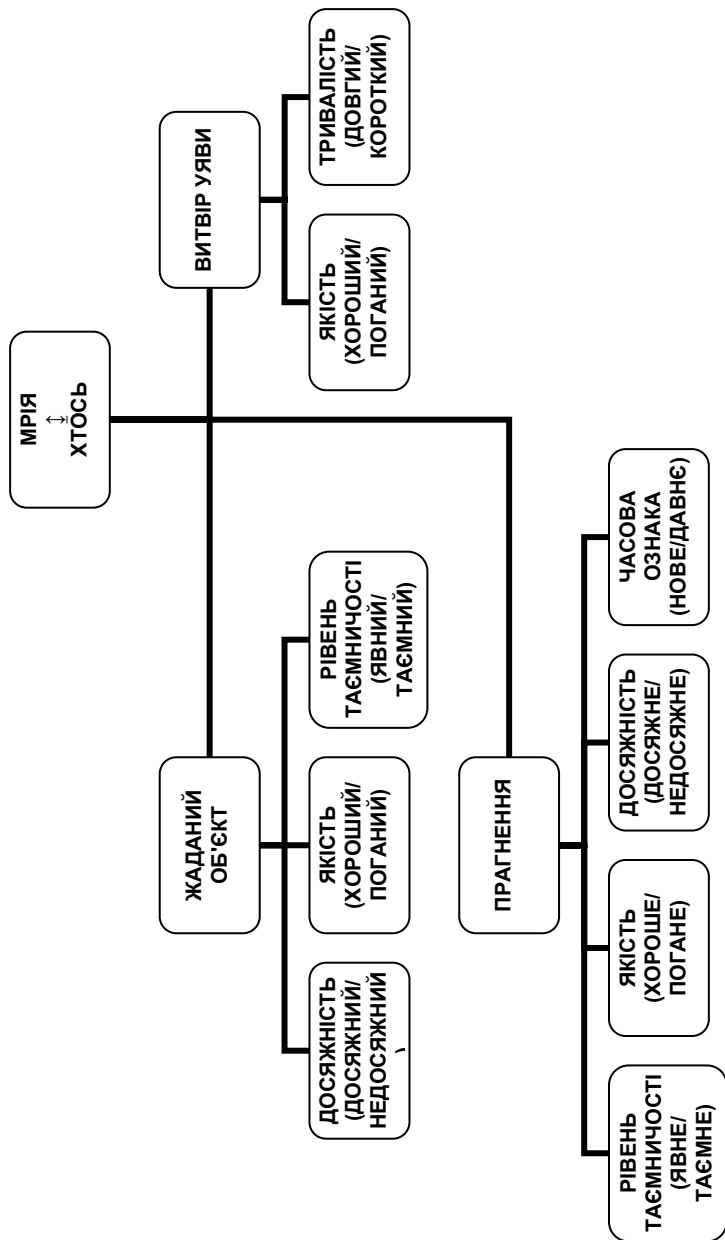

Рис. 2. Семантичний зміст концепту Мрія

Очевидно, що лексема *dream* використовується для позначення як конкретних об'єктів, так і абстрактних явищ і відчуттів. Англомовні лексикографічні джерела [DS; CIDE; CCEL; CCSD; LDE; MWC; OAL; CD; OC; ODEE; OED; ORD] засвідчують, що концепт DREAM у сучасній англійській мові вербалізується синонімічним рядом: *dream, fantasy, illusion, imagination, vision, conceit, hallucination, romance, trance, reverie, chimera, delusion, fallacy*.

Ядро вербально вираженого концепту містить такі лексеми-домінанти: *dream, illusion, fantasy*. Вони відбивають передають ключову інформацію, розкриваючи суть концепту. Семантичне поле, складниками якого є ці елементи, охоплює переважно абстрактні поняття і відчуття. Отже, концепт DREAM сконцентрований саме довкола абстрактного, де свідоме переплітається із підсвідомим.

Периферія концепту DREAM представлена слотами IMAGINATION, HALLUCINATION, CHIMERA, DELUSION, TRANCE, що охоплюють певний вектор його семантики. Вони переважно торкаються абстрактних понять, які домінують на периферії.

Під час вербалізації концепту DREAM відбувається акцентуація його тих чи інших концептуальних складових [LDE; ODEE; OED]: **DREAM / ОБ'ЄКТ:** *dream-picture, dream-play, dream-play, dream-process, dream-content*; **DREAM / БАЖАННЯ:** *dream-idea, dream-life, dream-image*; **DREAM / ТЛУМАЧ:** *dream-interpretation, dream-interpreter, dream-smith, dream-teller*; **DREAM / ШЛЯХ:** *dream-change, dream-discourse, dream-travel, dream-ridden, dream-vision*; **DREAM / БІЛЬ:** *dream-haunted, dream-perturbed, dream-fed*.

Особливості концепту DREAM детермінуються також різноманітними означеннями. Відображаючи багатогранність людського буття, прикметники виявляють здатність "сполучатися із різними за семантикою іменниками, у розвитку на цій основі вторинних, переносних значень, які важко піддаються логічній інтерпретації; у його семантичній та синтаксичній несамостійності, у наявності різноманітних суб'єктивно-оціночних значень" [Щербань 2004, 253-254]. Словники подають відповідний прикметниковий ряд [LDE; OC; OED]: **за якісною ознакою (хороший / поганий):** *pleasant, great, good, vivid / awful, bad, strange, wet*; **за видовою ознакою:** *erotic, prophetic, romantic*; **за тривалістю:** *short, recurrent / lifelong*; **за можливістю реалізації:** *distant, impossible, utopian*.

Вербалізація концепту DREAM у сучасній англійській мові відбувається і через використання ідіоматичних виразів. Лексикографічні джерела наводять такі приклади [LDEI; CD; OC; ODCI]: *a pipe dream* – *пусті мрії*; *love's young dream* – *юнацька закоханість*; *in your dreams* – *не варто мріяти про щось*; *like a dream* – *наче у сні, наче в казці*; *a dream come true* – *бажане стає реальністю, здійснення мрії чи прагнення*.

Структуру концепту DREAM зображено на рис. 3.

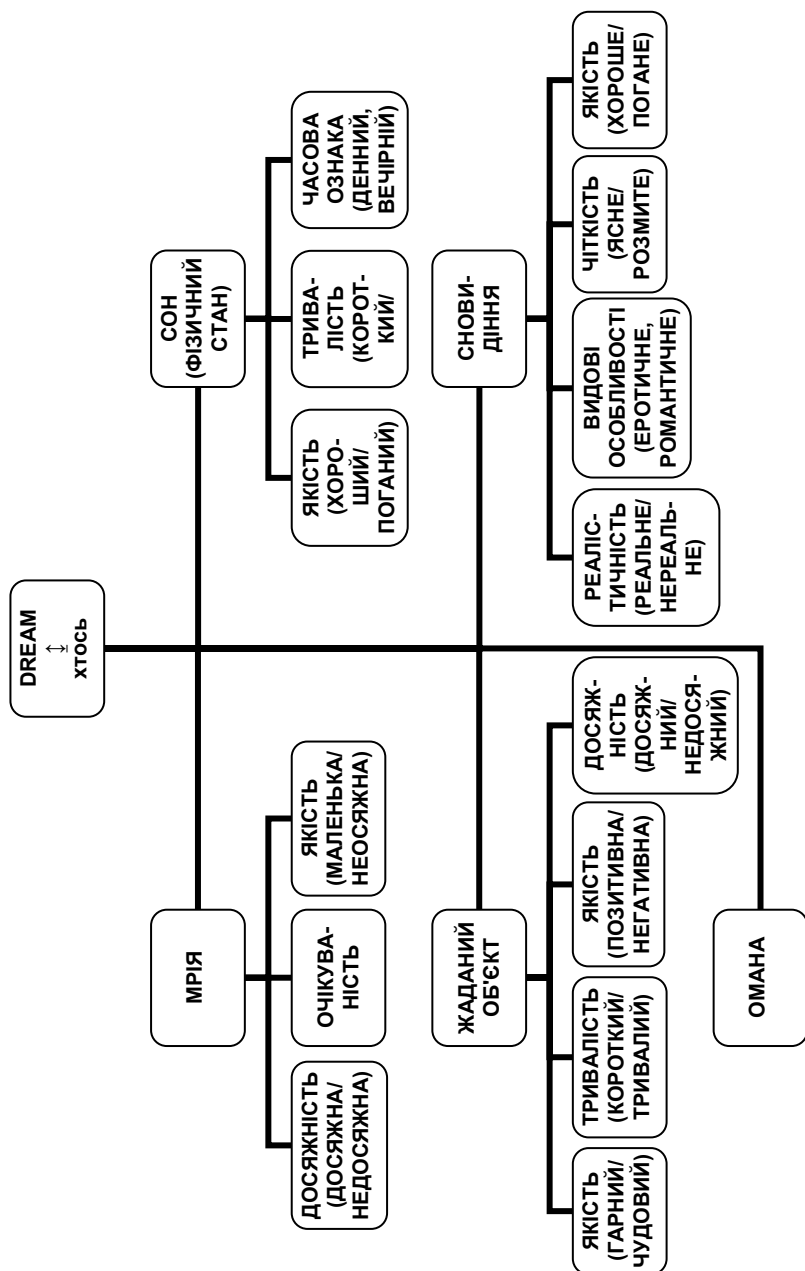

Рис. 3. Семантичний обсяг концепту DREAM

Слот ХТОСЬ містить позначення індивіда, який, взаємодіючи із слотом DREAM, може виступати агентом або реципієнтом. Слоти МРІЯ, СОН, ЖАДАНИЙ ОБ'ЄКТ, ОМАНА і СНОВИДІННЯ репрезентують різні імплементації лексеми *dream*.

Семантичний об'єм концепту DREAM є широким і в українській картині світу відповідає концептам СОН і МРІЯ. DREAM використовується на позначення як фізіологічного процесу, так і відображає бажання та прагнення людини. Тому не можна його передати виключно концептом СОН, семантична структура якого є простішою.

Проте, якщо концепт DREAM має переважно позитивне наповнення, то в українській лінгвокультурі така однозначність відсутня. Опозиція "добрий :: поганий сон" тяжіє до останнього, підкреслюючи негативні (болючі) якості явищ, які індивід переживає уві сні, що перетинається із відчуттям загрози. Додаються також відтінки смутку та невимовної туги, які позначаються лексемами *тривожний*, *лихий*, *злий*, *напружений*. Лексичні одиниці *страшний* і *міцний* модифікують концепт СОН, що додає йому негативного відтінку.

Для українського етносу природною є асоціація сну із смертю та потойбічним світом. Такі конотації моделюються лексемами *мертвий* і *чорний*. У сучасній українській мові поширений вираз *заснути вічним сном*, що означає померти. Якщо для англійців сон – це переважно умовний стан, перехід із одного світу в інший, із однієї реальності в іншу, то для українського етносу *сон* і *вічний сон* постають як атрибути потойбічного світу і символізують смерть. Все це призводить до того, що концепт СМЕРТЬ частково перетинається із концептом СОН. Відбувається отождолення його концептуальних складових із концептуальними складовими концепту СМЕРТЬ.

Концепт же МРІЯ сполучується з одиницями, які не мають чітко вираженого негативного колориту. Вони підкреслюють недосяжність та нездійсненність бажаного чи жаданого: *нездійсненна*, *далека*, *недосяжна*, *безнадійна*, *недоступна*, *втрачена*, *неможлива*, *неспроможна*, *фантастична*, *нерозділена*.

В українській картині світу концепт МРІЯ містить периферійний слот НАДІЯ. Це підкреслює прагнення українців здійснити щось, або домогтися чогось. Наявність слоту НАДІЯ є свідченням того, що бажання індивіда підкріплюється вірою в його здійснення.

Особливої уваги заслуговує слот TRANCE, який відзначається максимальним емоційно-психологічним колоритом. Він розкриває концепт DREAM у новому світлі і відображає підсвідомі прагнення індивіда, а саме стан, коли людина потрапляє в інший вимір, ніби в паралельний світ, межі якого переплітаються із реальністю. У сучасній українській мові такі конотації частково притаманні слоту ЗАБУТТЯ.

Унаслідок зіставлення ключових ознак та дефініцій, які складають основу концептів DREAM, СОН і МРІЯ на прикладах англomовних і українomовних лексикографічних джерел, були виявлені як спільні, так і відмінні риси. У двох мовах лексеми, що їх вербалізують, використовуються на позначення як фізіологічного процесу сну, так і емоційно-психологічних подій, які відбуваються у свідомості людини під час цього процесу. Вони імплікують думки людини про щось бажане, приємне і очікуване.

До ізоморфних на матеріалі двох мов належать слоти СОН (фізичний стан), СНОВИДІННЯ, МРІЯ і ЖАДАНИЙ ОБ'ЄКТ. Аломорфні елементи подані слотами ОМАНА (галюцинації) концепту DREAM і слотами МАРЕННЯ, ЗАБУТТЯ і ПРАГНЕННЯ концептів СОН і МРІЯ.

Застосований підхід дозволяє зіставити інші фрагменти концептуальних і мовних картин світу та узагальнити відповідні дані. Перспективним є розгляд етимологічних та етнокультурних властивостей складників мовних і концептуальних картин світу в зіставному аспекті.

The article deals with singling out peculiarities of verbalization of the concepts СОН, МРІЯ and DREAM by means of Ukrainian and English. Isomorphic and allomorphic traits of the semantic content of the above mentioned concepts have been revealed in the course of the comparative analysis.

Key words: comparative linguistics, language picture of the world, conceptual picture of the world, concept, verbalization, semantic content, lexical unit, isomorphism, allomorphism.

1. Бондаренко О.С. Концепти ЧОЛОВІК і ЖІНКА в українській та англійській мовних картинах світу: Автореф. ... дис. канд. філол. наук: 10.02.17 / Донецьк. нац. ун-т. — Донецьк, 2005. — 19 с. 2. Брутян Г.А. Язык и картина мира // Науч. докл. высш. шк. Философ. науки. — 1973. — №1. — С. 108–111. 3. Вежицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 272 с. 4. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. — М.: Русские словари, 1996. — 416 с. 5. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. — К.: Логос, 2004. — 284 с. 6. Голубовська І.О. Гроші й багатство у національно-мовних картинах світу // Мовні і концептуальні картини світу. — Вип. 16. — Кн. 1. — К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2005. — С. 79–82. 7. Денисова С.П. Картина світу та суміжні поняття в зіставному дослідженні // Проблеми зіставної семантики. — Вип. 7. — К.: КНЛУ, 2005. — С. 9–14. 8. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ языка: Фреймовые сети // Проблеми прикладної лінгвістики. — Одеса: Вид-во Одес. нац. ун-ту ім. І.І.Мечникова, 2004. — С. 81–92. 9. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. — М.: Наука, 1987. — 262 с. 10. Кислицина Н.М. Прикметники зі значенням узагальненої позитивної оцінки як фрагмент мовної картини світу: Автореф. ... дис. канд. філол. наук: 10.02.17 / Київськ. нац. лінгв. ун-т. — К., 2002. — 20 с. 11. Кочерган М.П. Зіставне мовознавство і проблеми мовних картин світу // Мовознавство. — 2004. — №5 — 6. — С. 12–22. 12. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология. — К.: Знання, 2004. — 326 с. 13. Колесник О.С. Мовні засоби відображення міфологічної картини світу: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі давньоанглійського епосу та сучасних британських художніх творів жанру фентезі): Дис. ... канд. філол. наук. — К.: КНЛУ. — 2003. — 300 с. 14. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. — М.: Изд-во МГУ, 1999. — 341 с. 15. Кривенко Г.Л. Зоосемізи в англійській та українській мовах: семантико-когнітивний і функціонально-прагматичний аспекти: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / Київськ. нац. лінгв. ун-т. — К., 2006. — 20 с. 16. Межжеріна Г.В. Людина в мовній картині світу часів Київської Русі / Київський нац.

лінгвістичний ун-т. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. – 448 с. 17. *Опарина Е.О., Сандомирская И.И.* Фразеология и коллективная культурная идентичность // *Profilowanie w języku i w tekście*. – Lublin, 1998. – С. 373–379. 18. *Пальчевська О.С.* Концепт ШЛЯХ в англійській, французькій та українській мовах: Автореф. ... дис. канд. філол. наук: 10.02.15 / Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с. 19. *Панасенко Н.І.* Когнітивний ракурс семантики у романських, германських і слов'янських мовах // *Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах*. – Вип. 5. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – С. 134–142. 20. *Постовалова В.И.* Картина мира в жизнедеятельности человека // *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. – М.: Наука, 1988. – С. 8–69. 21. *Потебня А.А.* Думка й мова // *Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / За ред. М.Зубицької. – Вид. 2-е. – Львів: Літопис, 2001. – С. 34–54. 22. *Потебня А.А.* Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с. 23. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира* / АН СССР, Институт языкознания / Б.А. Серебренников (ред.). – М., 1988. – 215 с. 24. *Старко В.Ф.* Концепт ГРА в контексті слов'янської і германської культур (на матеріалі української, російської, англійської та німецької мов): Автореф. ... дис. канд. філол. наук: 10.02.15 / НАН України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К., 2004. – 16 с. 25. *Тищенко О.В.* Концептуальна архітектура обрядових стереотипів: зіставний аспект // *Проблеми зіставної семантики*. – Вип. 5. – К.: КНЛУ, 2001. – С. 15–18. 26. *Щербань М.Т.* Лексичні засоби інтенсифікації висловлювання // *Мовні концептуальні картини світу: 36. наук. пр.* / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – № 10. – С. 253–257.

Лексикографічні джерела:

АРСС = Англо-русский синонимический словарь / Авт. кол.: А.И. Розенман, Ю.Д. Апресян (рук.) і др. – М.: Русский язык, 1988. – 543 с. АУФС = Англо-український фразеологічний словник: Близько 30000 фразеологічних виразів / К.Т. Баранцев (уклад.); Л.В. Кирпич (відп. ред.). – К.: Знання, 2005. – 1056с. ВТС = Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: ВТФ "Перун", 2004. – 1440 с. ЛСД = Гром'як Р.Т. Літературознавчий словник-довідник. – К.: ВЦ "Академія", 2006. – 752 с. НРУ = Новий російсько-український словник-довідник. – К.: УНВЦ "Рідна мова", 1999. – 878 с. НРУС = Новітній українсько-російський словник: Близько 60 тис. / За ред. Л.М. Пелепейченко. – Харків: Прапор, 2002. – 1085 с. ПСС = Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – К.: Українська книга, 2000. – 480 с. САО = Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові. – Львів: Вища школа, 1939. – 326 с. СДК = Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний. Міжнародний фонд "Відродження". Програма "Трансформація гуманітарної освіти в Україні". – Львів: Фенікс, 1996. – 386 с. СЖЗ = Поповченко О.І. Словник жаргону злочинців. – К.: ТОВ "Оберіг", 1996. – 144 с. ССАА = Девлін Дж. Словарь синонимов и антонимов английского языка: 20000 наиболее употребительных слов. – М.: ЗАО "Центрполиграф", 2005. – 559 с. ССМ = Словник символів / О.І. Потапенко, М.К. Дмитренко, Г.І. Потапенко та ін. – К.: Народознавство, 1997. – 156 с. ССН = Словарь словосочетаний, наиболее употребительных в английской научной литературе / Сост. Э.М. Басс, Е.Ф. Дмитриева, Т.М. Эльтекова. – М.: Наука, 1968. – 102 с. ССС = Сахно І.П., Сахно М.М. Словник сполучуваності слів української мови (найуживаніша лексика). – Дніпропетровськ: Дніпропетровськ. держ. ун-т., 1999. – 539 с. ССУМ = Словник синонімів української мови: У 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Гловацук та ін. / НАН України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. Інститут української мови. – К.: Наукова думка, 2001. – 950 с. СТАЯ = Гринбаум С., Дж.Циткат. Словарь трудностей английского языка. – М.: Русский язык, 1990. – 786 с. СТПС = Сучасний тлумачний психологічний словник: Близько 2500 термінів. – Харків: Прапор, 2005. – 639 с. СТС = Сучасний тлумачний словник української мови: 55 000 слів. Розгорнуті пояснення до слів. Спільнокореневі слова. Слова-синоніми. Фразеологічні звороти / А.М. Яковлева, Т.М. Афонська. – Харків: ПП. "Торсінг плюс", 2006. – 670 с. СУМ = Грінченко Б.Д. Словник української мови: В 4 т. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. СУС = Вусик О.С. Словник українських синонімів: Понад 15000 синонімічних гнізд / А.М. Поповський (ред.). – Донецьк: Січ, 2000. – 424 с. СФУМ = Словник фразеологізмів української мови / В.М. Білоноженко та ін. (уклад.); НАН України. Інститут української мови, Український мовно-інформаційний фонд. – К.: Наукова думка, 2003. – 1098 с. ТСУ = Тлумачний словник української мови: Понад 12500 статей (близько 40000 слів)/

Л.Г. Боярова та ін. (уклад). – Харків: Прапор, 2002. – 992 с. УЖ = Ставицька Л. Український жаргон: Словник містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень / Український науковий інститут Гарвардського університету та ін. – К.: Критика, 2005. – 496 с. ФСУ = Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови. – К.: Вища школа, 1984. – 384 с. ЕСУ = Куштенко Л.Ю. Этимологический справочник учителя английского языка. – К.: Рад. школа, 1987. – 231 с. ЕСУМ = Етимологічний словник української мови: т. 4-5 / О.С.Мельничук (голов.ред.); НАН України. Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні. – К.: Наукова думка, 1983. CCEL = Collins Cobuild English Language Dictionary. – L.; Glasgow: Harper Collins Publishers, 1987. – 1704 p. CCSD = Collins Cobuild Student's Dictionary / Ed. J.Sinclair. – L.: Harper Collins Publishers, 1990. – 681 p. CD = The Chambers Dictionary. – Edinburgh: Harrap Publishers Ltd., 1993. – 2060 p. CIDE = Cambridge International Dictionary of English / Ed. P. Procter. – Melbourne: Cambridge University Press, 1995. – 1773 p. DS = A Dictionary of Symbols / J.Chevalier, A.Gheerbrant. – L.: Blackwell Publishers, 1994. – 1175 p. MWC = Merriam Webster's Collegiate Dictionary. – Springfield: Merriam Webster Inc, 1994. – 1560 p. LDEI = Longman Dictionary of English Idioms. – L.: Longman, 1996. – 387 p. LDE = Longman Dictionary of English Language and Culture / Ed.D. Summers. – Harlow: Longman, 1992. – 1528 p. OAL = Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / Ed.J. Growth. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 1430 p. OC = The Oxford Collocations (dictionary for students of English) / Ed. D. Powell. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 897 p. ODCI = The Oxford Dictionary of Current Idiomatic English. Vol. 2. Phrase, Clause and Sentence idioms / A.P. Cowie, R. Mackin, I.R. McCaig. – Oxford: Oxford University Press, 1985. – 685 p. ODEE = The Oxford Dictionary of English Etymology / Ed. by C.T. Onions. – Oxford: Oxford University Press 1996. – 1025 p. OED = The Oxford English Dictionary. Second Edition. Vol. IV / Ed. J.A.H. Murray, H. Bradley, W.A. Craigie, C.T. Onions. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 1144 p. ORD = The Oxford Russian Dictionary / Ed. P. Falla. – Oxford; M.: Oxford University Press, 1999. – 738 p. TA = Talkin' American. A Dictionary of Informal words and Expressions / R.M. Harman. – LA.: California State University, 1995. – 373 p.

ПРО СТВОРЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ КУРСІВ ДЛЯ ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ З ВИКОРИСТАННЯМ ГІПЕРТЕКСТОВИХ СТРУКТУР

Лефтерова Ольга Миколаївна

кандидат філологічних наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

В статті розглядаються питання впровадження дистанційної освіти у вищий школі, аналізується природа та характер гіпертекстових структур, їх роль та значення для створення підручників нового типу.

Ключові слова: гіпертекст, текст, інформаційний простір.

Дистанційна освіта на сьогоднішній день є важливою складовою в структурі загальної освіти. Гіпертекст як засіб експлікації інформації відіграє значну роль у представленні знання, а відтак, набуває великого значення для створення навчальних посібників нового типу. Практично вся навчальна література з самого початку орієнтована на можливість нелінійного фрагментарного читання. В традиційних підручниках з народної латини в більшій чи меншій мірі використовуються способи багаторівневої організації інформації в межах лінійного тексту. Зокрема, в навчальних виданнях весь текст розбивається на розділи та параграфи, інформація подається у вигляді пронумерованих переліків, різних посилань, вказівок на зразок *див.*, *пор.*, які відсилають до других фрагментів тексту, а частини пов'язаного тексту виділяються за рахунок неоднорідності шрифту, яка сприяє стратифікації інформації з точки зору її значимості в межах даного контексту. Такі засоби фрагментарного читання руйнують лінійність як основний принцип побудови тексту.

Так чи інакше майже вся навчальна література в тій чи іншій мірі оперує поняттям гіпертексту, тексту особливого типу, який дозволяє трансформувати знання в частину понятійної пам'яті [Семчинская 1997, 143]. Тому варто було б зупинитися на деяких аспектах лінгвістичного дослідження співвідношення тексту і гіпертексту.

З погляду семіотики текст являє собою результат відображення будь-якого фрагмента дійсності за допомогою мовних одиниць і є складним знаком, що виконує номінативну функцію [Потебня 1980, 46; Бахтин 4, 26]. Тому однією з найважливіших властивостей тексту виступає "ознака його змістової і смислової спрямованості" [Русский язык и современность 1989, 134], а сам текст характеризують як процес породження змісту, внаслідок чого при його трактуванні можливі різні інтерпретації [Лотман 1975, 125].

Існує багато визначень тексту, а саме поняття "текст" вживається в різних значеннях. З одного боку, текст розглядають як структуру будь-

якого закінченого, зв'язного, незалежного і граматично правильного письмового чи усного висловлювання [Человеческий фактор 1991, 232, 51, 67]. З іншого боку, під текстом розуміють написаний автором мовний твір, який складається з назви і низки особливих одиниць, які об'єднані різними типами зв'язку, що мають визначене цілеспрямовання і прагматичну настанову [Гальперин 1981, 18].

Незалежно від численних дефініцій, текст як об'єкт лінгвістичного аналізу може характеризуватися рядом певних опозицій, до числа яких належать: статичність/динамічність, лінійність/об'ємність, гомогенність/гетерогенність. Текст має інформативну та змістову упорядкованість. Формальна організація тексту характеризується лінійністю, однаправленістю, тенденцією до експліцитності, повтору. Змістова організація тексту є різнонаправленою, підпорядкована зворотному зв'язку та асоціативності, відрізняється тенденцією до імпліцитності та сугестивності [Слухай 1995, 372].

Огляд досліджень в галузі лінгвістики тексту показує, що об'єктом аналізу частіше виступає письмовий текст, оскільки основні ознаки тексту в письмовій формі мовленнєвої діяльності представлені більш наочно. Крім того, в рамках традиційної моделі тексту розглядається не просто певний зафіксований на письмі зміст, матеріальний об'єкт, що розміщується в двовірній площині і заповнений особливими графічними формами, а "авторський текст" як інформаційний продукт, що виконує певні соціально-культурні функції і через це має певні специфічні властивості [Субботин 1993, 10, 182].

Матеріальний характер традиційного письмового тексту передбачає здійснення певних операцій: можна повертатися до вже прочитаного, пропускаючи деякі сторінки забігати наперед, тощо, але змінити послідовність мовних одиниць, що складають текст не можна (якщо, звичайно не йдеться про руйнування самої книжки), оскільки письмовий текст передбачає чітку графічну співвіднесеність тих фрагментів, які його складають.

На сьогоднішній день у зв'язку з розвитком глобальної інформаційної сітки текст може існувати не тільки в письмовому, але й електронному вигляді як іншому матеріальному носієві. Екран монітору створює інший тип дискурсу і змінює модель побудови тексту. Тому до традиційних опозицій у визначення тексту (письмовий/усний) додається ще одна: письмовий/електронний. На екрані монітору текст набуває певної структурності і наділяється особливими засобами електронного пошуку, які дають можливість отримати доступ до його окремих елементів.

Специфічною формою існування електронного тексту є гіпертекст, який характеризується рядом структурних та функціональних особливостей.

Незважаючи на широке розмаїття і відсутність єдиної лінгвістичної концепції, гіпертекст можна характеризувати як текст певної структури, що передбачає можливість вибору послідовності введення і читання

інформації, тобто текст так званої нелінійної структури [Дедова 1997, 24]. Як нелінійна структура гіпертекст експлікується за допомогою двох типів структурних елементів: окремою інформаційною одиницею та засобом, який робить можливим перехід від однієї інформаційної одиниці до іншої. "Гіпертекст – це електронний документ, який наділений зносками. Зовнішнє посилання, як правило, представляє собою виділений текст або малюнок і вказує на інший документ або розділ того ж документа. Клікком миші на посиланні на екран викликається відповідна інформація" [Исследование Netscape 1997, 16].

Інформаційні одиниці, що створюють гіпертекстовий простір, можуть поєднуватися між собою різними видами зв'язку: лінійний (або ієрархічний) та власне нелінійний. При лінійній організації інформація, що викликається гіпертекстовим посиланням, є частиною послідовно викладеного тексту. Зв'язок в даному випадку встановлюється між композиційними елементами цілісного тексту. Такий текст має початок і кінець, а наявність гіпертекстових посилань створює можливості для вибіркового читання його окремих фрагментів.

Нелінійність гіпертекстового простору створюється за допомогою невеликих окремих закінчених текстів так званих "топиків" [Дедова, 1997, 26], які пов'язані між собою певними семантичними зв'язками. Такий гіпертекст не має ні початку, ні кінця, а отже не може читатися лінійно. Він може бути доповнений різною кількістю окремих текстів (як власне авторських, так і "чужих"), що містять певний квант інформації, які не тільки не впливають на саму структуру існуючого гіпертексту, але й розширюють заданий ним інформаційний простір.

Зв'язок між текстами та фрагментами тексту здійснюється за допомогою так званої гіпертекстової зноски, яка експлікує семантичні та асоціативні зв'язки, що присутні в гіпертекстовому просторі імпліцитно, і функціонально поєднує текстові або графічні зображення. Вона має двобічний характер і апелює як до джерела (текстове чи графічне зображення, тощо), так і до об'єкту (нова інформативна одиниця, що з'явилась у результаті активізації зноски). Будь-який об'єкт, що з'являється на екрані, може бути представлений як посилання. Гіпертекстове посилання дає можливість переміщувати інформаційні одиниці практично миттєво. Таке переміщення інформаційних одиниць чи фрагментів тексту в межах гіпертексту (навігація) відбувається практично без будь-яких додаткових зусиль читача і визначається ступенем осмислення прочитаного. Крім того, текст, який упорядкований гіпертекстовими посиланнями, може швидко переглядатися з метою подальшого пошуку необхідної інформації. При цьому навігація і швидкий перегляд інформаційних блоків здійснюється за зв'язками, які були задані автором гіпертексту відповідно до авторського задуму, і залежать від чіткості, структурності та логічності цих зв'язків. Завдяки прозорості гіпертекстового посилання зберігаються

відповідні контекстні зв'язки, крім того, інформація, яка експлікується даною зноскою, повинна відповідати лише одному заданому об'єкту.

Оскільки будь-який текст – "це продукт всмоктування та трансформації якогось іншого тексту" (Крістева), відмінність електронного тексту від письмового, в якому також можуть реалізуватися тексти, створені раніше, полягає в тому, що електронний текст виходить за межі двомірної площини завдяки інтертекстуальності, яка характеризується безкінечністю, відкритістю, породжує численну кількість інтерпретацій і для гіпертексту виступає чи не найголовнішою текстоутворюючою категорією Семантичне поле, яке при цьому створюється, спричиняє враження об'ємності і додає "третьій вимір" [Субботин, 188] традиційному письмовому тексту. З другого боку, гіпертекст, на відміну від традиційного тексту, експлікує імпліцитно прихований зміст, оскільки система гіпертекстових зносок, способи їх реалізації та семантична співвідносність з інформаційними блоками, до яких вони апелюють, обумовлена авторським задумом. Така дуальна природа електронного тексту, яка ґрунтується на принципово нових можливостях представлення інформації, а саме на його мультимедійності, дозволяє уникнути однозначності у викладенні цілої низки проблем, аналізувати не тільки факти, але й коментарі до них. Гіпертекст, урівнюючи в правах того, хто передає інформацію, і того, хто її отримує, руйнуючи детермінованість і однозначність повідомлення, стає інструментом надзвичайно співзвучним сучасній епосі, що найбільш адекватно описує нові взаємовідносини з реальністю [Визель 1991, 33]. Він дозволяє уникнути диктату категоричного/однозначного викладу інформації, навести різні думки з приводу матеріалу, що досліджується, в результаті чого питання, що аналізуються, можуть досліджуватися під різним кутом зору.

Використання моделі гіпертексту при викладанні складних теоретичних курсів дозволяє подавати студентам інформацію в найбільш ефективній формі, враховуючи не тільки сутність самої інформації, але й психофізіологічні особливості студента. Гіпертекстова модель інформаційного простору письмового тексту досить істотно змінює стратегію діяльності автора і читача, допомагає по новому сприймати предмет, що вивчається, та експлікувати різні варіанти його зв'язків.

Гіпертекстова форма організації навчального матеріалу дозволяє створити культурно-історичний контекст викладення фактів народної латини, чого в повній мірі не можуть досягти традиційні підручники, оскільки саме в гіпертекстовій моделі організації інформаційного простору стала можливою експлікація тих давніх текстів, які були малодоступні.

Зокрема, можна навести фрагмент гіпертексту, присвячений опису трьох найзначніших архаїчних написів, що відомі на сьогоднішній день: на пренестинській фібулі, на урні з Цери і на стелі Римського форуму. Відтепер з'явилася технічна можливість не лише представити написи: зовнішній вигляд, написання, переклад, але й навести історичні довідки

щодо місця їх знаходження та реалій життя, які вони відображають, зробити екскурс в історію походження та поширення латинського письма. При чому це не веде до інформаційної перенасиченості курсу, оскільки звернення до тої чи іншої інформації, її виклик завжди визначається бажанням читача, рівнем його зацікавленості предметом.

У гіпертекстовому інформаційному просторі стає можливим обговорення питання народної латини в контексті загальнолінгвістичних проблем, оскільки саме гіпертекст як модель побудови навчальної інформації допомагає об'єктивувати ті зв'язки, які існують між різними галузями мовознавства і, відповідно, між різними дисциплінами. Так, наприклад, термін **палаталізація** вживається в описі фонетичних явищ народної латини в іншому значенні, ніж у працях присвячених фонетиці звучущої (живої) мови. Зокрема, у Великому енциклопедичному словнику за редакцією В.М. Ярцева подається тлумачення лише одного значення терміна: "Палаталізація (від лат..."піднебіння" – підйом середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, який супроводжує губну, передньоязичну або задньоязикову артикуляцію приголосного". Гіпертекст завдяки динаміці та нелінійності своєї структури дозволяє уникати подібних труднощів і долає замкнутість цієї проблеми всередині навчальної дисципліни. Словесний опис того чи іншого явища, тлумачення термінів стають самостійним концептом, що співвідноситься з матеріалом різних учбових курсів. Як приклад можна навести текст інформаційної одиниці "Палаталізація", де, з одного боку, мова йде про тлумачення цього терміну і є можливість для різних переходів (в даному випадку Фонетика романських мов та Народна латина), з другого боку, термін сам подається в контексті відповідних описів (додаткова артикуляція, фонематичний рівень). Так, наприклад, "Палаталізація (від лат. *palatum*. "піднебіння") – підйом середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, який супроводжує губну, передньоязикову або задньоязикову артикуляцію приголосного. В результаті змінюється якість приголосного, він стає палаталізованим, або м'яким. Палаталізовані (м'які) приголосні треба відрізняти від палатального (j), для якого середньоязикова середньопіднебінна артикуляція є основною.

Специфічне значення палаталізація приголосних має у фонетичній системі латинської мови, де приголосні протиставлені за фонологічними ознаками довготи/короткості.

В роботах, де розглядаються питання народної латини, термін палаталізація має дещо інше (але функціонально пов'язане з основним) значення. Цей термін застосовують для опису фонетичних процесів, що відбуваються під впливом (j) та голосного переднього ряду, які привели до зміни основної артикуляції приголосного, тобто до змін на фонетичному рівні".

Гіпертекстова модель дозволяє представляти мовні факти, які зафіксовані в пам'ятках народної латини, не як певний звіт догматичних правил, а як результат дії певних історичних процесів, відтворити безперервний хід історичного розвитку романських мов, починаючи з висхідних характеристик народної латини. При переміщенні в інформаційному просторі гіпертексту читач може простежити етапи формування того чи іншого явища, а також порівняти його з фактами сучасних романських мов. Так, викладення фонетики народної латини складається з таких інформаційних блоків, які мають розгалужені численні внутрішні та зовнішні зв'язки.

Отже, той факт, що використання гіпертекстової форми є досить ефективним при створенні підручника з народної латини, навряд чи може викликати сумнів. Але на сьогоднішній день чи не найбільшу проблему становить вибір гіпертекстової стратегії побудови електронного підручника. Така стратегія може бути вироблена лише в процесі практичного досвіду в галузі створення учбових гіпертекстів.

The article deals with introduction of remote education in the higher school. Nature and character of hypertext structures, their role in creation of textbooks of the new type is being analysed.

Key words: the hypertext, the text, information field.

1. Алисова Т.Б., Репина Т.А., Таривердиева М.А. Введение в романскую филологию. – М., 1981.
2. Бахтин М.М. Проблема текста. Опыт философского анализа // Вопросы литературы. – 1976. – № 10. – С. 122–151.
3. Визель М. Гипертекст по ту и эту сторону экрана // Иностранная литература. – № 10. – 1999.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
5. Дедова О.В. Лингвистическая концепция гипертекста: основные понятия и терминологическая парадигма // Вестник Московского университета. – Сер. 9. – № 4.- 2001. Исследование Netscape 3: Пер. с англ. – К., 1997.
6. Лотман Ю.М. Двойственная природа текста // Текст и культура. Общие и частные проблемы. – М., 1975.
7. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М., 1980. Русский язык и современность. Общественные функции, развитие, изучение и преподавание / Под ред. М.А.Карпенко. – К., 1989.
8. Семчинская Н.С. Нелинейный текст как новый тип текста // Язык и культура: V Международная научная конференция. – Т. 2. – К., 1997. – С. 139-143.
9. Слухай Н.В. Художественный образ в зеркале мира этноса: М. Лермонтов, Т.Г. Шевченко. – К., 1995.
10. Субботин М.М. Навигация в информационном пространстве как новый способ чтения и письма // ВИНИТИ. – Сер. 2. – № 10. – 1993.
11. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М., 1991.
12. Языкознание: Большой энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. – 2-е изд. – М., 1998.

ЗНАЧЕННЯ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ РУМУНСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

Лучканин Сергій Мирославович

кандидат філологічних наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Румунське просвітництво характеризувалося виразною народно-національною ідеєю. Автор зупиняється на питанні про латиномовні граматики румунської мови (Самуїла Міку та Георга Шінкая, Йона Будаї-Деляну, Іоана Алексі, Августа Требонія Лавріана), їхньому впливі на становлення національної класичної філології, історіографії національної історії в порівнянні з античною ("Хроніка румунів" Георга Шінкая та "Історія русів"), з якої вона виводиться, просвітницькій художній літературі ("Циганіада" Будаї-Деляну та "Енеїда" Івана Котляревського), яка античні образи проектує на сучасність і т.п.

Ключові слова: Просвітництво, латинська мова, румунська мова, історіографія античної історії, латиномовні граматики.

Ідеологія епохи **Просвітництва** (франц. *Le siècle des Lumières*; італ. *Illuminismo*, рум. *Iluminism*, рос. *Просвещение*) склалася під час визвольного руху буржуазії XVII-XVIII ст., тобто в період ранніх буржуазних революцій. Ця доба винайшла сама для себе найменування, термін "*просвітництво*" використовували Вольтер, Гердер, остаточно він закріпився після статті І. Канта "*Що таке Просвітництво?*" (1784). Просвітники не вважали, що необхідні насильницькі методи для ліквідації "нерозумних" суспільних порядків. Панівною ідеєю доби стає розум, його здатність пізнати сутність речей і явищ, а перетворення суспільства, на думку просвітників, мало бути здійсненим шляхом поширення нових ідей, боротьби з неосвіченістю, обскурантизмом, крайнощами релігії (відома вимога "роздавити гадину", тобто клерикалізм, Вольтера в поєднанні з твердженням "якби бога не було, його належало б вигадати"), схоластичною псевдонаукою, антигуманною феодальною мораллю, з мистецтвом і естетикою, які найбільше відповідали запитам верхівки феодально-абсолютистської держави. Проблема виховання, досягнення природи людини, власної історії, плекання "занедбаної" національної мови, укладання її граматик і словників для "просвіти народу" стає наріжним каменем філософських, соціально-політичних і культурно-естетичних поглядів просвітників, які об'єктивно ідейно готували революцію, хоча для цього не завжди існували передумови.

Актуальність нашого дослідження в тому, що "у філософській літературі XX ст. не вичухають дискусії щодо історичної ролі ідеї розуму, яку

Просвітництво піднесло до рангу суспільного ідеалу. Сучасна філософія здійснила переоцінку ідеї розуму і показала її обмеженість практично у всіх вимірах. Наука і техніка не тільки не розв'язують проблеми соціального буття людини, а й породжують нові (мирний і немирний атом), які за драматизмом перевершують колишні" [Причепій та ін. 2001, 117]. **Актуально** в умовах сучасної глобалізації є вивчення проблеми ролі національно-культурних спільнот у міжнаціональних відносинах "глобалізаційних процесів" європейської (і світової) історії, адже обличчя сучасної цивілізації до останнього часу визначала європейська культура, невичерпною скарбницею та неврирущим джерелом якої була античність.

Предметом нашого дослідження є формування історико-філологічного кредо в румунській культурі епохи Просвітництва (кінця XVIII-першої чверті XIX ст.) з типологічними паралелями в сусідніх (українській й угорській) культурах, **об'єктом** – історико-філологічні праці (хроніки, граматики, белетристика) румунських просвітників, переважно представників Трансільванської школи (Самуїл Міку, Георг Шінкай, Петру Майор, Йон Будай-Деляну та ін.); при цьому залучаються для зіставного аналізу (**мета** роботи) відповідні роботи українських просвітників ("Історія русів", "Енеїда" Івана Котляревського, "*Grammatica slavo-ruthena seu vetero-slavicae, et actu in montibus carpathicis parvo-russicae, seu dialecti vigentis linguae*" Михайла Лучкая та ін.) та угорських [Мегела 1988]. Ці тексти стали **матеріалом** дослідження, **наукова новизна** якого полягає в тому, що вперше в історії української філології проведено комплексне порівняльно-типологічне дослідження українського, румунського й угорського Просвітництва, що дозволило виділити універсальне (раціоналізм, народно-національна ідея, звернення до античності) й ідіоетнічне (культ латини в румунському просвітництві та його заперечення в угорському) в цьому історико-культурному процесі.

У XVIII ст. античність знову (як і в епоху Відродження та класицизму) стала необхідною для формування естетико-художньої програми, цілком звернутої до сучасності, вона давала новому варіанту класицизму зразки "справжнього мистецтва", що поєднувало велич і простоту, гармонію й оптимізм при загальному драматизмі дії, людяність і пафос громадянськості. Проте, у відповідності з новими установками й устремліннями, новий класицизм шукає собі "точку опори" вже не в мистецтві "золотого віку Октавіана Августа" (як це було з французьким класицизмом XVII ст.), а рішуче звертається до класичної Стародавньої Греції та республіканського Риму. "Слід також сказати, – відзначає Д.С.Наливайко, – що неокласицизм відмовився також від "французького посередництва", тобто посередництва "старого класицизму", у зверненні до античності, йому було притаманне прагнення підійти впритул до "справжньої античності", осягнути її дух і будову художнього мислення, відкинувши кодекс "законів" і "правил", у чому, до речі, вже себе виявляють і романтичні віяння.

Пробуджується також інтерес до вивчення справжніх пам'яток античної культури і мистецтва, виявляється те, що сучасні дослідники називають "археологічним класицизмом". Проте, підсумки цих "археологічних зацікавлень" були невтішними: те мистецтво, яке постало при розкопках Помпеї та Геркуланума, виявилось таким, що не відповідає ідеальному уявленню, на яких по суті засновувався неокласицистичний канон. Вінкельману й Дідро довелося негайно висувати тезу, згідно з якою фрески Помпеї і Геркуланума – мистецтво епохи занепаду Риму, лише слабкий відблиск архітворів Полігнота, Зевксиса й Апеллеса" [Наливайко 1981, 196]. Услід за Д.С. Наливайком можемо підсумувати, що західноєвропейські неокласицисти-"просвітники" XVIII ст. поділяли основне для "традиційного" "французького класицизму доби Людовіка XIV" положення про необхідність наслідування античних авторитетів як неодмінній умові художньої творчості. Проте саме наслідування античності розумілося вільніше і ширше, воно не пов'язувалося з суворими нормативними приписами, регламентацією й кодифікацією. У повній відповідності з запитами нової доби, в мистецтві "просвітницького класицизму" найвищою інстанцією стають "демократичні гуманістичні" ідеали "простоти" (згадаймо лише саму назву однієї з філософських повістей Вольтера "Простодушник", 1767 р.) й "природності", а їхнє втілення у зв'язку з величчю і гармонією просвітники шукають у класичній античності. А саме заглиблення в античність, як вдало підмітив Д.С. Наливайко, піднесення її сприяють і проникненню в глибинні прошарки народно-національної творчості власної країни, яка вже не протиставляється античності, але зближується з нею (саме на XVIII ст. припадає, зокрема, пік появи пародій і травестій "*Енеїди*" Вергілія в різних національних літературах: німецька травестія "*Енеїди*" Й.-Г. Шмідта (помер 1730 р.), яка не дочекалася видання і згоріла 1780 р. в Страсбурзі, "*Вергілієва 'Енеїда'*", або "*Пригоди благочестивого героя Енея*" австрійського поета А.Блюмауера (1784), "*Вергилиева 'Энеида'*", *вывороченная наизнанку*" російського поета М. Осипова (1791-1796), "*Окончание Вергилиевой 'Энейды'*", *вывороченной наизнанку*" О. Котельницького (1802-1808), "*Вергилиева 'Энеида'*", *на малороссийский язык переложенная*" славетного І.П. Котляревського, перші три частини якої побачили світ 1798 р., дещо пізніше між 1816 і 1826 рр. з'явилася і білоруська "*Энеида навыварат*"). Ще раз підкреслимо, що просвітники перетлумачують античну культуру, наголошують на її демократичних рисах, що було найтіснішим чином пов'язане з веденою ними боротьбою за суспільну перебудову й "третьостанову демократію" й водночас стало суттєвим фактором формування неокласицизму.

У першу чергу в епоху Просвітництва високого злету досягла **історіографія античної історії**, оскільки основні теоретичні положення просвітників значною мірою вироблялися на матеріалах античної історії. Майже всі представники європейського Просвітництва були авторами спеціаль-

них досліджень із проблем античної, передусім римської історії, так що діячі Просвітництва були не лише теоретиками-філософами енциклопедичного характеру, але водночас і дослідниками власне античної історії і культури. Найвидатнішими просвітниками, що збагатили просвітницьку класичну філологію (в її найширшому розумінні, в тісному зв'язку з історичною наукою, філософією, літературною теорією та критикою і т.д.) своїми дослідженнями, були Джамбатиста Віко в Італії, Шарль Монтеск'є, Вольтер та Дідро у Франції, Едуард Гіббон й Адам Діксон в Англії. Окремо слід виділити добу Просвітництва в Німеччині (Вінкельман, Лессінг, Гердер, Форстер), які, протиставляючи жалюгідну дійсність тогочасної роз'єднаної відсталого Німеччини античному світу, вбачали в ньому втілення власних ідеалів свободи, гармонії та гуманізму: ідеалізація античної історії і культури була своєрідним протестом проти феодальної реакції, деспотизму правителів і засилля попівщини.

Говорячи про Просвітництво, хотілося б зупинитися на питанні про латиномовні граматики національних мов, їхній вплив на становлення національних класичних філологій, історіографію національної історії в порівнянні з античною, з якої вона виводиться і т.п. Зробимо це на прикладі Румунії – відповідно і до зацікавлень автора, і до яскравості цього процесу, який мав і європейське відлуння. Ще раз нагадаємо аксіоматичне твердження, що протягом тривалого часу (V-XV ст. і навіть далі) латинська мова в усій Західній Європі вивчалася з дидактичною метою за найвідомішими давньоримськими граmaticами "*Ars minor*" і "*Ars maior*" Елія Доната та "*Institutiones grammaticae*" Прісціана. Ренесанс регламентував і кодифікував граматичну спадщину античності, яка вже в "ренесансному вбранні" поширилася і в країнах "греко-православного кола", зокрема, і в румунських землях – *Țara Românească* (Румунська країна, тобто Валахія), *Țara Moldovei* (Країна Молдова) (перебували в XVI-першій половині XIX ст. в політико-адміністративній залежності від Османської імперії) та *Principatul Transilvania* (Принципат Трансильванія), що з кінця XVII ст. був окупований австрійськими Габсбургами, ставши, як і Галичина згодом, складовою підневільною частиною "клаптикової" Австрійської монархії. Так, особливо популярною в Румунії стала праця Грегоріуса Мольнара "*Elementa grammaticae Latinae*" ("Елементи латинської граматики"), вперше опублікована 1556 р. у м. Клуж (нині Клуж-Напока) з подальшими численними перевиданнями XVII-початку XIX ст. Цікаво, що в **угорському просвітництві** (в тогочасній Угорщині як державні мови функціонували латинська і німецька) "боротьба за оновлення рідної (угорської) мови, виступи проти латини й німецької мови в тодішніх угорських умовах набували політичного забарвлення, ставали центральною проблемою політичної програми радикального руху. Боротьба за відродження угорської мови стала однією з найважливіших складових частин суспільного руху, спрямованого проти феодально-

абсолютистської реакції й іноземного гніту" [Мегела 1988, 58]. Хоча теж рух за оновлення національної угорської мови, боротьба з латиною й німецькою відбувалися в угорському варіанті Просвітництва появою праць... латинською мовою, в яких гаряче обстоювалася народно-національна ідея. 1770 р. Янош Шайнович опублікував латиною у Копенгагені працю "*Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*", що доводила фінно-угорське походження угорської мови, а Міклош Реваї – професор угорської мови та літератури Пештського університету – в латиномовній монографії "*Elaboratio Grammatica Hungarica*" (1803-1806) застосував для вивчення мовних явищ історичний метод. Згадаємо, що латинською мовою виступав проти латини як літературної мови в проторенесансній Італії і великий флорентієць Данте в трактаті "*De vulgari eloquentia*" ("Про народне красномовство").

Із середини XVIII ст. **культурні процеси в Придунайських князівствах і Трансільванії** стали розвиватися під прапором загальноєвропейських ідей Просвітництва, що, безпосередньо впливали з Ренесансу в поєднанні з сильною класицистичною течією, внаслідок чого естетико-філологічна доктрина епохи базувалася на двох основних положеннях – поверненні до очищеної від класицистичних нашарувань, але універсальної "автентичної античності" й водночас утвердженням народно-національної ідеї, яка в румунському варіанті Просвітництва стала домінантною і знайшла цілковите втілення в діяльності вчених "Трансільванської школи" (рум. *Școala Ardeleană*, остання чверть XVIII-перша третина XIX ст.) – Самуїла Міку (1745-1806), Георгі Шінкея (1754-1816), Петру Майора (1761-1821), Іоана Мольнара-Піуаріу (1749-1815), Раду Темпя (1768-1824), Пауля Йорговича (1764-1808), Йона Будай-Деляну (1761-1820), Константина Дяконовича-Логи (1770-1850) та ін. Філософська концепція книжників-"трансільванців" мала яскраво виражений національно-патріотичний характер з акцентуацією на старожитності румунського етносу, який із початку нашої ери безперервно проживав на підкореній римським імператором Траяном у 101-106 рр. території сучасної Трансільванії ("*румуни – нащадки римлян у провінції Дакія*") та на латинському характері їхньої мови ("*румунська мова – поспована латина*"), яку необхідно всіляко культивувати, "рероманізувати", звертаючись до класичної латинської ("материнської") мови, символізуючої єдність румунів зі своїми "братами" – західними романцями й сприяючої національному визволенню румунського народу – хоча найчисельнішого й найдревнішого на теренах Дакії, та позбавленого у XVIII ст. на своїй рідній землі соціально-політичних прав. Модерні дослідники іноді картують їх за надмірну апологетику старовини, однак згадаємо твердження Д.С.Наливайка про єднання в Просвітництві народно-національного з античним – ґрунтовніше вивчення Стародавньої Греції відкрило Трою і фольклор "догомерівської епохи", що й спричинило захоплення Гердером і романтиками на-

родною творчістю; зацікавлення "Енеїдою" Вергілія зумовило створення різних національних "травестій" на античні мотиви, і в цьому контексті варто назвати (крім уже згадуваних), що, правда з певною умовністю, "*Циганіаду*" Й. Будай-Деляну. Просвітницьким принципом у тогочасній румунській класичній філології була й ідея "плекання мови", що безперечно розвивається разом із розвитком людини – носія цієї мови від первісного природного вигуку (за Ж.-Ж. Руссо) чи рефлексійного "слова-душі" (Й.-Г. Гердер) до граматично впорядкованої мови, проте "понівеченої цивілізацією". Народно-національне кредо книжників Трансільванської школи зумовлювалося як політичними обставинами, так і тогочасною європейською філософською думкою, з якою вони були добре обізнані, навчаючись у престижних на той час європейських установах, зокрема, в колегіях "*Pazmanian*" та "*Святої Барбари*" у Відні й "*De Propaganda Fide*" в Римі (на початку ХХ ст. тут навчатиметься й видатний український "молодомузівець" Петро Карманський, перекладач у співавторстві з Максимом Рильським "Пекла" з "Божественної Комедії" Данте). Це стало можливим завдяки укладеній 5 вересня 1700 р. в місті Алба-Юлія унії, що широко відкрило двері авторитетних католицьких вищих шкіл перед румунами-уніатами. Імпульс цієї події чітко простежується на біографічному тлі авторів першої друкованої граматики румунської мови (латинською мовою) – "*Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*" ("*Основи дако-романської або валаської мови*", Відень, 1780) – Самуїла Міку (Samuil Micu) та Георгі Шінкаї (Gheorghe Șincai) (останній зі своїми уточненнями перевидав працю в Буді 1805р.) [Micu, Șincai 1980]. У 1766-1772 рр. С.Міку навчався в колегії "*Pazmanian*", де студіював курси просвітницького спрямування (філософію, принципи державної політики, механіку) й німецьку мову. Г.Шінкаї протягом 1774-1779 рр. учився в римській колегії "*De Propaganda Fide*", де ретельно опрацьовував давні джерела, вилучаючи звідти свідчення стосовно румунської історії, що згодом увійшли до його відомої багатотомної праці "*Hronica românilor*" ("*Хроніка румунів*"), логічно обґрунтовуючої дако-румунський континуїтет (*continuitate*) у Трансільванії (тут можна провести типологічні паралелі з вітчизняною "*Історією русів*" невідомого автора, що теж була створена в той самий історичний період – кінець ХVІІІ-початок ХІХ ст.)

Інші латиномовні граматики румунської мови – Йона Будай-Деляну "*Fundamenta grammatices linguae romanicae seu ita dictae valachicae usui tam domesticorum quam extraneorum accommodata*" ("*Основи граматики романської мови або так званої валаської, приладженої для вжитку як автохтонів, так і чужинців*"; орієнтовно 1812 р.) та створена десь після 1815 р. румуномовна граматика – "*Temeiurile gramaticii românești*" ("*Основи румунської граматики*"; обидві праці написано у Львові), Іоана Алексі "*Grammatica Daco-Romana sive valachica latinitate donata, aucta, ac in hunc ordinem redacta*" ("*Дако-романська або валаська граматика*", 1826),

Августа Требоніу Лавріана "*Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae Romanae in utraque Dacia vigentis vulgo Vallachicae*" ("Критичний огляд походження, творення і форм романської мови в обох Дакіях молодого валаського народу", 1840), основоположника "латинізаторської течії" в румунській філології – при всіх своїх перебільшеннях відіграли помітну роль у формуванні наукового погляду на румунську мову як романську, її "латинське" походження і необхідність заміни кирилиці латиницею, а також представили румунську мову для наукових європейських шкіл. Вони стимулювали зацікавлення історичним минулим румунського народу, історією земель нижнього Придунав'я в період римського володарювання та в епоху "великого переселення народів" у зв'язку з етногенезом румунів та еволюцією з народної латини румунської мови.

Загалом же можна **підсумувати**, що в Україні, Румунії та в інших країнах Південно-Східної і частково Центральної Європи ідеї Просвітництва функціонували в умовах ідеологічної кризи феодального суспільства, яке ще зберігало міцні позиції, й національного гноблення. Через те Просвітництво не мало належного соціального ґрунту для свого розвитку й міцного зв'язку з найрадикальнішими проявами цього руху, а на перше місце вийшли науково-просвітницький та етико-гуманістичний напрями, тісно пов'язані з ідеєю національно-культурного відродження, особливою увагою до національної історії, акцентуацією її старожитності.

The present article deals with the problem of reception of principle theoretical humanitarian ideas of the Ancient World in the Age of Enlightenment. In particular it goes about the formation of historiography of the Ancient World which influenced some theoretical views of the scientists of Enlightenment (Vico, Volter, Didro, Gibbon, Dickson, Winckelman, Lessing, Herder, etc.). The special accent is made on the reception of the Ancient World heritage by Romanian Enlightenment in the frames of which lots of attention is paid to the problem of Latin origin of Romanians and Romanian language.

Key words: Enlightenment, Latin, the Romanian language, historiography of the Ancient World, Grammar of the Romanian language in Latin.

1. Мегела Иван. Венгерская культура // Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения. – М.: Наука, 1988. – С. 54–82. 2. Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили. – К.: Мистецтво, 1981. – 287 с. 3. Причепий Є.М., Черний А.М., Геоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія. – К.: Академія, 2001. – 576 с. 4. Micu Samuil, Șincai Gheorghe. Elementa linguae daco-romanae sive valachicae // Studiu introductiv, traducerea textelor și note de Mircea Zdrengea. – Cluj-Napoca: Ed. Dacia, 1980. – 246 p.

ТЕОНІМИ ЯК ТАКСОНОМІЧНІ ОДИНИЦІ САКРАЛЬНОГО ОНОМАСТИКОНУ

Михайлова Олена Григорівна

кандидат філологічних наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню міфотеонімів як ономастичної універсалії в історичному та термінологічному аспектах. Теоніми належать до проміжних одиниць у таксономічній номенклатурі та формуються під впливом фактору часу.

Ключові слова: історична лексикологія, міфотеонім, таксономічна номенклатура, антична міфологія.

Ономастичний матеріал є бажаним об'єктом дослідження сучасних лінгвістів, оскільки знаходиться на самому "вістрі стріли" "антропоцентричної" еволюції" [Топоров 1993, 10]. Більшість робіт з ономастики присвячена історико-культурному аспекту вивчення топонімів і антропонімів [Нерознак 1977, 1995; Толстой 1989; Карабан 1993 та ін.] та оминає особливу підсистему ономастичної лексики, яку традиційно називають "теонімами". Метою нашої наукової розвідки є визначення номенклатурного рангу цього класу лексичних одиниць та обґрунтування їх особливого лінгвістичного статусу.

Сучасні термінологічні системи побудовані за універсальним принципом родо-видових відносин: **таксони** (від грец. τάξις "розряд, клас") нижчого рангу послідовно об'єднуються в таксони вищого рангу, які презентують сукупність нижчих таксономічних одиниць. Подібна таксономічна ієрархія існує, наприклад, у біологічній номенклатурі, де кожен окремий вид належить до певного роду, рід як сукупність видів – до родини і т.д. Видатний український учений-мовознавець А.О. Білецький у монографії "Лексикологія та теорія мовознавства (ономастика)" розробив оригінальну систематику словникового складу мов "за зразком систематики тваринного та рослинного світу" та розподілив лексичний склад мови на окремі класи, відповідно до процесів генералізації (*conversio in genera*) та спеціалізації (*conversio in species*) [Білецький 1972, 10; 168]. За концепцією А.О. Білецького, лексичний склад мови утворюють одиниці двох основних класів: класу **генонімів** (від грец. γένος "рід, назва роду" та ὄνομα "ім'я") і класу **ейдонімів** (від грец. εἶδος "вид, у класифікаційному розумінні"). Виділені класи є таксономічними одиницями вищого рангу, а отже, згідно з біологічною номенклатурою, складаються з одиниць нижчого рангу: порядків, підпорядків та підрозділів [Білецький 1972, 168, схема 1]. Геноніми, або загальні назви (імена), та ейдоніми, або власні назви (імена), є протилежними за своїми функціями: перші ідентифіку-

ють "класи об'єктів (понять, ідей, концептів, лінгвістичних квантів дійсності)", другі ідентифікують "дискретні об'єкти (конституенти)" [Белецкий 1972, 167]. На жаль, ані номенклатурний принцип класифікації лексичного складу, ані запропоновані у монографії терміни не набули широкого вжитку та залишилися "авторськими індивідуальними" [Подольская 1988, 16].

На наш погляд, настав час зробити спробу повернутися до універсального класифікаційного принципу та поновити "призабуті" сучасними лінгвістами терміни, враховуючи їх наукову коректність, логічну виваженість та лаконічність. Для порівняння пригадаємо більш поширені варіанти з аналогічним значенням: власні та загальні назви, пропріальна та апеллятивна лексика та ін. Теоніми (від грец. θεός "бог" та ὄνομα "ім'я") – власні імена та класифікаційні назви богів, божеств та напівбогів-героїв. Залежно від об'єкта називання та джерела походження (міфи, релігійні вчення), теоніми розподіляються на міфологічні (міфоніми, або міфотеоніми), біблійні та ін. Об'єктом нашого дослідження ми обрали античні міфотеоніми, які, залежно від функції генералізації або ідентифікації, можемо класифікувати як: **генотеоніми**, або апеллятивні теоніми, наприклад: дріада, наяда, фурія, лари, пенати; та **ейдотеоніми**, або пропріальні теоніми, наприклад: Зевс, Юпітер; Афіна, Мінерва; Геракл, Геркулес та ін.

Обидва види теонімів формують окремий підклас (subclassis), який, ми вважаємо, займає проміжну позицію між класом генонімів та ейдонімів. У процесі функціонування теоніми легко змінюють свій лінгвістичний статус, про що свідчать приклади переходу генотеонімів у розряд ейдотеонімів та навпаки, порівняйте: лат. fortuna (pl. fortunae) "щаслива доля, майно" та персоніфікований варіант Fortuna (singularia tantum) "богиня щасливої долі"; лат. Hercules "герой, римський відповідник Геракла" та "геркулес(и)" – у сучасному значенні "силач" [Отин 2006, 127]. Залежно від об'єктів номінації, у класифікації А.О. Білецького клас ейдонімів розподіляється на два підкласи: **антропоніми** (імена людей, від грец. ἄνθρωπος "людина") та **монадоніми** (назви окремих об'єктів, фактів, явищ, від грец. μονάς "оди́ниця, монада"). Як бачимо, поняття "теонім" виходить за межі як першого, так і другого підкласу: теоніми є іменами "надприродних" істот, тому не належать до антропонімів, вони не називають реально існуючі об'єкти, факти або явища, тому не можуть бути кваліфіковані як монадоніми. "Словник російської ономастичної термінології", також підкреслює особливий статус цієї лексичної категорії та визначає теоніми як "власні імена божеств будь-якого пантеону", але виділяє їх в "особливу категорію власних імен" [Подольская 1988, 90; 16]. Теоніми разом із міфонемами належать "до міфолого-релігійної сфери людської діяльності", окремо представлені: ідеологічна сфера – ідеоніми, прагматична сфера – прагматоніми.

Складність у визначенні номенклатурного статусу теонімів обумовлена не стільки мовними, скільки позамовними чинниками її формування, на-

самперед, фактором часу. З діахронічної точки зору міфотеонім розпочинає функціонувати у мові (для античних теонімів – у давньогрецькій або латинській), коли міфи сприймаються людиною як частина реального світу, тобто у "міфологічний" період. Початково між іменем та його божественним носієм (прототипом) існує повна тотожність, а саме: імена богів – це їхні "відлуння", мовні "втілення", до яких людина мала ставитись як до самого бога, тобто побоюватись і вшановувати [Гурко 2006, 63]. Можемо припустити, що у міфологічний період всі імена богів були більшою або меншою мірою вмотивованими. На думку відомої дослідниці російської міфологічної лексики О.А. Черепанової, в основу найменування міфологічних персонажів покладений "мисленєвий конструкт", не доступний для сенсорного сприйняття [Черепанова 1983, 57]. Ім'я бога підтримувало зв'язок між світом сакральним і реальним, тому зберігало інформацію про зовнішні характеристики його носія, місце божества в міфологічній ієрархії, його божественні функції. Так, за лексико-граматичною структурою імені можна було визначити приналежність його прототипу до категорії нижчих або вищих божеств. Як відомо, представниками нижчої міфології були більш давні, за походженням, анонімні божества (духи, демони), які символізували насамперед сили природи, предметне середовище та не мали власних імен, наприклад, грецькі німфи (грец. νύμφη "наречена, дів"): дріади – деревні німфи, від грец. δρῖς, δρυῖς "дуб, дерево"; наяди – водяні німфи, від грец. ναῖω "текти, бути повноводним"; римські нуміна (лат. numen, inis "божество, дух"): пенати – боги-охоронці дому, держави, продовольчих запасів, від лат. penus "внутрішня частина будинку, храму". Прозора етимологія (апелятивна основа) подібних теонімічних назв була пов'язана з головною функцією, яку виконували божества – бути спеціалізованими "протекторами", захисниками об'єктів живої природи, навколишнього середовища або помешкання людини. З лінгвістичної точки зору назви архаїчних представників нижчої міфології є генотеонімами, які виконують у мові функцію генералізації.

Представники вищої міфології – це переважно боги класичного періоду, образи яких сформувалися в результаті процесу "антропоморфізації предметного середовища та природного простору" [Матвєєва 2005, 118], а також антропоморфізації самих божеств. До вищої міфології належали боги-олімпійці та їх більш пізні римські відповідники, а також "індивідуалізовані" нижчі божества, які, завдяки трансформації зорового образу та божественних функцій, отримали нову мотивацію та особисті власні імена. Саме наявність у мовному еквіваленті божества ейдотеоніма треба вважати формальною ознакою його приналежності до вищої міфології. Наприклад, у римській міфології, крім пенатів, існувала сукупність нижчих божеств із схожими функціями, яких називали лари (лат. lar, laris "дух-охоронець", частіше у множині – lares). У класичний період із сукупності ларів виділилось жіноче персоніфіковане божество Лара (лат. Lara,

ає "мати ларів"), яке належало до вищої міфології. Можемо припустити, що процес антропоморфізації божеств стимулював появу нових ейдотеонімів та комбінаторних назв – сполучень генотеонімів та ейдотеонімів, наприклад, в античній міфології: німфа Каліпсо, німфа Майя, Юпітер-охоронець та ін. Подібна внутрішня динаміка була притаманна системі античних теонімів у міфологічний період їх формування.

З діахронічної точки зору теоніми є багатовимірною категорією, яка по-різному співвідноситься з поняттями "внутрішнього" та "зовнішнього" часу. "Внутрішній" час формування цієї категорії не обмежується лише міфологічним періодом, оскільки й сьогодні античні міфотеоніми є належністю більшості європейських мов. З класичного мовного джерела (насамперед латинська мова) греко-латинські божественні назви безпосередньо або опосередковано потрапили до лексичного складу найбільш поширених сучасних мов. Цей другий період функціонування теонімів ми можемо визначити як постміфологічний. Зрозуміло, що у новому мовному середовищі теоніми втратили свій попередній лінгвістичний статус через руйнування системних зв'язків та відсутність божественної мотивації. Запозичені міфотеоніми як одиниці, марковані часом, спочатку поповнюють інтернаціональний фонд історичної лексики, а потім або адаптуються граматично та семантично до нових умов функціонування, або зникають у вигляді архаїзмів. Найчастіше міфотеоніми отримують метафоричну мотивацію, орієнтовану не на міфічний "мисленевий" об'єкт, а на реально існуючий. Таким чином, у сучасних мовах відбувається метафорична "теоморфізація" (за аналогією з терміном антропоморфізація) – найменування іменами (назвами) богів людей, предметів, явищ та ін. Спробуємо, скориставшись класифікацією ейдонімів А.О. Білецького, визначити можливі напрямки "теоморфічних" процесів, які трансформують міфологічну семантику запозичених античних теонімів. Так, ейдотеоніми можуть поповнювати наступні порядки підкласів антропонімів та монадонімів: 1) "ідіоніми (особисті імена людей)", 2) "космоніми (назви космічних об'єктів)", 3) "топоніми (назви земних об'єктів)", 4) "ергоніми (назви творів)" [Белецкий 1972, 168, схема 1]. Проілюструємо кожен із запропонованих варіантів. Приклад переходу ейдотеонімів у ідіоніми можемо знайти в романі В. Войновича "Життя та надзвичайні пригоди солдата Івана Чонкіна", де серед звичних антропонімів зустрічаються ейдотеоніми: Афродіта – дружина сільського вчителя Кузьми Гладішева, яку так називав чоловік і інші мешканці села, та Геркулес – новонароджений син Афродіти [Войнович 2002, 53; 90]. Сучасна астрономічна термінологія зберігає чимало космонімів (назв зірок, планет, комет), які, за походженням, є ейдотеонімами, наприклад: Венера, Марс, Юпітер, Ерот та ін. Типовим прикладом використання ейдотеоніма в якості топоніма є назва міста Афін (від грец. Ἀθῆναι "Афіна") [Белецкий 1972, 56]. Деякі з античних теонімів трансформувалися в ергоніми і відомі зараз як

назви літературних творів, наприклад, романи: російських письменників Генрі Лайона Олді (спільний псевдонім двох російських прозаїків) "Одіссей, син Лаерта", Б. Акуніна "Смерть Ахіллеса", американських авторів Джона Апдайка "Кентавр" та Джона Барта "Химера" та ін. Наведені приклади демонструють перехід ейдотеонімів в інші види ейдонімів, залежно від об'єкта найменування.

Для постміфологічного періоду характерна заміна сакрального об'єкта на "профаний", яка інколи викликає перехід ейдотеонімів у клас генонімів, наприклад: від імені міфічного велетня Атласа (греч. Ἀτλας), який утримував на своїх плечах небесну сферу, походить генонім: "атлас – збірка географічних мап" [Фасмер, 1964, т. 1, 96]; від імені римського бога-громовержця Юпітера (лат. Juppiter) походить назва: "юпітер – освітлювальний прилад" та ін. Подібне явище досить поширене у сучасній науковій номенклатурі, яка використовує теоніми як основу для формування нових термінів, наприклад, серед об'єктів, які вивчає сучасна астрономія існують астротопоніми – "власні назви будь-якого об'єкта рельєфу на будь-якій планеті", похідні від ейдотеонімів: венусонім (лат. Venus, eris), марсіонім (лат. Mars, Martis), меркуріонім (лат. Mercurius, i) та ін. [Подольская 1988, 41].

Можливий також протилежний процес переходу генотеонімів в ейдоніми, наприклад, класифікаційна назва муза: "одна з дев'яти богинь-покровительок мистецтва" може вживатися як жіночий ідіонім Муза; генотеоніми: німфа, наяда, дріада у якості алюзивних імен досить часто перетворюються на урбаноніми (лат. urbanus "міський") і прикрашають вивіски ресторанів, кафе або розважальних закладів, наприклад, у місті Києві: ресторан та казино "Наяда", салон краси "Німфа", туристична агенція "Дріада" та ін.

Проаналізовані приклади дозволяють нам зробити висновок про особливий мовний статус підкласу теонімів, який займає проміжну позицію між класами генонімів та ейдонімів. Перехід з класу ейдонімів у клас генонімів та навпаки найчастіше відбувається через зміну основної функції теоніма (генералізації або спеціалізації) у постміфологічний період.

The article deals with the research of mythotheonyms as onomastic universal in historic and terminological aspects. The theonyms are intermediate units of taxonomic nomenclature which are determined by time factor.

Key words: historical lexicology, onomastic vocabulary, ancient mythology, mythotheonyms.

1. Белецкий А.А. Лексикология и теория языкознания (ономастика). – К.: Киев. гос. ун-т, 1972. – 209 с. 2. Войнович В.Н. Жизнь и необычайные приключения солдата Ивана Чонкина. – М.: ЭКСМО, 2002. – 543 с. 3. Гурко Е. Божественная ономастология: именование Бога в имяславии, символизме и деконструкции. – Мн.: Экономпресс, 2006. – 445 с. 4. Карабан В.И. Антропонимика как элемент культуры (к проблеме этнической принадлежности причерноморских готов) // Язык и культура: Тез. докл. II Междунар. конф. – Ч. 1. – К., 1993. – С.78–79.

5. *Матвеева Л.Л.* Культурология. Курс лекций. – К.: Либидь, 2005. – 511 с. 6. Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах. – Т.1. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 671 с. 7. *Нерознак В.П.* Принципы исследования палеобалканской ономастики // Историческая ономастика. – М.: Наука, 1977. – С.27–48. 8. *Нерознак В.П.* Ономастика как составная часть лингвокультурологии // Ономастика Поволжья: Мат-лы VII конф. поволжских ономатологов. – Волгоград, 1995. – С. 4–6. 9. *Отин Е.С.* Словарь коннотативных собственных имен. – М. – Донецк, 2006. – 436 с. 10. *Подольская Н.В.* Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 192 с. 11. *Толстой Н.И.* Мифология имени собственного // Исторические названия – памятники культуры: Тез.докл. Всесоюз. науч.-практ. конф. – М., 1989. – С. 84–85. 12. *Топоров В.Н.* Имя как фактор культуры // Исторические названия – памятники культуры: Тез.докл. Всесоюз. науч.-практ.конф. – М., 1989. – С. 125–129. 13. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – Т.1. – М.: Прогресс, 1964. – 562 с. 14. *Черепанова О.А.* Мифологическая лексика русского Севера. – Л.: изд-во ЛГУ, 1983. – 169 с.

КОНЦЕПТ ХИТРИСТЬ І ЙОГО ТЕЗАУРУСНІ ЗВ'ЯЗКИ (на матеріалі паремій української, російської, англійської та італійської мов)

Письменна Юлія Олександрівна
асистент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена контрастивному вивченню концепту "хитрість" на матеріалі паремій української, російської, англійської та італійської мов. Досліджуються універсальні та національно-специфічні семантичні складові концепту, його тезаурусні зв'язки, роль і місце в концептосфері етнічної культури. На підставі мовних фактів формулюються висновки щодо етнічної специфіки світобачення та морально-ціннісних орієнтирів соціокультурних спільнот.

Ключові слова: когнітивна семантика, концепт, тезаурусний рівень мовної особистості.

Сучасні методологічні засади дослідження лексичної семантики, що сформувалися в межах когнітивної лінгвістики (ширше – антрополінгвістики, сфокусованої на когнітивних і культурологічних вимірах мовних явищ у нерозривному зв'язку із суб'єктом пізнання), орієнтовані на вивчення мовного значення як психічного феномену. У межах лінгвістичної когнітології значення розглядається як ментальна структура, включена в моделі знання і думки і позначена національно-культурною специфікою мовної свідомості етнічної особистості – представника певної соціокультурної спільноти [Див. Болдырев 2004; Голубовська 2004; Рахілина 1999 та ін.].

Згідно вже традиційної класифікації академіка Ю.М. Караулова мовна особистість має стратифікаційну будову, і в її структурі виділяються три рівні: вербально-семантичний, тезаурусний, мотиваційний. Тезаурусний рівень організації мовної особистості може бути названий лінгвокогнітивним, адже на ньому реалізується не семантика слів і виразів, а знання людини [Караулов 1987, 171–172]. Дослідження когнітивного рівня мовної особистості, що містить національно-мовну картину світу носія певної лінгвокультури, виявлення етноспецифічних маркерів мовної ментальності на тлі універсального логіко-поняттєвого мисленнєвого каркасу людства складає актуальну проблематику сучасних лінгвістичних студій, зокрема, присвячених питанням лексичної семантики. Вивчення лексичного значення не може обмежуватися виключно вербально-семантичним рівнем, адже "...значення слів у системі мови співвіднесені з певним когнітивним контекстом – когнітивними структурами, або блоками знань, які стоять за цими значеннями і забезпечують їх розуміння. Визнання визначальної ролі когнітивного контексту в процесах формування і розуміння мовних значень і пояснює необхідність залучен-

ня до мовного аналізу як мовних, так і немовних (енциклопедичних) знань" [Болдырев 2004, 24–26].

Відповідно до тлумачення значення як ідеальної синкретичної структури, слушним видається розгляд концепту як ментального утворення, що цілісно репрезентує предмет чи явище в усіх його численних зв'язках з іншими предметами і явищами в свідомості людини [Голубовська 2004, 90]. Концепти характеризуються неоднаковим співвідношенням універсальних та етноспецифічних компонентів у їх складі. Так за класифікацією М.Ф. Алефіренко, розрізняються концепти-універсалії і концепти-унікалії, які, власне, і відображають різноманітність світоглядів і світорозумінь, представлених різними етнокультурними спільнотами [Алефіренко 2004, 70].

Отже, метою цієї статті є контрастивне вивчення концепту "хитрість", що належить до базових понять морально-етичної сфери етнічних спільнот, визначення його універсальних та національно-специфічних рис в кожній з досліджуваних лінгвокультур, що, в свою чергу, дозволить зробити висновки щодо ціннісних орієнтирів різномовних етносів. Актуальним видається вивчення способів мовної реалізації концепту, його асоціативних зв'язків, опозитивних понять, що визначають місце "хитрості" в концептосфері національної культури і демонструють принципи організації мовного матеріалу на тезаурусному рівні етномовної особистості.

Пейоративне осмислення хитрості є одним із наріжних каменів морально-етичної сфери етносів. Хитрість виникла одночасно зі злом, вона, власне, є втіленням зла: субстантивований прикметник "лукавий" вживається як ім'я диявола в українській і російській мові; італ. *malizia* (від лат. *malitia* < *malus* – "поганий") узагальнює у своїй семантиці "хитрість", "підступність", "злий намір". Етичні уявлення етносів, значною мірою зумовлені релігійними віруваннями, відбито в таких пареміях: укр. *Хитрого од лукавого не відрізниш; Сухий хорт, а хитрий, як чорт; Де простота, там і доброта, а де хитрощі – чортам радощі* [ПП, 378]; рос. *Будешь лукавить, так чёрт задавит; Где просто, там ангелов со сто, а где хитро, там ни одного; Правдивому мужу лукавство ни по нужу* [ПРН, I, 150]; італ. *Quando i furbi vanno in processione il diavolo porta la croce* – "На чолі процесії хитрунів диявол несе хрест"; *La malizia prende in giro la giustizia* – "Хитрість сміється над справедливістю"; *Dove non c'è malizia, non c'è peccato* – "Де немає хитрості, немає і гріха"; *La malizia fa il pescato* – "Хитрість грішить" [DPI, 643].

З іншого боку, в усіх досліджуваних мовах констатується обмеженість "хитрого розуму", недовідчність успіху, що досягається нечесним шляхом: укр. *І хитрого лиса можна зловити; Хитрощами недовго проживеш; Не прикидайся вівцею – вовк з'їсть; Не рий яму другому, бо сам вскочиш* [ПП, 379–380]; рос. *На двоих господ недолго послужишься; Тот к добру не управит, кто в делах лукавит; Хитра, мудра казанс-*

кая, а хитрей её астраханская; Не копай другому ямы: сам в неё ввалишься [ПРН, I, 153]; *ital. I furbi s'acchiappano coi furbi* – "Хитруни ловляться хитрунами"; *Anche i piu furbi ci cascano una volta* – "Навіть найбілші хитруни інколи хиблять"; *La malizia beve il suo veleno* – "Хитрість (підступність) п'є власну отруту" [DPI, 643]. Англ.: *Too much cunning undoes* – "Надмірна хитрість шкодить"; *Though the fox run, the chicken has wings* – "Хоча лис бігає, курча має крила"; *The fox knows much, but more he that catches him* – "Лис знає багато, але ще більше знає той, хто упіймав його"; *To a crafty man, a crafty and a half* – "На хитруна знайдеться півтора хитруна"; *At length the fox is brought to the furrier* – "Колись лисиця потрапить у руки до мисливця" [PDP, 33].

У українській та російській лінгвокультурі хитрість у її негативно маркованих іпостасях репрезентована улесливістю, лицемірством, брехливістю, підступністю: укр. *Тихий та божий, а чорта з язика не спускає; Щебече, як соловей, а кусає, як гадюка; В очі любить, а за очі губить; Не той собака кусає, що гавкає, а той, що мовчить та хвостом крутить; Не говів, та проскурку з'їв; Не так страшно п'яти вовків, як улесливого лиходія; На словах милості просить, а за халявою ніж носить* [ПП, 378–379]. Рос.: *Лихва да лесть дьяволу в честь; Лестью и душу вынимают; Хлеба не ест, вина в рот не берёт, а завсегда сыт и пьян живёт; Уху сладко, глазам падко, а съешь – гадко; Не укусил, так напавил; Одному богу молится, а другому кланяется; Речи, как мёд, а дела, как полынь; Глядит лисой, а пахнет волком* [ПРН, I, 151–152]. Як бачимо, східнослов'янські культури дуже чутливо реагують на будь-які прояви лицемірства у ставленні і категорично їх засуджують, використовуючи експресивно-оцінні мовні засоби, зокрема зооморфні метафори – лис, собака, вовк, гадюка, а також сенсирілію "солодкий" (та "мёд" як її еталонне втілення) у вторинному негативно-маркованому метафоричному значенні. На нашу думку, наведені українські паремії, зокрема, є засобом мовної реалізації концепту "щирість" як опозитивного до "хитрості" етномаркованого поняття, що посідає одне з ключових місць у тезаурусі культури українського етносу (семантичний аналіз концепту "щирість" на тлі його перекладних відповідників див.: [Письменна 2005]). Слабка представленість "щирості" в афоризмах не суперечить її "концептуальному" статусу в українській лінгвокультурі, адже "питання про те, чи вербалізовані когнітивні структури значення в системі мови окремими словами чи ні, в принципі не є суттєвим (важливим є сам факт вербалізації чи іншої актуалізації даних когнітивних структур)" [Болдырев 2004, 26]. Імплицитне функціонування "щирості" в українському пареміологічному фонді, входження семантичних компонентів даного концепту до численних афоризмів, що засуджують хитрість, і є прикладом такої актуалізації.

У національно-мовних картинах світу хитрість здобуває неоднозначне тлумачення та неоднорідну аксіологічну маркованість. У ряді паремій

хитрість розглядається як особливий "різновид" прагматично-орієнтованого розуму, що допомагає людині вирішувати життєві завдання. Хитрість у такому тлумаченні перебуває у відношеннях "додаткової дистрибуції" з мудрістю, спритністю, життєвим досвідом і отримує досить позитивну оцінку в колективній етнічній свідомості: укр. *Мужик хитріший від чорта; він і мертвий із петлі вивернеться; Де не можна перескочити, то треба перелізти; Стара лисиця від собак захиститься; Старого лиса не виведеш з ліса; І кози ситі, і сіно ціле; Хитра молодиця і без міри змеле* [ПП, 378–381]; рос. *На барскую мудрость мужицкая хитрость; Богу молись, а чёрта не гневи; Умей угодить и на угодного, и на неугодного; Худа увёртка, а без неё нельзя; Нельзя перескочить, так можно подлезть; Ласковое теля двух маток сосёт; И волки сыты, и овцы целы; Смалчивай, невестка, сарафан куплю* [ПРН, I, 151–154]. Англ. *Cunning surpasses strength* – "Хитрість переважає над силою"; *Wiles help weak folk* – "Хитрощі допомагають слабким людям"; *If the lion's skin cannot, the fox's shall* – "Там, де не зможе лев, зможе лис" [PDP, 32]; італ. *Il furbo sa prendere due piccioni con una fava* – "Хитрун вміє однією кулею вбити двох голубів"; *Lo scaltro con un dono si fa due amici* – "Хитрун одним подарунком знаходить двох друзів"; *L'avveduto con una figliola si fa due generi* – "Хитрун з однією дочкою знаходить двох зятів"; *Chi non ha malizia non vada al mercato* – "Хто не знає хитрості, нехай не ходить на ринок"; *Ogni bottega ha la sua malizia* – "У кожної майстерні є свої хитрощі" [DPI, 643].

Слід відзначити, що в українському і особливо в російському афористичному фонді застосування хитрості все ж таки сприймається як вимушена міра та осмислюється як компроміс із совістю. Зокрема, конотативний потенціал лексем *подлезть, смалчивать, угождать, уворачиваться*, що вживаються для опису "мудрої хитрості", є вочевидь негативно маркованим і несумісним із *відвертістю* та *сердечністю* як соціокультурними нормами поведінки даного мовного ареалу. Для західноєвропейського мовно-культурного простору характерними вимогами щодо поведінки є здатність "...управляти собою, своїми пристрастями, своїм майном, своїм часом, що поєднується із намаганням певним чином контролювати і своє оточення, наприклад, обертати дружбу собі на користь, вміти навіть із спілкування з поганими людьми здобути якусь вигоду" [Осовская 1987, 390]. Звідси широке використання "маніпулятивності" у спілкуванні [Кузьменкова 2005, 7], що зумовлює позитивну аксіологію "хитрості".

Яскравим прикладом тому слугує почати поблажливе ставлення до хитрості в італійській культурі: *furbo* – "хитрун" – це спритний розумник без забобонів, наділений фантазією, що сприймає реальність діалектично і грає на цьому, знаходячи в дурнях свого ідеального партнера [DPI, 471]: *Dopo aver fatto i furbi il Signore devette fare gli sciocchi* – "Після того, як Бог створив хитрунів, він мусив створити і дурнів"; *Per fare i furbi ci vogliono i minchioni* – "Щоб бути хитрунами, потрібні дурники"; *Senza tonti*

i furbi moriranno di fame – "Без дурнів хитруни померли б з голоду"; *Per ogni volpe in giro c'è sempre un pollo a tiro* – "Для кожної лисиці в місцині є курка на обід" (*pollo* – "курка"; у вторинних метафоричних значеннях "дурень, тухтий"); *Dovunque giri gli occhi per un furbo cento sciocchi* – "Куди не кинь оком, на одного хитруна сто дурнів"; *Tutte le mattine s'alzano un furbo e un bischero: se s'incontrano, affare e fatto* – "Кожного ранку встають хитрун і дурень: якщо зустрінуться – справу зроблено" (вживається серед комерсантів) [DPI, 471–472].

Звернімо увагу на яскраво позначені національною специфікою паремії, що презентують практичне уявлення про "розум" і "дурість" в італійському мовно-культурному ареалі: *Saggio è colui che impara a spese altrui* – "Розумний той, хто вчиться за чужий рахунок"; *Savio è colui che leva dal buco la serpe con la mano altrui* – "Розумний той, хто дістає змію з дірки чужою рукою"; *Bisogna far sciocco per non pagare il sale* – "Якщо хочеш спокійно жити, видавай себе за дурня"; *Fare lo scemo per non pagare dazio* – "Прикинутись дурником, щоб не платити податок"; *Il savio sa essere pazzo al momento giusto* – "Розумний вміє бути дурнем у потрібний момент"; *Non è sempre savio chi talvolta non è pazzo* – "Не зовсім розумний той, хто іноді не вміє бути дурнем"; *Fare il matto spesso conviene* – "Часто потрібно бути дурнем"; *Coi pazzi convien pazzeggiare* – "Із дурнями слід придурюватися" [DPI, 856]. З позицій, наприклад, українських світоглядних засад, у наведених афоризмах вочевидь ідеться не про розум чи дурість, а саме про хитрість, що, за своїми онтологічними характеристиками, легко набуває того вигляду, якого вимагає ситуація.

Схвальне ставлення до хитрості, відбите в італійському пареміологічному фонді, підсилюється скептичним осмисленням чесності: *Chi s'accontenta del giusto e dell'onesto prima perde il manico e dopo il cesto* – "Хто задовільняється справедливістю і чесністю, спочатку втрачає ручку, а потім і кошик"; *All'onesto mancò l'occasione* – "Для чесного ще не було нагоди"; *L'uomo onesto non si fece scoprire* – "Чесний той, кого не вдалося викрити"; *L'onesta non trova lode, eppure è tanto rara* – "Чесність не хвалять, хоча вона дійсно рідко зустрічається"; *Tutti onesti, ma il prosciutto è finito* – "Всі чесні, а шинка закінчилася"; *Tutti sono onesti a parole* – "Всі чесні на словах"; *Quando il bisogno picchia all'uscio l'onestà si getta dalla finestra* – "Коли біда на порозі, чесність викидається у вікно"; *All'onesto si dà un po' di pane, al furbo un desinare* – "Чесному дістається трохи хліба, а хитрому – цілий обід"; *All'onesto si dà un guanciaie, al furbo due* – "Чесному дають одну подушку, а хитрому – дві" [DPI, 791].

На нашу думку, є всі підстави розглядати "хитрість (*furbizia*)" як "наскрізний концепт світобачення", значущий для розуміння італійської культури в цілому. Етноспецифічна аксіологічна маркованість (зі знаком "плюс", на відміну від інших досліджуваних культур) і широка представленість в афористичному фонді є лише частковим вираженням "ключо-

вого" характеру "хитрості" для ментальності італійської соціокультурної спільноти. Слід відзначити, що серед специфічних рис італійського національного характеру традиційно виділяються славнозвісний "південний" темперамент (екстравертна емоційність), жвавість, винахідливість і гнучкість мислення, вроджений "артистизм" (любов до мистецтва, властива всім соціальним стратамам і на сучасному етапі презентована, зокрема, регулярними проведеннями карнавалів та інших театралізованих свят, що носять "загальнонаціональний" характер за кількістю учасників) [Водозова 1903; Костюкович 2006 та ін.]. Невіддільність світського життя від церкви, що історично склалася на теренах італійської держави і внесла ряд суворих обмежень в соціальне і приватне життя, стимулювала пошуки альтернативних шляхів, що забезпечували б соціальну рівновагу та задовольняли потреби особистості. Тиск католицьких релігійних догм, накладений на національний темперамент, очевидно, зумовив розвиток феномену "хитрості", спрямованого на досягнення особистої мети без "зовнішніх" порушень закону. "Подвійне" життя італійського суспільства завжди було тематикою творів літератури і кіномистецтва, дискусій і анекдотів. Так, ревне католицтво в Італії співіснувало із впливовістю кримінальних кланів, заборона розлучень – із легальним статусом "домів терпимості" тощо. Олена Костюкович описує надмірності в кухні еліти римського духовенства, що поєднувалося із пропагандою постів серед населення [Костюкович 2006, 445–473]. Ф. Стендаль оповідає про особливості влаштування римського життя: "Майже вся римська буржуазія носила духовний одяг. Якби який-небудь аптекар разом із дружиною і дітьми не був одягнений в костюм абата, його сусід-кардинал, напевне, перестав би купляти в нього ліки... Таким чином, у Римі можна було бачити тільки чорний одяг" [Стендаль 1959, IX, 356]. Наведені приклади ілюструють практичне застосування у повсякденному житті світоглядних засад, стисло виражених у популярному серед італійців прислів'ї: *Bisogna essere piu furbi che santi* – "Потрібно бути більше хитрими, ніж свяtimi" [DPI, 472].

Отже, "хитрість" як концепт італійської культури є унікальним етно-специфічним поняттям, ключем до розуміння комплексу явищ суспільної, соціальної, морально-етичної сфери життя даного мовно-культурного ареалу. Італійську лексему *furberia* не можна прямо співвіднести з її іншомовними перекладними відповідниками, маркованими пейоративною аксіологією. "Хитрість" в італійській мові і культурі – це діалектичне явище, інтегративна частина поняття "розум", яка значною мірою визначає і формує етнічну логіку мислення.

Контрастний тип світосприйняття в англо-саксонській лінгвокультурі презентує концепт "чесність (honesty)", що поціновується надзвичайно високо і позиціонується як одна з найкращих людських якостей: *Honesty is the best policy* – "Чесність – найкраща політика"; *Honesty may be dear bought, but can never be an ill pennyworth* – "Чесність може дорого обійти-

ся, але ніколи не втратить цини"; *No honest man ever repented of his honesty* – "Жодна чесна людина ніколи не пошкодує про свою чесність"; *Knavery may serve for a turn, but honesty is best at the long run* – "Хитрість може стати у нагоді на повороті, але для довгої мандрівки найкраще чесність"; *Plain dealing is a jewel* – "Чесність – це скарб". *Open confession is good for the soul* – "Чесне зізнання – це добре для душі"; *A man never surfeits of too much honesty* – "Для людини чесності ніколи не буде забагато"; *An honest look covers many faults* – "Чесний погляд покриває багато вад"; *A thread will tie an honest man better than a rope will do a rogue* – "Нитка краще зв'яже чесну людину, ніж канат пройдисвіта"; *He is wise that is honest* – "Той розумний, хто чесний" [PDP, 48–50].

Із "чесністю" тісно пов'язане поняття *fair play* – "чесна гра", специфічне для британського мовно-культурного простору: *Fair play's jewel* – "Чесна гра – це скарб"; *Fair exchange is no robbery* – "Чесний обмін – це не кража"; *Two to one is odds* – "Двоє на одного – це забагато"; *Many dogs may easily worry one hare* – "Багато собак легко зацькують одного зайця"; *It is no play where one greets and another laughs* – "Це не гра, коли один плаче, а другий сміється"; *Turn around is fair play* – "Обернутися навкруги – це чесна гра" (тобто показати, що нічого не ховаєш за спиною) [PDP, 53].

Спочатку принцип *fair play* застосовувався у проведенні спортивних заходів та регламентував поведінку джентельменів, що брали в них участь. Згодом відбулося розширення його змістової сфери, адже в національному англійському світі велику роль відіграє дотримання правил [Цветкова 2001, 178]. Головною ознакою "чесної гри" в наведених афоризмах є втілення ідеалів справедливості, що передбачає збереження рівноваги сил, відповідальність "сильного" за "слабкого", дії у відповідності із встановленими правилами (законами) [Там само]. На нашу думку, англійський концепт *honesty* пов'язаний швидше зі специфікою категоризації "розуму" в англійській лінгвокультурі, ніж з морально-етичною сферою. Чесність є практичним застосуванням принципів "доцільного раціоналізму", адже бути чесним і дотримуватися законів – це розумно і взаємовигідно, і тут доречно згадати поширеність в Англії усних домовленостей, що базуються на взаємній довірі (навіть у сфері бізнесу), та відсутність у Великобританії "записаної" конституції.

В англійському афористичному фонді виділяється група паремій, що містить інформацію про надзвичайну рідкісність та практичну невивідність "чесності", особливо у справах бізнесу: *Honesty is a jewel, but much out of fashion* – "Чесність – це коштовність, але дуже старомодна"; *Honesty is praised and starves* – "Чесність прославляється і голодує"; *Confess and be hanged* – "Зізнайся і будь повішеним"; *Honesty is ill to thrive by* – "На чесності не розбагатієш"; *Plain dealing is praised more than practised* – "Чесне ведення справ більше хвалиться, ніж практикується"; *Plain dealing is dead, and died without issue* – "Чесне ведення справ поме-

пло без нащадків"; *He, that resolves to deal with none but honest men, must leave off dealing* – "Той, хто вирішив вести справи лише із чесними, нехай краще полишить справи" [PDP, 53–54]. Наведені афоризми не зменшують "вартості" чесності, а відбивають філософсько-песимістичні погляди на недосконалість світу, що є проявом "пейоративної домінанти фразеологічної семантики, властивої мовам світу загалом" [Мокиєнко 1995, 4].

Отже, "хитрість" як фундаментальна категорія морально-етичної сфери етносів розвиває амбівалентну аксіологію у національно-мовних картинах світу. Спільним для досліджуваних лінгвокультур є пейоративне осмислення "хитрості", зумовлене християнською етикою, та переконання в недовговічності успіху, що досягається нечесним шляхом. До універсальї в пареміологічному корпусі мовно-культурних ареалів також належить тлумачення "хитрості" як різновиду прагматично-орієнтованого розуму із загальною меліоративною аксіологією.

Аналіз культурних концептів: італ. *furberia* – та англ. *honesty*, укр. *щирість* як опозитивних до "хитрості" понять засвідчує різновекторність соціокультурних пріоритетів досліджуваних мовних ареалів. Італійський концепт *furberia*, сформований під впливом екстралінгвістичних історико-психологічних чинників, спрямований на реалізацію потреб особистості без порушення соціальної рівноваги. Англійське етноспецифічне поняття *honesty* та видове щодо нього *fair-play* є втіленням принципів "доцільного раціоналізму", що декларує "відкритість" і "прозорість" як оптимальні засади суспільної та міжособистісної взаємодії. Український концепт *щирість* є сконденсованим вираженням світоглядних та світосприймальних засад української культури, позначеної емоційністю та кордоцентричністю.

Вивчення етномовних реалізацій концепту "хитрість" крізь призму опозитивних понять, емоційно-оцінних метафор, національних маркованих асоціацій та із залученням енциклопедичних знань засвідчує єдність концептуарію культури, системність культурної інформації на когнітивному рівні свідомості представника певної соціокультурної спільноти.

The article deals with the contrastive research of concept "cunning" on the material of Ukrainian, Russian, English and Italian proverbs. Universal and ethnic semantic components of the concept are described, the attempt is made to cast light on its cognitive connections, status in the conceptual spheres of national cultures. Based on the language facts the conclusions are made about ethnic peculiarities of world outlook, cultural and value orientations of the nations.

Key words: cognitive level of the ethnic person, cognitive semantics, concept.

1. Алефиренко Н.Ф. Этноэидемический концепт и внутренняя форма языкового знака // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – №1. – С. 70–81. 2. Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – №1. – С. 18–36. 3. Водовозова Е.Н. Как люди на белом свете живут. Итальянцы. Издание третье, переработанное и значительно дополненное. – С.-Пб., 1903. 4. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу: Монографія, 2-е вид., випр. і доп. – К.: Логос, 2004.

– 284 с. 5. *Караулов Ю.Н.* Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 262 с. 6. *Костюкович Е.А.* Еда: итальянское счастье / Предисловие Умберто Эко. – М.: Эксмо, 2006. – 816 с. 7. *Кузьменкова Ю.Б.* Английская и русская вежливость в контексте культурных традиций // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2005. – №2. – С.7–17. 8. *Мокиенко В.М.* Идеография и историко-этимологический анализ фразеологии // Вопросы языкознания. – 1995. – №4. – С.3–13. 9. *Осовская М.* Рыцарь и буржуа // Исследование по истории морали. – М., 1987. – С. 373–396. 9. *Письменна Ю.О.* Український культурний концепт "щирість" та італійське "semplicità" // Мовні і концептуальні картини світу: Збірник наукових праць. – Випуск 18. Книга 2. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2005. – С.65–68. 10. *ПП – Прислів'я та приказки / Упор. М.М. Пазяк. – Т. I. – К., 1989. – 357 с. Т. II. – К., 1991. – 386 с.* 11. *ПРН – Даль В. И.* Пословицы русского народа: Сборник в 2-х т. – М.: Худож. лит., 1984. – Т. 1. – 383 с.; Т. 2. – 399 с. 12. *Рахилина Е.В.* О тенденциях в развитии когнитивной семантики // Известия АН. Серия литературы и языка. – 2000. – Том 59. – №3. – С. 3–15. 13. *Стендаль Ф.* Собрание сочинений в 9 томах. – М.: Правда, 1959. – Т. 9. – 453 с. 14. *Цветкова М.В.* Английское // Межкультурная коммуникация: Учеб. пособие. – Н. Новгород: Деком, 2001. – С. 158–184. 15. *DPI – Lapucci C.* Dizionario dei proverbi italiani con saggio introduttivo sul proverbio e la sua storia. – Firenze: "Le Monier", 2007. – 1127 p. 16. *PDP – Fergusson R.* The Penguin Dictionary of Proverbs. – L.: Penguin Books, 1983. – 331 p.

КОДИ КУЛЬТУРИ У МОВНІЙ ОБ'ЄКТИВАЦІЇ ДІЙСНОСТІ

Снитко Олена Степанівна

доктор філологічних наук, професор

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються базові універсальні елементи колективної свідомості (бінарні опозиції, коди культури), які створюють певну "систему координат" сприйняття та мовної концептуалізації та категоризації дійсності. Проаналізований вияв цих універсальних елементів в українській мові.

Ключові слова: коди культури, бінарні опозиції, мовна концептуалізація, категоризація дійсності.

Відомо, що різні мови по-різному членують та категоризують дійсність та позначають одні й тіж реалії. Проте навряд чи існування різних картин світу може бути мотивованим лише внутрішніми, іманентними ознаками етнічних мов. Не мова, а народ створює свою культуру, а культура так чи інакше віддзеркалюється в мові.

Існують певні коди культури, які співвідносяться з найдавнішими архетиповими уявленнями людини, вони утворюють певну "систему координат", у межах якої й здійснюється концептуалізація та категоризація дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду людини, вербалізація цієї концептуалізації та категоризації в мові.

Як зазначають дослідники, "коди культури як феномен є універсальними за своєю природою, вони притаманні людині як homo sapiens. Проте їх вияв, питома вага кожного з них у певній культурі, а також метафори, у яких вони вербалізуються, завжди національно детерміновані й зумовлені конкретною культурою" [Красных 2003, 298].

Найдавнішою характерною рисою мислення людини і саме тому найдавнішим засобом категоризації дійсності є принцип **бінарності**. Двоїстість знайшла яскраве відображення у міфології, релігійних ритуалах, побуті різних народів. Досліджуючи особливості міфологічного мислення, відомий фольклорист Клод Леві-Строс підкреслював визначальну роль у ньому принципу бінарності, саме цей принцип, винайдений природою, на думку вченого, забезпечує функціонування мови та мислення людини [Levi-Strauss C. 1995, 185].

Підґрунтям для появи дуалізму є така риса мислення первісної людини, як вимога порядку. У родовий період людина робить перші кроки щодо систематизації світу, вона поділяє хаос на верх та низ, на небо та землю, звертає увагу на існування дня та ночі. У родовому суспільстві свідомість людини вже відокремлює предмети зовнішнього світу від са-

мої людини, суб'єкт та об'єкт, у центрі уваги опиняється земна людина (пор. протиставлення земного та потойбічного, свого та чужого). Вчені нерідко підкреслювали, що бінарні опозиції мають генетичний характер. Ці опозиції вийшли з природних структур симетрії і асиметрії й генетично закріпились на найранішніх стадіях антропогенезу. Дослідження міфології різних народів дозволяють зробити висновок про те, що дуалістичне світо-сприйняття є характерним для людини споконвіку [Таранець 2000, 22].

Так звані бінарні опозиції були виділені на тлі значного за обсягом та територіальною причетністю матеріалу, що пояснювалось завданням типологічного аналізу систем двоїстих класифікаційних ознак шляхом встановлення єдиної системи відповідностей та визначенням місця тієї чи іншої культури у колі інших світових традицій. Так, у роботах В.В. Іванова та В.М. Топорова [Іванов, Топоров 1965; Іванов, Топоров 1974] були висвітлені найвагоміші для давнослов'янської культурної традиції опозиції, які утворюють певну систему та взаємозв'язок основних ознак: *лівий – правий, жіночий – чоловічий, молодший – старший, нижній – верхній, західний – східний, північний – південний, чорний – червоний (білий), смерть – життя, хвороба – здоров'я, темрява – світло, місяць – сонце, земля – небо, ліс – будинок (помешкання), вода – вогонь, вода – земля, парне – непарне, море – суша, зима – весна*. Окреслені бінарні опозиції, на думку В.В. Іванова та В.М. Топорова, розглядаються як конкретна символізація однієї головної опозиції – протиставлення *позитивного* та *негативного* по відношенню до колективу та людини [Іванов, Топоров 1965, 64]. Пор., наприклад, коментар вербалізації бінарної опозиції *верх – низ* в українській етнокulturі: "одна з головних просторових і семантичних опозицій народних уявлень про світ – позитивний (добрий) верх – негативний (поганий) низ; павук повзе нагору – добра прикмета, донизу – погана прикмета; погано, коли щось або хтось межить догори ногами – ящірка лежить догори пузом (буде пожежа), осла ховають догори ногами (слід чекати посухи); небесний світ – Рай (Царство Небесне), підземний (той) світ – пекло; пор. ще: вознестися на Небо (тобто в Рай), провалитися крізь землю – піти в пекло [Жайворонок 2006, 77].

Багатьма дослідниками досить чітко були визначені риси універсальності бінарних опозицій. На думку вчених, основні протиставлення давніх семіотичних систем зберігаються свідомістю людини в якості архетипів, які наслідуються або формуються за допомогою мови і об'єктивуються у різних феноменах національної культури. К.Г. Юнг підкреслював, що хаотичний набір зразків свідомості може бути зведеним до певної теми та формальних елементів; серед найяскравіших характеристик свідомості він називає "хаотичну різноманітність та порядок, дуальність, опозицію світла та темряви, верхнього та нижнього, правого та лівого; поєднання протилежностей у третьому, кватерність (квадрат, хрест), обертання і, нарешті, процес центрирування" [Юнг 2002,

49]. Відомий американський фольклорист Алан Дандес також стверджує, що бінарні опозиції належать до так зв. загальнолюдських понять, скоріш за все, людські спільноти, як сьогодні, так і у минулому, розрізняють *чоловіче та жіноче, життя та смерть, день та ніч, світло й темряву* [Дандес 2003, 115-116]. На думку Девіда Хікса, один із членів бінарної опозиції обов'язково передбачає інший: "Any single binary contrast can symbolize any other- that is, in contrasting men with women, one could just as readily be contrasting elder brothers with younger brothers... The secular, above-ground, masculine world contrasts with the ghostly, sacred, below-ground, feminine world" [Hicks 1976, 107].

Проте одним із перших принцип бінарності у побудові семіотичних кодів вивчав видатний російський вчений В. Пропп. Фактично випередивши час, він продемонстрував реалізацію бінарних опозицій у структурі казкових текстів ("Морфологія сказки", 1928 р.). Зазначена праця В. Проппа лише через тридцять років стала відома західним спеціалістам завдяки зусиллям Томаса А. Себеока, який забезпечив переклад дослідження Проппа англійською мовою [див. про це – Дандес 2003, 108-118].

Рецензуючи книгу російського вченого лише у 1960 р., К. Леві-Строс не тільки підкреслював внесок фольклориста у розвиток науки, але й критикував його за певну "помилковість" тверджень, вважаючи, що казковий текст побудований на слабших опозиціях порівняно з міфом, і досліджувати бінарні опозиції у "чистому вигляді" варто передусім у міфі [Пропп 1984, 176]. Бінарні опозиції можна знайти не тільки у міфі або у казці (на думку А. Дандеса, К. Леві-Строс, як і безліч інших учених, частіше сам аналізує казковий текст, називаючи його міфом), але й у інших фольклорних текстах, – прислів'ях, загадках, замовляннях [Дандес 2003, 115-117]. Ось чому закономірно постає питання про те, чи можна вважати бінарність диференційною ознакою лише міфу, чи не краще говорити про бінарність як про один з найважливіших принципів категоризації дійсності, як про визначальну рису мислення людини? Саме виходячи з такого розуміння бінарності можна застосовувати його в цілому з метою аналізу семіотики культури. Реальними доказами цієї думки стали численні праці дослідників у різних галузях, що базуються на застосуванні методів Проппа, викладених ним у "Морфології сказки" [Мелетинский, Неклюдов, Новик, Сегал 2001]. Пор., наприклад, дослідження штучного інтелекту з метою безпосереднього синтезу чарівної казки. Однією з перших розвідок подібного роду можна вважати систему Шелдона Клейна [Klein, Aechlimann 1977], яка використовує послідовність функцій Проппа і метод випадкового вибору. Інструментарій Проппа був застосований до текстів, які належать до масової культури, наприклад, текстів відеогри [Sherman 1997], а також у роботах з когнітивної лінгвістики [Олкер 1987] та інш. Таким чином можна вважати, що дослідження В. Проппа, здійснене ним з метою аналізу казкового тексту з урахуванням принципу бі-

нарності, фактично стало основою структурно-семіотичного методу різних гуманітарних наук.

Аналізуючи універсальні базові коди культури, співвідносні з архетиповими уявленнями про Всесвіт, у межах яких споконвічно здійснюється мовна концептуалізація та категоризація дійсності, дослідники виділяють такі їх різновиди: 1) *соматичний (тілесний)*; 2) *просторовий*; 3) *часовий*; 4) *предметний*; 5) *біоморфний*; 6) *духовний* [див., наприклад, Красных 2003, 298].

Вважається, що соматичний код є найдавнішим з усіх; людина розпочала концептуалізацію дійсності з розуміння самої себе, екстраполюючи свої знання про себе на світ, що її оточує. Соматичний код багато у чому зумовив просторовий, просторовий "наклався" на часовий (зумовивши його) тощо. Предметний код безпосередньо пов'язаний з соціальними відносинами, тобто багато у чому зумовлює духовний. Між різними кодами культури не **існує жорстких меж, вони пронизують один одного**.

Розглянемо детальніше особливості вербалізації різних кодів культури у мовній концептуалізації та категоризації Всесвіту.

Соматичний (тілесний) код. У системі елементів цього коду значну роль відіграють символічні функції різних частин тіла. Наприклад, рука сприймається як еталон концептуалізації дійсності у багатьох аспектах: *триматися руки, іти рука в руку* – товаришувати, *бути правою рукою* – бути помічником когось; є люди добрі (тобто *легкі на руку*) й недобрі (тобто *важкі на руку*); *руки чисті*, – кажуть про чесну людину, *брудні руки*, – про нечесну людину, крадія; *перебувати у добрих /недобрих руках* (бути власністю відповідної людини), *йти з рук у руки* – переходити від одного власника до іншого, *мати золоті руки* – бути майстром своєї справи; *рукою подати* – бути дуже близько, зовсім недалеко, *руку подати* – допомогти кому-небудь, підтримати його, *на швидку руку* – поспіхом, похапцем; символіку руки покладено в основу багатьох звичаїв та обрядів – *заручини, рукобиття* – тощо [Жайворонок 2006, 511].

Значну роль відіграє соматичний код у китайській культурі. Китайська картина світу не містить уявлень про окреме існування тіла та душі. Як зазначають дослідники, такий погляд знайшов відображення в категорії "пневми" (ци) як псевдоматеріальної енергетичної субстанції, яка виявляє себе як у формі духу (витончений стан), так і у формі речовини. Речовина та дух співвідносяться тут як лід та вода. Тіло – оселя духу, коли тіло руйнується, тоді й життя закінчується. Коли віск розтанув, тоді й вогонь не горить. Пор. образне позначення людини в китайській мові хіп-ті – букв. "серце й тіло" [Кобзев 1983, 163-171]. Дослідники підкреслюють таку інтегральну рису китайської культури, як соматизацію емоцій і почуттів. Елемент хіп- "серце" для китайців виступає органом думок и почуттів одночасно. Біноми з першим компонентом хіп- "покривають" велику семантичну зону емоційної, інтелектуальної, волевої діяльності ки-

тайців: xin-fu (букв. "серце і шлунок"; душевний, близький), xin-sui (букв. "серце і кістковий мозок"; таємна глибина душі), xin-lu (букв. "серце й хребет"; близький, довірений), xinshen (букв. "серце і нирки"; головне, основне), xiaoxin (шанування старших), huixin (розчарований, зневірений) [Голубовська 2004, 93, 105-106].

Просторовий код пов'язаний з членуванням простору; елементи цього коду використовуються задля позначення різних аспектів буття людини. Пор., наприклад, внутрішню форму приємників та іменникових форм, фразеологізмів: зробити щось *через обставини*, повернутися *близько* шостої години, бути у *кроці* від перемоги, *проміж* ділом (між іншим, не спеціально), *брати гору* (перемагати), жити у *низов'ї* Дніпра, *на чотири сторони* (куди хто бажає), *збитися з пуття* (почати вести аморальний спосіб життя), *пронизати поглядом* (подивитися неприязно, вороже) тощо.

За свідченням учених, дуже важливими для просторового коду культури є бінарні опозиції *верх-низ* (*від землі до неба, догори дном, догори ногами, догори дригом, душа в п'ятках опинилася, з-під землі дістати, з неба впасти, з мосту та в воду*) та *свій-чужий* (як зазначають дослідники, ця опозиція пов'язана з членуванням простору на "свій" світ та світ "чужий") [Красных 2003, 298] – *виносити з хати сміття* ; *бачити не далі власного носа, вхопити щастя за бороду, Бога за бороду впіймати, входити в душу, карти в руки , доганяти вітра в полі, гроші на вітер пускати, виходити у відставку, виходити з берегів тощо*).

Часовий код зумовлює можливість концептуалізацій дійсності відносно часової вісі. Пор. *у добрий/зоряний час; недобрий/поганий час; час від часу, во віки віків (назаавжди), вік вікувати, вік калатати, без п'яти хвилин, без року тиждень*; про безталанного кажуть "Без часу вродився, без часу й загине", пор. також українські прислів'я "Все добре у свій час", "Всякому овочеві свій час", "Час платить, час й тратить", "Час хліб пече" тощо [Жайворонок 2006, 635].

Часовий код тісно пов'язаний з просторовим. Джерелом найдавніших уявлень про час є досвід освоєння простору (пор., наприклад, вислови *життєвий шлях, до кінця днів своїх, довгі літа, вік вкоротити* тощо). Дослідники міфологічної картини світу вважають, що категорії простору й часу у світосприйнятті давньої людини не розділялися. "У найдавніших фольклорних жанрах час ізоморфний простору, ідея часу виражається через ті ж самі форми, які в архаїчній культурі представляли модель простору. Характерно, що багато традиційних форм образної реалізації моделі світу, наприклад, дерево, сонце, птах, дорога, збігаються з образами, що пов'язані з практикою вимірювання часу: за вегетативними та космічними циклами, міграцією птахів, пройденим шляхом тощо. Представлення ідеї часу в термінах і категоріях простору вважається універсальним мовним явищем. Дані сучасних лінгвістичних досліджень свід-

чать про суміжність когнітивних структур простору й часу у свідомості людини" [Шведова 2007, 12].

Розглянемо так званий **предметний код культури**, який пов'язаний з предметами, що заповнюють життєвий простір людини. Саме ці предмети та дії з ними стають еталонами концептуалізації дійсності: *без ножа різати* – ставити кого-небудь у скрутне становище, *біла пляма* (щось не досліджене), *білий як крейда* (збліднілий), *будувати на піску* (робити щось на підставі сумнівних, ненадійних даних), *зметати на живу нитку* (зробити щось абияк), *мов жаром обдати* (почервоніти), *немазана ложка ріт дере* (говорять, заохочуючи кого-небудь хабарами, подарунками тощо). Особливості середовища, у якому існує людина, її побуту зумовлюють етнічну своєрідність предметного коду вербальної концептуалізації дійсності.

Аналогічний коментар стосується й **біоморфного коду**, пов'язаного з живими істотами, що оточують людину, та рослинним світом. Символьні функції елементів біоморфного коду значною мірою виявляють себе у мовній картині світу. Так, **бджола** в українській етнокulturі виступає еталоном та мірилом працелюбності людини ("Будь робоча, як бджола"), **ластівка** – "чиста" пташка, є мірилом сімейного щастя, провісницею весни, пробудження, відновлення, **гарбуз** став народним символом відмови у весільному обряді сватання: "дівчина, відмовляючи парубкові, за якого її сватають, підносить йому гарбуза (звідси гарбуз став і легкою лайкою – "гарбуз твоєї матері", "гарбуз батькові твоєму печений");... символіка рослини, – зазначає В.Жайворонок, – якимось чином пов'язана з її властивостями; вживання гарбузових страв заспокоїливо діє на організм, стримує статевий потяг; можна думати, юнак, якому судився гарбуз, вимушений був пригоститися ним, унаслідок чого інтерес до дівчини пропадав; це було не стільки образливо, скільки тактовно й мудро" [Жайворонок 2006, 31, 329, 131]. Специфічних символічних функцій набуває гарбуз в інших культурах: у китайців – символ творчої сили природи, єдність двох першобатьків, об'єднання принципів їн та ян; у римській символіці – "дурість, божевільня" [Купер 1995, 338].

На **духовний код** культури, – підкреслює В.Красних, – фактично працюють всі інші [Красных 2003, 308]. Його складають духовні цінності та еталони – "добро/зло", "добре/погано", "Бог/чорт" тощо. Пор.: *як у Бога/Христа за пазухою* – спокійно, тихо, *Богу душу віддати* – померти, *Божа іскра* – обдарована людина, *як чорт від ладану тікати* – всіляко уникати чогось, *чорти принесли* (про небажаних відвідувачів), *не такий старший чорт, як його малюють, дивитися правді в очі* – тверезо оцінювати справжній стан речей, *жива душа* – людина, *ятрити душу* – мучити, *чорна неведячність*. Цей код зумовлює оцінку буття та поведінки людей, різні аспекти її діяльності.

Спостерігаючи явища мовної репрезентації знань про навколишній світ через елементи базових культурних кодів, не можна не помітити вплив позамовної дійсності, яка шляхом реалізації колективної етнічної свідомості впливає на мову. Отже висновок про те, що лише мова забезпечує певний ракурс сприйняття дійсності та особливості світобачення народу, не можна вважати остаточним. Загальнолюдська культура та історичний досвід народу неодмінно забезпечують особливості його світобачення та мовної об'єктивації дійсності.

The article observes the basic universal elements of collective consciousness (binary oppositions, culture codes), which create certain system of coordinates for perception and language conceptualization / categorization of reality. Analysis of these universal elements in the Ukrainian language is carried out.

Key words: culture codes, binary oppositions, language conceptualization, categorization of reality.

1. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. – К., 2004. – 284 с. 2. Дандес А. Фольклор: семиотика и/или психоаналіз. – М., 2003. – С.108–118. 3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. К., 2006. 4. Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы: (Древний период). М., 1965. 5. Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. М., 1974. 6. Кобзев А.И. Учение Ван Янмина и классическая китайская философия. М., 1983. 7. Красных В. "Свой" среди "чужих": миф или реальность? М., 2003. 8. Купер Дж. Энциклопедия символов. М., 1995. 9. Мелетинский Е.М., Неклюдов С.Ю., Новик Е.С., Сегал Д.М. Проблемы структурного описания волшебной сказки // Структура волшебной сказки. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2001. – С.11–122. 10. Олкер Х.Р. Волшебные сказки, трагедии и способы изложения мировой истории // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987. – С.408–441. 11. Таранец В.Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації. – Одеса, 2000. – 242с. 12. Шведова М.О. Вербалізація образних стереотипів сприйняття часу в російській мові. – АҚД. – К., 2008. 13. Юнг К.Г. Паттерны поведения и архетипы // Юнг К.Г. О природе психе. – М., К., 2002. 14. Hicks D. Tetum Chosts and Kin. Palo Alto, Calif., 1976. 15. Klein Sh., Aechlimann M.A. etc. Modeling Propp and Levi-Strauss in a metasymbolic Simulation System // Patterns in oral literature. – The Hague; P.: Mouton, 1977. – P. 141–223. 16. Levi-Strauss C. The Story of Lynx. – Chicago: Univ. Of Chicago Pr., 1995. 17. Propp V. Theory and History of Folklore. – Minneapolis: Univ. Of . Minneapolis Pr., 1984; 18. Sherman Sh. Perils of the of the Princess: Gender and Genre in video games // Western Folklore. – 1997. – Vol. 56. – №3–4. – P. 243–259.

**ЕЛЕМЕНТИ НАРОДНОЇ ЕТИМОЛОГІЇ:
МАГІЧНА СЕМАНТИКА Й ОБРЯДОВА СИМВОЛІКА**
(на матеріалі текстів польських, українських,
білоруських і російських вірувань та народних прикмет)

Тищенко Олег Володимирович
доктор філологічних наук, професор
Рівненський інститут слов'янознавства
Київського славістичного університету

У статті розглядається явище народної етимології і "етимологічної магії" у зв'язку зі структурою, семантикою і символікою оберегів, вірувань, повір'їв та прикмет в польській, українській, білоруській та російській мовах; з'ясовуються механізми структурно-семантичного, асоціативного і поняттєвого зближення культурних денотатів у цих обрядово-фольклорних мікротекстах, висвітлюється їхня міфопоетична, звуко-символічна мотивація, факти паронімічної й омонімічної атракції акціональних компонентів ритуалу у зв'язку із жанрово-тематичною стратифікацією обрядових актів і магічних дій.

Ключові слова: хибна (народна) етимологія, паронімічна й омонімічна атракція, обрядовий текст, фольклорна прагматика, магічна дія, псевдо-етимологія/

Народна етимологія як засіб довільного тлумачення етимону слова допомагає реконструювати внутрішній смисловий зв'язок на підставі чисто зовнішнього, звукового збігу компонентів [Вендіна 2001, 176]. Дехто, спираючись на прийоми зовнішньої реконструкції різномовних лексичних фактів, слушно зауважує, що народна етимологія – це з'ясування пізніших формально-семантичних зв'язків між етимологічно неспорідненими різнокореновими словами, які мають повний або частковий зовнішній збіг. Це явище відбувається під впливом різних структурно-семантичних і поняттєвих асоціацій, які виникають у свідомості носіїв мови [Илиади 2005, 18]. В "Енциклопедії językoznawstwa ogólnego" як приклад народної етимології наводиться дериваційно-семантичне осмислення польської лексеми *konjak* через *koń* як міцної горілки (*końska wódka*) [EJO, 148]. Російська дослідниця Т.Вендіна звертає увагу на оказіональну етимологію російського терміна дитячого фольклору *ладушки* (лада – милий), яке непересічні мовці можуть хибно пов'язати зі словом *ладоши* [Вендіна 2001, 176]. Очевидно, можна погодитись із думкою тих дослідників, які розглядають народну етимологію як інструмент магії; при цьому звукова форма "підганяється" під вигаданий смисловий зв'язок за принципом "семантичного зараження", або випадкового асоціативного притягнення, атракції десигнатів (Н. Толстой, О. Березович, М. Мечковська, W. Cieńkowski та ін.).

В сучасній зіставній етносемантиці істотну роль відіграють ті фрагменти фольклорної прагматики, які не лежать на поверхні, а потребують глибокого культурно-семантичного і етимологічного аналізу із залученням новітніх методик. На думку С.М. Толстої, Л.М. Виноградової, специфікою культурного тексту є його різнокодовість, поєднання в межах одного (наприклад, обрядового) тексту одиниць різної субстанціональної природи – предметних, акціональних, вербальних, зображувальних.

Останнім часом в етнолінгвістичній теорії домінує теза про необхідність розгляду тексту передусім як семантичного цілого, "поля смислового напруження", в якому актуалізуються значення, закладені в кожному елементі тексту [Толстая 2006, 7]. Його смислова єдність забезпечується структурною організацією тексту (композицією, повторами, конфігурацією мотивів, типологією жанрів, перекличкою з іншими текстами й, зокрема, його функцією, комунікативним завданням, часом, місцем і т.ін – всім тим, що за аналогією до мовної (мовленнєвої) прагматики можна назвати прагматикою культурного тексту.

З огляду на сказане уявляється суттєвим окреслити можливі структурно-граматичні й ідеографічно-семантичні моделі псевдомінацій в їх акціональному і предметному вияві, їхню обрядову категоризацію у різних типах обрядово-фольклорного дискурсу, реконструювати концептуальні кореляції елементів народно-етимологічної магії залежно від їх прагматичного і ціннісного потенціалу, символіки обрядів, вірувань, повір'їв, прикмет та ін. елементів вербального коду (замовлянь, побажань і т.ін.) у слов'янському мовно-культурному просторі.

Об'єкт спостереження – явище народної етимології і "етимологічної магії" (термін Н. Толстого), відбите у структурі, семантиці й символіці малих фольклорних форм польської, української, білоруської та російської мов на тлі наївно-магічної, міфологічної та релігійної картин світу.

У доповіді на X Міжнародному з'їзді славістів Н. та С.Толстие звернули увагу на мовну, міфопоетичну й ритуально-магічну функції народної етимології в межах духовної культури (обрядовість, вірування міфологія), де "одиницею опису слугує не тільки лексична пара співзвучних слів, а цілий текст, в межах якого можлива мотивація такого зближення" [Толстой 1995, 320]. Ці міркування наводять дослідників на думку, що аналіз народної етимології й етимологічної магії як міфопоетичного та образно-стилістичного засобу повинен спиратися на міфопоетичну організацію цілого тексту і функціонального навантаження його складників.

Звернення М. Толстого до ритуально-магічних форм поведінки дає йому можливість виокремити дві функції народної магії: та, яка *мотивує обрядові акти* і та, яка їх *породжує, генерує*, представлена обрядодіяннями з елементами продукуючої магії (*щоб жито "хорошо трубило" (шло в трубку) во время сева трубят в трубы* [Толстой 1995, 319].

Отже, приписуваний народною свідомістю псевдоетимологічний зв'язок між зовні некорелятивними між собою об'єктами в ритуальному тексті відбивається у численних календарних прикметах, народних звичаях і обрядах сімейного і календарного циклу.

В основі культурної мотивації обрядодій, приміром, на позначення елементів весільного ритуалу може лежати, як показав О. Гура, обрядова функція весільного денотата. Так, у північноросійській традиції молоді обсіпають *пухом*, щоб її "*пушило*", тобто, щоб вона повніла [Гура 1978, 6]. Деякі весільні ритуальні дії, покликані забезпечити вдале вирішення справ, наприклад сватання, виражені через дієслова зі значенням руху, згинання, фізичної зміни матерії: "хороший сват, когда идет сватать невесту, то подпоясывается *скрученным* из соломы пutoм, чтоб быстрее *скрутить* князя и княгиню. Если он получит отказ, то на обратном пути разрывает "путо" и бросает его на дорогу" [Сергп ПЗ, 174]. Як бачимо, дієслово *крутить*, з ідеєю кручування, згинання, зближується з планом вираження іншого дієслова з обрядовим значенням *скрутить* "посватать, сговорить". Польський етнограф К. Мошинський виокремлює такі типи субмагічних актів – трансляційні, трансмісійні, симпатетичні, інцейційні, креаційні, які здебільшого пов'язуються з упливом одного предмета на інший, їх контакт (через уподібнення, дотик, пересякування, переступання, перекидання, замикання, проходження під об'єктом, качання тощо) [Moszyński II, 269, 283]. Так, якщо на шляху молодої, що йде до шлюбу, кинути *mimly*, і вона не обійде її, а переступить, тоді чоловік "*będzie nią pomiatał przez całe życie*" [Moszyński II, 284]. Образ *повішеної* у певні несприятливі дні речі поєднується з відповідним негативним корелятом – *вішальником*, тобто закодованою ідеєю не-своєї смерті у польських прогностиках: "якщо напередодні Різдва "po zachodzie słońca *wiszą suchące się chusty* (bielizną), to w tym roku będą się *wieszać ludzie*" [Udziela 1886, 87].

Наголосимо, що факти народно-етимологічного зближення в народній свідомості відбивають не тільки особливості давнього, пре-логічного мислення, яке засновується, за К. Леві-Брюлем, на магічних засадах партиципації (співучасті, синкретичності міфологічного мислення, де нероздільними є предмет і його частина, дія і виконавець), але й на загальномовній семантиці слів з яскраво вираженою негативною інтенцією щодо адресата повідомлення. Останнє спирається на формулу "Якщо хочеш добитися Х зроби У", тобто для реалізації бажаного результату необхідно здійснити певні обрядові чи необрядові дії. Пор. російське "Если вору пожелать хочешь худа, то *следует кусок холстины бросить в кузнечные мехи, чтобы "вора раздуло"* [РККГ, 265]. Отож, щоб покарати злодія треба певний предмет помістити у визначений локус, щоб кривдника "роздуло" (йдеться про зближення понять "раздувать мехи" и "раздутъ человека"). Численні етнографічні факти свідчать про те, що

випадкове зближення зовні співзвучних слів призводить до появи негативних злопобажальних висловів – прокльонів щодо адресату повідомлення, підґрунтям яких слугують народні вірування, пов'язані з магічною силою імені та непрямим, евфемістичним називанням речей. Так, *жабу* називають *веселухою*, бо, почувши своє ім'я, вона може вказати у відповідь: "*Бодай би до віку жебрає*". Веселку, яку уявляють собі як *сток сток* (бо вона, за народними уявленнями, має два зуби, якими п'є воду з моря), не можна називати *цмокавкою*, бо вона тоді відповідає: "*А щоб тебе біля серця смоктало*". Це викликає біль серця у людини, на яку спрямоване прокляття. Тому її досить часто називають *порадуха* [Bystroń 1927, 518].

Проведений нами аналіз різних за жанровою належністю, тематичною спрямованістю й прагматичним потенціалом народних прикмет, оберегів, заборон, магічних приписів і повір'їв дає можливість стверджувати, що підґрунтям подібних народно-етимологічних переосмислень може слугувати як лексико-семантичний чинник: паронімічне притягнення десигнатів дієслів як складників акціонального плану обрядових і магічних актів, їх полісемія, при якій в орбіту псевдомотивації втягується одне із значень розгалуженої семантичної структури дієслова, а також рідше – омонімія дієслівних і іменних компонентів.

З іншого боку, ономасіологічний і морфо-семантичний критерії, які відображаються у типології словотвірних гнізд та спільних етимонах, внутрішній формі одиниць, також має братися до уваги. Останній, між іншим, дає змогу простежити, як навколо одного концепта вибудовуються цілі семантико-дериваційні серії і парадигми, в яких народно-етимологічні факти зв'язані відношеннями словотвірної і семантичної похідності. Не можна не зважати й на складний механізм семантичної деривації лексем, який зумовлює цілу низку асоціативно-метафоричних, метонімічних, звукосимволічних зближень у мові традиційної духовної культури (народна лікувальна і шлюбна магія, повір'я, пов'язані із життєвим циклом людини, тваринами й рослинами, народне тлумачення снів тощо). Порівняймо факти народної онейромантики в російських сонниках, що також постали унаслідок випадкового збігу формально близьких слів: "*вино видеть* или пить во сне – значит быть *виноватым*" [Попов 1903, 224], *гору видеть* – *получить горе*, *чай* – *нечаянность* [Балов 1901, 108].

Розглянемо деякі паронімічні утворення, які мотивують прогножуючу і прогнозовану частину прикмет: Як дівка любить їсти *старку* з молока, то хутко *постарієси* і поморщиться; звідси й пересторога: не їж *старки*, бо будеш *старий* [Пастернак 1929, 326]; за білоруськими віруваннями, пов'язаними з концептом магічної зустрічі, "як йдучь сеяць лен да сустрэнуць *чараватую* жанчыну, та лен прападзе, бо яго загубыць *чаровец*" [Сержп ПЗ, 61] (оказіональне семантичне зараження різнокореневих утворень *чараватая* – *чаровец*); в російських метеорологічних віщуваннях щодо рослин об'єктивується така прогностична лікувальна семантика: "если

на *рябине* много ягод, так большая оспа на детей будет" [Попов 1903, 223]. Прихована мотивація цієї прикмети, імовірно, ґрунтується на зближенні етимологічно спільних понять *рябина і рябой* – за ознакою прояву хвороби: у хворого на віспу обличчя спотворюється і стає рябим. Як продемонстрували Н. і С. Толстие на такого типу асоціаціях базуються хрононіми, народні метеорологічні прикмети у християнському народному календарі, в якому день календаря чи свята прикріплений до імені святого.

Ще одним проявом народної етимології у культурному тексті слід уважати **асоціативно-символічні і звуконаслідувальні** утворення, які не пов'язані формальною співзвучністю чи збігом, а зумовлені етимологічно спільною внутрішньою формою слів, зокрема й редуплікацією однокореневих елементів: як курка сидить на яйцях в хаті, а в селі є *змерлець*, не можна казати в хаті "хтось умер", бо всі курята в яйцях *позавмирають*"; горох, огірки треба садити *на новю*, то будуть цвісти і *відновлятися*; *сварник* не можна внести до хати, бо зараз усі *сваряться*; як печуть хліб, який мають винести на парастас, то *недосолюють*, "аби души на тім світі *не було солено*" [Пастернак 1929, 343-349]; білоруси вірять, що "паміж Каляд не можна нічого *часаць*, бо гаўяда будуць *вычосваць* на себе *шэрсць*" [Сержл ПЗ, 50]. Розглянуті структури мають досить прозору мотивацію. Натомість прикладом деактуалізованих мотиваційних зближень є такі: *"недопікають* хліб, "аби *душу не пекло, як буде в пеклі*" [Пастернак 1929, 327]. Окремі факти міфологічної свідомості ґрунтуються на асоціативній мотивації слів, що слугують основою прикмети, при різній зовнішній формі одиниць: "щоб не було *"изжоги"* не *печуть* під час коляд хліба *"до щедреца"* [Ляцкий 1892, 25] (в цьому разі акціональна семантика заборонних дій на випікання хліба пов'язується із етимологічним зближенням температурної ознаки дієслова – *пекти* і відповідним станом людини – *печією*).

Звернімо увагу на форми окремих дієслівних лексем (зі значенням руху, розміщення у просторі, звучання) із синонімією кореня й різними афіксальними формантами та морфонологічними відмінностями: "кто не *сойдет* с места когда пашут пол, и его обметут вокруг, того будут *обходить* люди [Подвысоцкий 1885, 118], "Если кошка *лежит* на столе или долго спит у чей-то постели, то она кого-нибудь из семьи *выляживает*, кто-нибудь из семьи непременно умрет [Балов 1901, 106]; не следует *свистать* в избе, чтобы не *высвистать* домового [Балов 1901, 101]. "не можна лежачы *шыць*, а то *зашыеш вочы* й дастанеш курыную слепату" [Сержл ПЗ, 133]. Різні відтінки перебігу дії в часі маніфестують польські дієслова (*padąć-popadać*): "Хто візьме в руки траву або землю, по якій пройшов *padalec*, то йому *"się ciato popada"* [Udziela 1886, 95]. Дієслова з однаковою внутрішньою формою, наприклад, зі значенням фізичного впливу, мають різну семантичну мотивацію і сферу культурної референції в типологічно подібних обрядових кодах: **<насилання порчі>**

– у польському весільному обряді, за свідченням Ф.Котулі, "chcąc się zemścić, należało w czasie wesela przeżucić przez dach weselnego domu *bijak ob serów* (частина, якою молотять збіжжя). Це означало, що таке подружжя буде *битися* ціле життя [Kotula 1989,23] (*bijak* "знаряддя для молотби" і *bić się*). К.Мошинський пояснює це перенесенням функції ціпа на певну суспільну групу [Moszyński II, 269, 283]. В текстах українських повір'їв знаходимо заборону на виконання певних дій у "небезпечні" дні календаря. Так, житомирські селяни вірили, що "до Вознесення не можна білити і *прачами бити*, бо *град пашню виб'є*" [Кравченко 1920, 4]. Як бачимо, йдеться про різні знаряддя биття (для прання і вибивання білизни в українській етнокультурі і побуті, для сільськогосподарських робіт – в польській). Образ биття може слугувати каламбуром в народно-поетичних, фольклорних контекстах. Показовим з цього приводу є мотив гуцульської коломийки, в якій осудження поведінки чоловіка, що б'є дружину, поєднується із злопобаженням: "Ой по горі вітер віє, По долині тихо, Не бий жінку, чоловіче! *Било би ті лихо!*" [Шухевич 1999, 131]. На асоціативному зближенні дієслівних десигнатів засноване і таке повір'я: якщо напередодні Різдва хтось *постукає* до хати, то цілий рік будуть *горщики битись* [Udziela 1886, 87].

В ритуальних мікротекстах, як зазначалось, представлені цілі дери-ваційні серії дієслів з просторовою семантикою (руху, переміщення і положення, розташування об'єкта у просторі – *ходити*, *крутити*, *гойдати*, *качати*). Порівняймо похідні від дієслова *ходити* в різних мовах і різних за своєю тематикою ритуальних текстах: "каб статак не *расходіўся*, пастух першы дзень на пашы *абходзіць* чэраду кругом тры разы" [Сержп ПЗ, 50]; на знак відмови старостам під час сватання ставлять на столі масло, "аби весілле *розійшлося*, як масло сі *розходить* (топиться)" [Пастернек 1929, 323], "дитина буде *заходитися* від плачу, якщо вона народилася, коли *заходить* сонце"; білоруси, щоб охрестити незаконно-народжену дитину запрошують дівчину, яка "засиділася в дівках" або стару діву з надією, що вона тоді *пойдет* заміж, когда крестник *начнет ходить* [Сержп ПЗ, 152]; "якщо дитина довго *не ходить*, батьки виносять її на зоране поле, садять на ріплі й обсівають навколо коноплею. Коли *коноплі зійдуть*, тоді дитина *швидко піде*" [Сержп ПЗ, 158], в польських замовляльних формулах від хвороби: "Jak się *wanilija rozchodzi* po kościele, tak się i ty, *bolu, rozejdź po świecie* [Siarkowski 1885,49]; не можна переступати через місце, де кінь *качається* (koń się *tarza*), а хто це зробіть в хворобі "będzie się *tarzał*" [Szukiewicz 1903, 438].

Насамкінець зупинимось на деяких ціннісних концептосферах й семантичних протиставленнях, через які об'єктивуються різнопланові вербальні та невербальні знаки і культурні коди, зокрема й стереотипи ритуально-етикетної поведінки соціуму.

Концепт ПРЯМИЙ-КРИВИЙ. Концептуалізація ідеї кривизни пов'язується з негативним маркуванням лівого як ненормального, належного до нечистої сили або до фізичних вад людини, причиною яких вважалося порушення заборон на деякі види діяльності, особливо пов'язаних зі скручуванням, згинанням, плетінням у "небезпечний" час – на Святки, на Масницю, Русальний тиждень. Про це свідчать пов'язані з циклом троїцьких свят застереження і обереги, які ґрунтуються на засадах асоціативної магії, міфологічного зближення ознаки предмета з його прототипом (предметом, в якому порушені звичні пропорції, розміри, вигляд). Так, у *кривий тиждень не можна працювати, капусту сапувати – капусту покривить* [Войтович 2002, 253]. Типологічно подібними є міжмовні семіотичні паралелі: пор. польські забобони, пов'язані з гончарським ремеслом: якщо хтось, проходячи повз піч гончара, в якій випалюють горщики, "*wykrzywi usta, to się pokrzywią wszystkie garnki w tym piecu*" [Siarkowski 1885, 43]. З ідеєю крутіння, обертання пов'язані і такі народні українські та білоруські прикмети: "коли молоді їдуть до шлюбу біля млина, то треба попросити мельника, щоб він зупинив млин, бо інакше б життя молодих *крутилося б, як колесо у млині*" [Сержп ПЗ, 178], "каб авечки *не круціліся*, трэба сыцерагціса што-небудзь *не круціць*, ці не пряс-ти й не віць паміж каляд" [Сержп ПЗ, 51], "коли курка сидить на яйцях "*nie dobrze jest wtedy kręcić powrozy w izbie, bo się piskłętom nogi pokręca*" [Ciszewski 1887, 28], "у каго барада круціцца, той уселякае беды *выкруціцца*" [Сержп ПЗ, 137], не можна чужим капелюхом в руках *крутити*, бо тому чоловікови голова потім *закрутиться* [Пастернак 1929, 324].

Заборона на виконання певних господарських дій або, навпаки, дії, спрямовані на досягнення бажаного результату регламентуються магічними приписами, співвідносними зі сприятливим часом, благополуччям, достатком, прибутками, і кодується за допомогою ціннісних атрибутивних протиставлень – **сухий-не-сухий, пустий-повний**: "не можна даїць карову ў *сухую дайніцу*, бо карова перастане даваць малако" [Сержп ПЗ, 51] (**сухий** → '**відсутність молока**'), **<будівництво хати> (сухий** → '**хвороба**): "хату й хлевы не можна будаваць з *сухастою*, бо хто-небудзь з семі атрымае *сухоты*" [Сержп ПЗ, 90], якщо хтось має намір звести зі світу чарівницю, то треба взяти з-під її ніг жменю землі і *всушити її на печі*, тоді чарівниця *засохне*" [Szukiewicz 1903, 438], за російським звичаєвим правом, щоб покарати злодія, який вкрав якусь річ, беруть шматок матерії, з якого шили вкрадений одяг, і замазують його "в цело печи". Цей шматок буде там *сохнути і тліти*, а разом із ним "будет *сохнуть и тлеть* вор, укравший вещь" [Балов 1901, 101]. Принагідно відзначимо, що ознака – **сухий** – міститься у формулах проклять, шкідливих ("чорних") примовках. Магічна сутність таких вербальних кліше проявляється в тому, що часто вони побудовані за формулою подібності "як є те, нехай буде це": "*Как сухой рабiни лiсьцеу не пускать, так табе дзяцей не*

ражаць" [Виноградова 2005, 435]. У польських лікувальних замовляннях від сухот знаходимо такі мотиви: *Święty Gabrielu, weź te suchości, a w te kości nalej tłustości, a nie masz wlać, to weź to swej opatrności* [Czernik 1984, 94]; в замовляннях від сухот представлений семантичний палалелізм, який спирається на народно-етимологічну магію денотатів дієслова "сонце виходить із-за гори – *suxomu* виходять із шкіри: "*Wychodzi słoneczko zza gory, wychodźcie, suchoty, zza skóry* Jako Bóg na niebie przywróci do ciebie, O Maryjo, z wysokości, dajże mięsa w te kości [Czernik 1984, 97]. В польських текстах чорної магії знаходимо магичні дії з рослинами, безперечно, з різко негативною інтенцією щодо адресата: чарівниця зриває листя дуба, *сушить їх*, а коли виходить повний місяць запихає в стіни дому ворожого сусіда, вимовляючи закляття: "*Jako te liście uschły, tak z całym domem niech uschnie gospodarz i dzieci*" [Czernik 1984, 121] (як всохло це листя – так нехай так засохне господар з дітьми в цьому домі). **ПУСТИЙ-ПОВНИЙ: <господарські прикмети>** "у поле на проводи лепш усяго рабыць пад *поўно* та засеки будучь *поўныя* да й валы спашныя" [Сержп ПЗ, 59], "квашанья агуркі трэба складаць у пасудзыну *пад-поўно* й заліць їх вадою натшчэ серца, тагды агуркі ўсю зіму будучь *поўныя* й цьвордыя, бы камень" [Сержп ПЗ, 85], "зажынаячая жанчына як ідзе зажынаць жыто, та вельмі сьцеражецца, каб хто не перайшоў дарогу з *пустым ведром*, бо жыто будзе *пустое*... ці ў семі стрыне якое-небудзь другое ліхо" [Сержп ПЗ, 68], **<будівництво нової хати>** "самаю лепшаю парою дзеля таго, каб пускаць на хату дзераво, лічыцца весною *пад паўно*, та ў хаце ўсего будзе *поўно*" [Сержп ПЗ, 90], **<догляд за дітьми>** "відлучати дітей від грудей треба під "*pełnią*" (w czasie pełni księżyca), щоб вони були на обличчі "*pełne*" [Sarna 1896, 225].

Отже, в обрядовому тексті вірування, прикмети, заборони, замовляння, сонника тощо на основі випадкової формальної подібності або тотожності з іншою одиницею народна свідомість приписує останній певне значення або культурну мотивацію з обрядово-магічним змістом. Явище народної етимології тісно корелює з захисними, магично-спонукальними, констатуючими магично-обрядовими діями в родинних і календарних обрядах, виявляється в різних прикметах-декларативах. З концептуально-семіотичного погляду псевдомотивація поєднується з аксіологією обрядового часу, маркуванням ритуального зовнішнього і внутрішнього простору, і під цим кутом зору виявляється в обрядовому тексті своєрідною семантичною універсалією.

The article focuses on folk semantics and "etymological magic" in connection with the structure, semantics and symbolism of oberehs, faiths, rituals in the Polish, Ukrainian, Belorussian and Russian languages. The mechanisms of the structural-and-semantic, associative and conceptual attraction of cultural denotats in those ritual-folklore microtexts are ascertained. Their mythological, soundsymbolic motivation, the facts of patronymic and homonymic attraction of

the ritual action components are displayed in the close connection with genre-thematic stratification of ritual acts and magic actions.

Key words: folk semantics, paronymic and homonymic attraction, ritual text, folk pragmatics, magic action, folk etymology.

1. *Балов А.В.* Очерки Пошехонья. Верования // Этнографическое обозрение. – 1901. – №4. – С. 81–110. 2. *Вендина Т.И.* Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 2001. – 288 с. 3. *Виноградова Л.Н.* Формулы угроз и проклятий в славянских заговорах // Заговорный текст. Генезис и структура. – М.: Индрик, 2005. – С. 425–440. 4. *Войтович В.* Українська міфологія. – К: Либідь, 2002. 5. *Гура А.В.* Терминология севернорусского свадебного обряда (на общеславянском фоне): дисс... канд. филол. наук /10.02.01. – М.: МГУ, 1978. – 18 с. 6. *Илиади А.И.* Основы славянской этимологии. – К.: Довіра, 2005. – 270 с. 7. *Кравченко В.* Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали). – Т.1. – Житомир, 1920. 8. *Ляцкий Е.* Болезнь и смерть по представлениям белорусов // Этнографическое обозрение. – 1892. – №2–3. – С. 23–41. 9. *Пастернак Я.* Звичаї та вірування в с.Зіболках Жовківського повіту // Матеріали до етнології й антропології. – Т.XXI–XXII. – Ч.1. – Львів, 1929. – С. 321–352. 10. *Подвысоцкий А.А.* Словарь областного архангельского наречия в его бытовом и этнографическом применении. – СПб., 1885. 11. *Полов Н.* Народные предания жителей Вологодской губернии Кадниковского уезда // Живая старина. – Вып. I–II. – 1903. – С. 188–224. 12. *РККГ.* Русские крестьяне. Жизнь. Быт. Нравы. Материалы "Этнографического бюро" князя В.Н. Тенишева. – Т.1. Калужская губерния. – СПб., 2004. – 568 с. 13. *Сергп П.З.:* Сергппутоўскі А.К. Прымкі і забабоны беларусаў-палешукоў. – Мн.: Універсітэцкае, 1998. – 301 с. 14. *Толстая С.М.* Предисловие // Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста. – Вып.10. – М.: Индрик, 2006. – С. 7–9. 15. *Толстой Н.И.* Народная этимология и этимологическая магия // Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995. – С. 317–332. 16. *Шухевич В.* Гуцульщина. – Ч.3. – Львів: НТШ, 1902. – 272 с. 17. *Bystroń J.St.* Przeżytki wiary w magiczną moc słowa // Prace polonistyczne. – Warszawa, 1927. – S. 508–521. 18. *Ciszewski St.* Lud rolniczo-górnicy z okolic Sławkowa w powiecie Olkuskim. – Cz.II. // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – T.XI. – Kraków, 1887. – S.1–57. 19. *Czemik St.* Trzy zorze dziewicze: wśród zamawiań i zaklęć. – Łódź, 1984. 20. *EJO:* Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. – Warszawa-Kraków-Gdańsk: PAN, 2001. – 820 s. 21. *Kotula F.* Przeciw urokom. Wierzenia i obrzędy u Podgórzan, Rzeszowiaków, Lasowiaków. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1989. 22. *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian. – T.II. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1967. 23. *Sarna W.* Kilka szczegółów z wierzeń ludu (Z okolic Andrychowa) // Lud.-Roczn.II. – 1896. – S. 221–229. 24. *Siarkowski W.* Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Pinczowa // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – IX. – Kraków, 1885. – S. 3–65. 25. *Szukiewicz W.* Wierzenia i praktyki ludowe (zabobony, przesady, wróżby i t.d., zebrane w gubernii Wileńskiej // Wisła. – T.XVII. – 1903. – S. 432–444. 26. *Udziela S.* Materiały etnograficzne, zebrane z miasta Ropczyc i okolicy // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – T.X. – Kraków, 1886. – S. 75–154.

МЕТОДИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КАТЕГОРІЇ ВІДМІНКА У ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ МОВІ (на матеріалі форм генетива і датива)

Шовковий В'ячеслав Миколайович

кандидат педагогічних наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті здійснюється методична інтерпретація відмінкових форм давньогрецької мови на основі критерію урахування рідної мови: відмінкові форми розподіляються на три групи за складнощами, що виникають при їх сприйнятті та засвоєнні студентами – високої, середньої та низької складності.

Ключові слова: методична інтерпретація, відмінки.

Давньогрецька й українська мови мають суттєві розбіжності у відмінкових системах: українська мова має сім відмінків, давньогрецька – п'ять. Однак кількість функціонально-семантичних відношень між словами у реченні (змістових відмінків) від кількості формальних не залежить. Між кількістю відмінкових форм у мові і кількістю відмінкових значень немає зв'язку: чим більше відмінків, тим простіший опис семантики кожного із відмінків, оскільки меншу кількість різнорідних значень доведеться співвідносити з однією відмінковою формою. Давньогрецька система відмінків більш спрощена у формальному плані, що водночас надає їй ускладненості у змістовому, зростає кількість омонімічних синтаксем. Ця омонімія створює значні труднощі при вивченні давньогрецької мови, потрапляючи у потенційну зону міжмовної інтерференції. Відмінкова система давньогрецької мови описана у працях вітчизняних та зарубіжних лінгвістів: С. Соболевського, Л. Звонської, М. Славятинської, Г. Нідерле, Р. Кюнера, Ф. Буттмана та інших. Однак методичної інтерпретації та науково обґрунтованого відбору відмінкова система давньогрецької мови до цього часу не знавала. І, як наслідок цього, доводиться часто спостерігати, що в підручниках подаються ізоморфні функції давньогрецьких відмінків з українськими. Це призводить до надто великої заграмаатизованості навчальної літератури. В той час аломорфним функціям приділяється недостатня увага. Отже, недослідженість проблеми та потреба в методичній інтерпретації та відборі відмінкових форм давньогрецької мови й зумовлює актуальність публікації.

Мета дослідження – здійснити методичну інтерпретацію непрямих відмінків у давньогрецькій мові. Досягненню поставленої мети сприятиме вирішення таких завдань: окреслити критерії відбору відмінкових форм давньогрецької мови; дати методичну інтерпретацію за складністю відмінкових форм давньогрецької мови; здійснити відбір відмінкових форм, які повинні вивчатися студентами.

Категорію відмінка нині трактують 1) як граматичну словозмінну у флективних мовах категорію імені, що виражає його (синтаксичне) відношення об'єктивної дійсності до інших явищ, позначуваних як іменними, так і іншими частинами мови [Селіванова 2006, 64]; 2) конкретна форма слова, що має стандартні формальні показники значення відмінка [Селіванова 2006, 65]. Герменевтика автентичного тексту відсуває на задній план розгляд відмінка як конкретної форми слова зі стандартними формальними показниками, а ставить за мету правильне тлумачення граматичної семантики відмінкової форми, що репрезентує зв'язок об'єктів та процесів навколишньої дійсності.

Кожен відмінок, як і будь-яка інша категорія, має центр і периферію. Центральні значення відмінків визначаються на основі глибинної граматики. Для системи відмінків характерна внутрішня транспозиція – перехід відмінкової форми з однієї позиції в іншу в межах власне-відмінкового (типового іменникового) функціонування [Джура 2000], наслідком чого є змішання та взаємопроникнення відмінкових функцій. Давньогрецькій мові більш властивий синтетизм, ніж українській, який виявляється у перевазі безпосереднього керування над опосередкованим у системі відмінків. Це є однією з найбільш вагомих розбіжностей між двома мовами. При чому, воно належить до частково схожих і може бути нами інтерпретоване як одне з найскладніших для вивчення у системі синтаксису давньогрецької мови. Студенти схильні до перенесення центральних значень відмінків, які, у цілому, збігаються в давньогрецькій та українській мовах, на периферійні, де відчутні значні розбіжності. Тому виникає необхідність на основі критерію урахування рідної мови поділити функції граматичних форм на три групи: 1) функції граматичних форм, які не потребують герменевтизації (функції граматичних форм, які ізоморфні з рідною мовою: студенти без особливих зусиль встановлюють семантику цих форм; такі форми потребують мінімальної кількості (або і взагалі не потребують) спеціально розроблених вправ для формування їх знань та рецептивних навичок); 2) функції граматичних форм, які потребують часткової герменевтизації (функції граматичних форм, які швидко засвоюються студентами та семантизуються без особливих зусиль, можуть мати формальні відповідники в українській мові; такі форми потребують спеціально розроблених вправ на етапі дотекстової фази, а також часткового аналізу під час текстової фази навчання у випадках, коли студенти мають труднощі під час встановлення значення цієї форми); 3) функції граматичних форм, які потребують постійної герменевтизації (функції граматичних форм, аломорфні з рідною мовою: плани змісту та вираження не просто не збігаються, а навіть суперечать логіко-поняттєвій сфері мовної картини світу українців; такі форми потребують спеціально розроблених вправ на етапі дотекстової фази, а також постійного аналізу цих форм щоразу, коли вони зустрічаються на етапі текстової фази навчання).

Функціонально-семантичний діапазон генетива (безпосереднє керування). Первинними семантико-синтаксичними функціями родового відмінка є функції суб'єкта й об'єкта [Вихованець 1987; Кучеренко 1961]. Родовий суб'єкта розгалужується на родовий суб'єкта дії, суб'єкта стану та суб'єкта якісної ознаки, де вихідний називний суб'єкта транспонується у присубстантивний родовий суб'єкта [Джура 2000]. У давньогрецькій мові функції об'єкта та суб'єкта також є головними для родового відмінка.

До первинних семантико-синтаксичних функцій родового прилягають його вторинні функції, насамперед його вживання при власне-іменниках, де він виражає посесивне значення, відношення, обставинно-атрибутивне значення. Посесивне значення генетива властиве й давньогрецькій мові: *ἔστι δὲ καὶ μεγάλου βασιλέως βασιλεία ἐν Κελαϊναῖς* (Хеп. 1.2.8). – *У Келенах знаходився також палац великого царя.*

Функції об'єкта, суб'єкта та присубстантивного посесива родового відмінка є спільними для української та давньогрецької мов, тому не викликають особливих труднощів під час розуміння іншомовного тексту. Ці функції генетива не вимагають герменевтизації. Акценти ж слід змістити на посесивну функцію придієслівного (з дієсловами *εἶμι, γίγνομαι, κρίνω*, а також родового походження, якого, за словами Л. Звонської, традиційно не відділяють від родового власника і який вживається при дієсловах *γίγνομαι, φύομαι, γεννᾶομαι*) та приприкметникового (з прикметниками *οἰκείος, ἴδιος, ἀλλότριος, συγγενής, πῆλσιος, φίλος, ἐχθρός, κοινός, ἱερός*) генетива [Звонська 1997, 374–375], якому в українській мові відповідають форми інших відмінків, прийменникові та описові конструкції, що викликає значні труднощі під час розуміння та перекладу текстів: *Ἄρῃου δὲ καὶ Ἰσμήνης τῆς Ἀσωποῦ* (Apol. 2.1.3). – *В Арґоса й Ісмени, дочка Асопа...* Подібні генетиви повинні зазнавати постійної герменевтизації. Різновидом посесивного родового є родовий характеризуючий, що означає особу, якій належить дія чи стан і вживається з дієсловом *εἶμι*: *ἀπὸ τῶν γλοῦτῶν εἶναι γυναικός* (Нег. 4.9.1). – *Зверху від сідниць мала ознаку жінки.* Як показує практика навчання студентів давньогрецької мови, цей родовий відмінок викликає складнощі під час розуміння текстів через свою рідкісну вживаність та відсутність формального відповідника в українській мові. Студенти останнього року навчання досить часто не ідентифікують його, тому грамема родового характеризуючого підлягає постійній герменевтизації.

До вторинних належать також функції партитивного об'єкта, партитивного суб'єкта, темпоральна та предикативна. В українській мові родовий партитивний вживається переважно з дієсловами в еліптичних конструкціях і позначає частину від збірної або речовинної сукупності: *налили молока, купити продуктів*. У цих словосполученнях пропущені слова, що конкретизують кількість (*налили чашку молока*). Особливої уваги заслуговують форми родового квантитативної партитивності у давньо-

грецькій мові, які відзначаються досить високою частотністю вживання і мають значні розбіжності з українською мовою у плані вираження: давньогрецькому безприйменниковому партитиву в українській мові, як правило, відповідають прийменникові конструкції. Отже форми генетики у партитивній функції при прикметниках у найвищому ступені порівняння, при прикметниках, що означають кількість чи міру, та при числівниках, при питальних та неозначених займенниках, при іменниках підлягають частковій герменевтизації: *τίς αὐτῶν σοφός ἐστιν* (Plato Apol. 41b). – *Хто ж із них є мудрим*. Найбільші труднощі викликають еліптичні партитивні конструкції, які містять у своєму складі займенники або артиклі, вони теж потребують повної герменевтизації: *ὅστις δ' ἀφικέτο τῶν παρὰ βασιλέως πρὸς αὐτὸν...* (Хеп. 1.1.5). – *Кожен, хто приїжджав до нього із оточення царя (з тих, що біля царя)*.

Функціонально-семантичне поле партитивності у давньогрецькій мові виражає родовий відмінок достатку/нестачі (*copiae/inopiae*), який вказує на наявність чи відсутність певних об'єктів і вживається найчастіше з прикметниками та дієсловами з аналогічною семантикою: *ἐστὶ καὶ ἀνυδρὸς δεινῶς καὶ ἔρημος πάντων* (Нег. 2. 32.4). – *Там лише пісок і жаклива безводна пустеля (відсутність всього)*. Родовому достатку/нестачі в українській мові дуже часто може відповідати також родовий відмінок, тому під час його рецепції відбувається позитивне перенесення. Однак вживання цього відмінка при дієсловах із аналогічною семантикою суттєво відрізняється від української мови (у якій керування при означених дієсловах інше). Тому у процесі навчання постійній герменевтизації слід піддавати генетиви достатку та нестачі у придієслівному керуванні, усі інші – частковий.

У давньогрецькій мові родовий відмінок може мати **значення міри**: а) міри віку: *ἐννέα δὲ ἐτῶν γενόμενοι* (Apol. A.7.4). – *Коли їм настало дев'ять років*; б) міри величини: *εὖρος πλέθρου* (Хеп. Ап. 1.4.4). – *шириною в (один) плетр*; с) міри вартості, який вживається при прикметниках та дієсловах зі значенням вартості та ціни: *ἄξιος, ἀνάξιος, ἀντάξιος, τίμιος, ὄντιος, ἀξιώω, τιμάω, πωλέω, ὠνέομαι, πηράσκει, ἀγοράζω, εἰμί τινος, ἀλάττω ἀμείβομαι: νῦν δ' οὐδ' ἐνδὸς ἄξιοι εἶμεν* 'Εκτορος (Θ 234). – *Тепер ми достойні не одного Гектора*. В українській мові відповідниками можуть бути аналогічні форми родового відмінка, форми інших відмінків, описові конструкції. Спорадична та часткова схожість родового міри, а також периферійність окреслених значень цього відмінка створюють значні труднощі під час розуміння автентичних текстів, тому він потребує постійної герменевтизації.

Родовий причини в українській мові відповідає тільки прийменниковим конструкціям: *ὥστε οὐδὲν ἤχθετο αὐτῶν πολεμουίντων* (Хеп. Ап. 1.1.7). – *І анітрохи не засмутився через їхні звади*. Він є складним для розуміння студентами і потребує постійної герменевтизації. З відтінком причинової семантики в давньогрецькій мові вживається родовий при

прикметниках та дієсловах зі значенням "засуджувати, звинувачувати", який має описові відповідники в українській мові і тому потребує постійної герменевтизації.

Функціонально-семантичний діапазон датива (безпосереднє керування). *Давальний відмінок* у найтиповішій для нього функції характеризується відмінковими семантико-синтаксичними диференційними ознаками субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом, пасивності, фінальної спрямованості дії на предмет [Вихованець 1987, 106]. Первісна функція датива – адресат дії. Функцію адресата виконує датив і в давньогрецькій мові. Як показує практика читання та перекладу автентичних давньогрецьких текстів, студенти переносять адресатну семантику датива на всі інші його грами. Отже, датив у їх свідомості асоціюється насамперед із адресатністю, відповідаючи на питання "кому чому?". Інші функції датива є вторинними, маргінальними. З огляду на це, дативи-адресати можуть залишатися поза герменевтичним аналізом.

Посесивний датив має відповідники і в давньогрецькій мові. Однак українському посесивному дативу притаманні харистичність та об'єктність: *я вам не помічник*. Посесивному дативу давньогрецької мови властива стабільніша посесивність, яка наближена до суб'єктності, і вживається при дієсловах *εἶμι, ὑπάρχω, πέφυκα, γίγνομαι* бути існувати: *ἀλλ' ἔστι ἡμῖν ἀρχή* (Хеп. Ап. 1.7.6). – *У нас є царство*.

Давальний співвідношення (корелятивний) є одним із найскладнішим, оскільки його еквівалент в українській мові характеризується перифразатичністю: цей датив називає особу, по відношенню до якої є щось співмірним, зіставляється у просторі і часі [Звонська 1997, 387]. Він повинен підлягати постійній герменевтизації.

Давньогрецький датив у функції інструменталія займає проміжне місце за складністю та потенційною міжмовною інтерференцією між об'єктно-адресатним та корелятивним дативами. Серед функцій датива-інструменталія можна виділити такі: інструментально-соціативну, інструментально-комітативну, власне інструментальну, інструментально-релятивну, інструментально-каузальну, інструментально-мензурну, інструментально-способову, які в українській мові відповідають орудному відмінку без прийменника, орудному з прийменником, а також прислівникам та прийменниковим конструкціям. Давальний відмінок у функції інструменталія за своїм набором синтаксичних значень найбільш співмірний з українським орудним, який роз'єднаний на ряд різнорідних підвідмінків, визначальними (первинними) серед яких є семантико-синтаксичні функції знаряддя і способу дії; вторинними для орудного є функції суб'єкта, об'єкта дії, об'єкту стану, порівняння, сукупності, обмеження, місця, часу, компонента складної предикативної форми [Вихованець 1987, 128].

Власне інструментальна функція датива давньогрецької мови відповідає українському орудному знаряддя, вказуючи на конкретний пред-

мет, використовуваний для завершення дії, і сполучається з транзитивними дієсловами дії [Вихованець 1987, 129]. У пасивних конструкціях давньогрецької мови на позначення знаряддя дії вживається також інструментальний датив, який в українській мові відповідає орудному відмінку: ὤπλισμένοι θώραξι (Хеп. Ап. 1.8.6). – *Вони озброєні панцирами*.

Українському орудному відмінку об'єкта у давньогрецькій також може відповідати давальний з аналогічною функцією: ἵησι τῇ ἀξίνῃ (Хеп. Ап. 1.5.12). – *Кинув сокирою (=сокиру)*.

Інструментально-релятивний датив у давньогрецькій мові позначає, що дія, стан чи властивості належать суб'єктові не в повному обсязі, а лише у певному відношенні. В українській мові йому відповідає найчастіше орудний відмінок з прийменником або без прийменника, рідше сполуки інших відмінків з прийменниками: φύσει за природою, γένει за родом (родом), ὀνόματι на ім'я, ἀριθμῶ числом.

Інструментально-каузальний датив давньогрецької мови, який позначає причину чи привід, в українській мові відповідає прийменниковим конструкціям (найчастіше з+Р.в., через+З.в.): Κύρος δὲ τούτοις ἀπόρων (Хеп. Ап. 1.3.8). – *Кір через це здивувався*.

Датив-локатив давньогрецької мови позначає місцерозташування, згідно зі структурою функціонально-семантичного поля локалізації [Теория функциональной грамматики 1996]. В українській мові йому відповідають прийменникові конструкції, які виступають у реченні обставинами місця: τῇ δὲ ἄλλῃ ἵπποι ἀποσφακελίζουσι (Нег. 4.28.4). – *На іншій (території) коні помірають*. Крім цього, у давньогрецькій мові зустрічаються адвербіалізовані датииви місця, які відповідають українським прислівникам місця: κύκλῳ, *навкруги*, ἀριστερᾷ *ліворуч*, δεξιᾷ *праворуч*, οἴκοι *дома*, ταύτῃ *тут*.

Давньогрецький давальний часу вказує на точний момент часу, коли здійснюється дія. Dativus temporis вживається переважно з означеннями: τῇ δ' ὑστεραίᾳ ἦκεν ἄγγελος (Хеп. Ап. 1.2.21). – *Наступного дня прийшов вісник*. Цей датив вживається переважно для іменників з часовою референцією: ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ *цього дня*, τῇ προτεραίᾳ (ἡμέρᾳ) *попереднього дня*, *напередодні*, ὑστεραίᾳ (ἡμέρᾳ) *наступного дня*, він відповідає за змістом українському не-дистрибутивному родовому відмінку часу або прислівникам.

Давальний відмінок з інструментальною, локативною та темпоральною семантикою характеризується своєю периферійністю та формальною нестійкістю як в українській, так і в давньогрецькій мовах. Він не має чітких формальних відповідників в українській мові: найчастіше його репрезентують в українській мові форми орудного відмінка, а також прийменникові конструкції та прислівники з аналогічною семантикою. Як показує практика викладання давньогрецької мови, ці форми датива не зазнають позитивного переносу з боку україномовної свідомості, очевидно, через маргінальність окреслених значень та невідповідність їх в обох мовах. Зважаючи на часткову схожість датива в українській та дав-

ньогорецькій мовах, його можна віднести до найбільш складного для засвоєння матеріалу, тому датииви в інструментальній, локативній та темпоральній функціях, а також корелятивній та частково суб'єктно-адресатних повинні підлягати повній герменевтизації.

In the article methodical interpretation of case forms in ancient Greek language is carried out on the basis of criterion of the mother tongue: case forms are distributed through three groups depending on the difficulties of their perception and understanding: high, middle and low complexity.

Key words: methodical interpretation, case.

1. *Вихованець І.Р.* Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 230 с.
2. *Джура А.С.* Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі іменникових форм родового відмінка): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 2000. – 22 с.
3. *Звонська-Денисюк Л.Л.* Давньогрецька мова: Підручник. – К.: Томіріс, 1997. – 592 с.
4. *Кучеренко І.К.* Категорія відмінка в сучасній українській мові. – Львів, 1961. – 52 с.
5. *Селіванова О.О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
6. *Теория функциональной грамматики.* Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность / Бондарко А.В. и др. – СПб.: Наука, 1996. – 229 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
------------------------	----------

Бацевич Флорій Сергійович

Дискурсивна прагматика: проблемне поле, дослідницька одиниця	4
--	---

Бойко Наталія Василівна

Роль соціолінгвістичних факторів у процесі поширення латинської мови в ареалі <i>slavia latina orientalis</i> середини XII – кінця XVII століть	11
---	----

Вовк Поліна Самаріївна

Міжмовна асиметрія мовного знака	20
--	----

Голубовська Ірина Олександрівна

Мовна особистість як лінгвокультурний феномен	25
---	----

Звонська Леся Леонідівна

Розвиток результативної семантики перфекта у давньогрецькій мові.....	34
---	----

Кожушний Олег Володимирович

Акафіст до Пресвятої Богородиці і Херетизми як характерна риса цього гімнографічного жанру.....	40
---	----

Корольова Алла Валер'янівна

Стратегії і тактики комунікативної поведінки учасників спілкування в ситуаціях конфлікту.....	48
---	----

Корольов Ігор Русланович

Маркери розмовності в комунікативній ситуації "виправдання" в українському, російському та англійському художніх дискурсах.....	54
---	----

Крижко Олена Анатоліївна

Особливості терміна як основної одиниці терміносистеми.....	62
---	----

Лазер-Паньків Олеся Василівна

Особливості функціонального синтаксису відмінків грецької мови елліністично-римського періоду (на матеріалі твору Аппіана "Анабазис Александра")	68
--	----

Левицький Андрій Едуардович, Боровинський Ілля Миколайович Особливості відтворення концептів сон, мрія та dream засобами української й англійської мов.....	74
Лефтерова Ольга Миколаївна Про створення теоретичних курсів для дистанційної освіти з використанням гіпертекстових структур	87
Лучканин Сергій Мирославович Значення латинської мови для формування історико-філологічної концепції румунського Просвітництва кінця XVIII – початку XIX століття.....	93
Михайлова Олена Григорівна Теоніми як таксономічні одиниці сакрального ономастикону.....	100
Письменна Юлія Олександрівна Концепт <i>xutpіcть</i> і його тезаурусні зв'язки (на матеріалі паремій української, російської, англійської та італійської мов).....	106
Снитко Олена Степанівна Коди культури у мовній об'єктивації дійсності.....	115
Тищенко Олег Володимирович Елементи народної етимології: магічна семантика й обрядова символіка (на матеріалі текстів польських, українських, білоруських і російських вірувань та народних прикмет)	122
Шовковий В'ячеслав Миколайович Методична інтерпретація категорії відмінка у давньогрецькій мові (на матеріалі форм генетива і датива)	131

Наукове видання

STUDIA LINGUISTICA

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 1

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець Д. Ананьївський

Підписано до друку 15.10.08. Формат 60х84^{1/16}. Вид. № 741. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 8,14. Обл.-вид. арк. 10. Зам. № 28-4561.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; факс (38044) 239 31 28.

E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua

Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.